इदं पुस्तकं श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धारसंस्थायाः कार्यवाहक मोतीचंद मगनभाई चोकसी इत्यनेन भावनगरे हाईकोर्ट रोड, महोदयमुद्रण-मन्दिरे गोविंदलाल बेचरभाई पटेल द्वारा मुद्रापितम्।
अस्य पुनर्मुद्रणाद्याः सर्वेऽधिकारा एतद् भाण्डागारकार्यवाहकैरायत्तीकृताः।

served by the Trustees of the Fund. Printed by Govindlal Becharbhai Patel
hodaya Printing Press, High Court Road, **Bhavnagar** (Saurashtra)

For Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund, Sheth Devchand Lalbhai
Jain Boarding House, Badekhan Chakla, Gopipura, **Surat**,
by Hon. Trustee Motichand Maganbhai Choksi.

Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund Series No. 110

Shree Suyagadang Suttra

(Second Part - Second Shrutaskandh)

By

Shreemad Sudharmaswami

Commentary By

Shree Sadhurang Gani

and

Shree Harshakul Gani

Vir Samvat 2489 ❀ Vikram 2019

Price Rs. 3-0-0

श्रेष्ठि-देवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारे ग्रन्थाङ्कः ११०

पञ्चमगणभृच्छ्रीमत्सुधर्मस्वामिप्रणीतं खरतरगच्छगगनाङ्गणभास्करपाठकप्रवर-
श्रीमत्साधुरङ्गगणिसङ्कलितया दीपिकया समलङ्कृतं

श्रीसूयगडाङ्गसूत्रम् ।

(द्वितीयश्रुतस्कन्धात्मको द्वितीयो विभागः)

तथा श्रीतपागच्छीयहर्षकुलगणिविरचितदीपिकाया विशिष्टभागेन संयुतम् ।

सम्पादकः—क्रियोद्धारकश्रीमन्मोहनलालजीमुनिवरविनेय स्व० अनुयोगाचार्य
श्रीमत्केशरमुनिजीगणिवर-विनेयो बुद्धिसागरो गणिः ।

प्रकाशकः—सुरतवास्तव्य श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धारकोशस्य कार्यवाहको
मोतीचंद मगनभाई चोकसी ।

वीराब्दाः २४८९ विक्रमाब्दाः २०१९ ** शाके १८८५ ख्रिस्ताब्दाः १९६२

प्रथम संस्करणम् । * मूल्यं रूप्यकत्रयम् । * प्रतयः ५००

इदं पुस्तकं श्रेष्ठि-देवचन्द्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धारसंस्थायाः कार्यवाहक मोतीचंद मगनभाई चोकसी
इत्यनेन भावनगरे हाईकोर्ट रोड, महोदयमुद्रण-मन्दिरे गोविन्दलाल बेचरभाई पटेल द्वारा मुद्रापितम् ।

 Printed by Govindlal Becharbhai Patel at the Mahodaya Printing Press, High Court Road, **Bhavnagar** (Saurashtra)

Published for Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund, Sheth Devchand Lalbhai Jain Boarding House, Badekhan Chakla, Gopipura, **Surat**, by Hon. Trustee Motichand Maganbhai Choksi.

Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddhar Fund Series No. 110

Shree Suyagadang Suttra

(Second Part - Second Shrutaskandh)

By

Shreemad Sudharmaswami

Commentary By

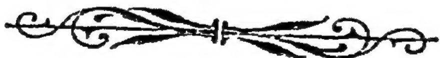
Shree Sadhurang Gani

and

Shree Harshakul Gani

Vir Samvat 2489 ❀ Vikram 2019

Price Rs. 3-0-0

પ્રકાશકીય નિવેદન

આગમવિભાગના અપ્રગટ ગ્રંથોની અમારી પ્રકાશન–યોજનામાં આ પંચમ પ્રકાશન પ્રગટ કરતાં અનહદ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે આ ગ્રંથનો પ્રથમ ભાગ વિ. સં ૨૦૧૫ માં બહાર પડી ગયો છે. બીજા શ્રુતસ્કંધરૂપ આ બીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરતાં અમો અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ.

આ ગ્રંથનું નામ પ્રાકૃતમાં **સૂયગડાંગ** અને સંસ્કૃતમાં **સૂત્રકૃતાંગ** છે. ગ્રંથ અંગેની માહિતી પ્રથમ વિભાગમાં સવિસ્તર આપેલી છે

વિવરણ:—આ સૂત્ર ઉપરની **દીપિકાનું** નામ **સમ્યક્ત્વ દીપિકા** પણ છે. તે સિવાય આ સૂત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રી હેમવિમલસૂરિના શિષ્ય **હર્ષકુલગણિએ** સં. ૧૫૮૩ માં ૬૬૦૦–૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ દીપિકા રચી છે. જે બાબુ ધનપતસિંહજી તરફથી મુદ્રિત થઈ છે, તેમાંનો સારભાગ આ ગ્રંથમાં પાછળ આપવામાં આવેલ છે તેમ જ આ ગ્રંથ ઉપર બાળાવબોધ શ્રી પાર્શ્વચંદ્રસૂરિએ કરેલ છે.

બીજી **દીપિકા**– શ્રી **સાધુરંગ** ઉપાધ્યાયે રચી છે. જેનો પ્રથમ ભાગ અમારા તરફથી બહાર પડી ચૂકયો છે. બાકીનો બીજો ભાગ આ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ ગ્રંથની પ્રેસકોપી ગણિ શ્રી **બુદ્ધિમુનિજી** તરફથી અમને મળી હતી. જે અમો સાભાર પ્રકાશિત કરી ચૂકયા છીએ આ સૂત્રનો ટબો (બાળાવબોધ) ગુજરાતી ભાષાંતર આ૦ શ્રી જિનમાણેકસૂરિજી વગેરે તરફથી પ્રકાશિત થયા છે. અંગ્રેજીમાં હર્મન જેકોબી તરફથી ભાષાંતર થયું છે.

આ ગ્રંથની પ્રેસકોપી તયાર કરી સંશોધન કરી આપવા માટે ગણિવર્ય શ્રી બુદ્ધિમુનિજીનો અમો ખાસ ઉપકાર માનીએ છીએ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગનું સંપાદન પણ તેઓશ્રીએ કર્યું હતું. બીજા ભાગના પણ મોટા ભાગનું સંપાદન તેઓ શ્રીએ કરેલ છે. મૂળ દીપિકાના અંત ભાગનું મુદ્રણ કાર્ય ચાલુ હતું, તે અરસામાં તેઓશ્રીની તબીયત અત્યંત અસ્વસ્થ બની, આથી સંશોધનનું કાર્ય પં૦ કપૂરચંદ રણછોડદાસ વારૈયાને સોંપવામાં આવ્યું. તબીયત અસ્વસ્થ હોવા છતાં પૂ૦ ગણિ શ્રી છેલ્લી પ્રૂફો જાતે તપાસતા. આ રીતે તેઓશ્રી ગેરહાજર થવાથી બાકીની મેટર માટે બીજાની મદદ લેવી પડી છે. તેઓશ્રીના આત્માની આ તકે શાંતિ ઇચ્છીએ છીએ

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે આ૦ શ્રી કૃપાચંદ્રસૂરિજી મ૦ના શિષ્ય ઉપા૦ શ્રી સુખસાગરજી મ૦ના શિષ્ય પૂ૦ મુનિરાજ શ્રી મંગલસાગરજી મહારાજશ્રીનો તથા મૂલ સૂત્રોનો તથા સુભાષિત ગદ્ય–પદ્ય–ગાથાનો અકારાદિ ક્રમ તયાર કરી આપવા બદલ ગણિવર્ય શ્રી બુદ્ધિમુનિજી મહારાજના શિષ્ય પૂ૦ મુનિ શ્રી જયાનંદમુનિજી મ૦નો આભાર માનીએ છીએ,

દૃષ્ટિદોષ કે મુદ્રણદોષથી જે કંઈ સ્ખલનાઓ રહી જવા પામી હોય તેની અંતઃકરણથી ક્ષમા માગીએ છીએ

સં. ૨૦૧૯
મૌન એકાદશી
(માગશર સુદિ ૧૧

લિ૦
મોતીચંદ મગનલાલ ચોકસી
મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી
શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સુરત.

निवेदन।

भगवान श्री महावीर स्वामिजी के मुख से "उप्पन्नेइ वा" "विगमेइ वा २" "धुवेइ वा ३" इस प्रकार त्रिपदी सुन करके गणधरों ने द्वादशाङ्गी की रचना करते समय प्रथम आचाराङ्ग सूत्र की रचना की कारण की "सव्वेसिं आयारो तित्थस्स पवत्तणे पढमयाए सेसाइं अंगाइं एक्कारस अणुपुव्वीए" (आचा० नि० गा. ८)

तीर्थंकर भगवान् अपने अपने तीर्थ प्रवर्तन के समय आदि में आचार को हि प्रधानता देते हैं। आत्मकल्याणार्थ जीवों के लिए तो "चरण करण" ही मोक्षप्राप्ति का प्रधान साधन है।

प्रस्तुत सूत्रकृताङ्ग दूसरे नम्बर का सूत्र है, सूत्रकृताङ्ग का आचाराङ्ग सूत्र के साथ सम्बंध बतलाते हुवे निर्युक्तिकार श्री भद्रबाहुस्वामि कहते है "जीवो छक्काय परूवणाय तेसिं वहेण बंधोत्ति" (आ० नि० गा. ३५)

उपरोक्त पाठसे स्पष्ट है की आचाराङ्ग सूत्र में बतलाए हुए पृथ्वीकाय आदि षट् जीवनिकाय प्राणियों के वधसे याने हिंसा से उत्पन्न होनेवाले कर्मों का "बंध" उसको समझो और समझने के बाद ज्ञानपूर्वक क्रिया द्वारा त्याग करो "बुज्झिज्जत्ति तिउट्टिज्जा बंधणं परिजाणिया" इत्यादि उपरोक्त सूत्रकृताङ्ग के आदिम सूत्र में (सू. १) श्री गणधर सुधर्मास्वामि बतलाते हैं कि कर्म-

१ भगवान महावीर ने अपनी दीर्घकालिक साधना के बाद जो अनुभव ज्ञान प्राप्त किया उसके एक अंग में सूचित किया गया है कि कोई भी पुरुष

बन्धनों का मूलभूत कारण समज के विशिष्ट संयम अनुष्ठान द्वारा किश करके आत्मा को–कर्मों के बन्धन से मुक्त करो ।

यहा पर अन्य दर्शन वाले कोइ एक केवल ज्ञान से मोक्ष मानते हैं। और दुसरे दर्शनावलम्बी केवल क्रियासे हि मोक्ष मानते हैं; परंतु जैनदर्शन में तो " उभाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यामेव मुक्तिः " ज्ञान और क्रिया दोनो मिलने पर ही मोक्ष है, ऐसा ज्ञानपूर्वक क्रिया द्वारा प्रत्यक्ष सिद्ध करते है ।

अतः प्रस्तुत सूत्र–कृताङ्ग में द्रव्यानुयोग प्रधान होने से नय–निक्षेपादिक के स्वरूपों का वर्णन करते समय तिनसो त्रेसठ (३६३) पाखण्डियो का मत का खण्डन करके, इस ग्रंथ में अर्हत भगवान् के सिद्धान्तो का सुंदरतापूर्वक प्रतिपादन किया है। पठपाठन से भव्य जन जैनदर्शन के सिद्धातों (द्रव्यानुयोग) का विस्तृत रूप से ज्ञान प्राप्त कर सकते है ।

* मूल–निर्युक्ति–श्रीशीलाङ्काचार्य कृत टीका तथा श्रीहर्षकुलगणिकृत दीपिकासह प्रथम छप चुका है ।

नी हो तो उसका सार यही है कि वह अपने आत्मज्ञान के कारण विज्ञान का उपभोग करता हुआ किसी भी हिंसा नहीं करता। किसी भी प्राणी को न सताता है, न ... ...ग ही देता है। यहि अहिंसा सिद्धान्त है। इसी में विज्ञान का अन्तर्भाव हो जाता है।

...णो सारं जं न हिंसइ किंचण । अहिंसा समयं चेव एयावन्तं वियाणिया ॥

सूत्रकृतांग १ । १ । ४ । १० ।

आधुनिक विज्ञान और अहिंसा ।

—गणेशमुनि शास्त्रि, * सम्पादक :—मुनि कान्तिसागरजी

प्रस्तुत श्रीखरतरगच्छेश श्रीमज्जिनदेवसूरीश्वर के आदेश से पाठक प्रवर श्रीसाधुरङ्गगणि द्वारा सं १५९९ वर्ष सङ्कलित "दीपिका" नामक ग्रन्थ का प्रथम बार ही मुद्रण हो रहा है।

प्रस्तुत सूत्रकृताङ्ग की मन्त्रार्थ बोधिनी "दीपिका" के सम्पादन में गणिवर्य श्री बुद्धिमुनिजी महाराज द्वारा सम्प्राप्त प्रतियों का परिचय इस प्रकार है।—

(१) जैन ज्ञानभंडार की थी, आगमप्रभाकर मुनिवर्य श्री पुण्यविजयजी महाराज द्वारा मिली थी जिस का लेखनकार्य इस प्रकार है—

संवत् १९१४ वर्षे ज्येष्ठ शुक्ला चतुर्दश्याम् लिपिकृताऽयं पुस्तिका उपाध्याय महेरचन्द्रेण श्रीइन्दोरमध्ये श्री केसरियानाथजी प्रसादात्।

(२) यह प्रति पूना के भाण्डारकर-प्राच्य विद्यासंशोधन मन्दिर की थी पत्र संख्या २१३। इसके अंत में लिखनेवाले का नाम और संवत् आदि नहीं लिखे हैं, यह प्रति श्रीयुत् अगरचंदजी नाहटा द्वारा प्राप्त हुई थी।

(३) यह प्रति फलोदी (राजस्थान) मोटी धर्मशाला में श्री संघ के ज्ञानभंडार से प्राप्त की. पत्र संख्या ११४। इसके अंत में

[illegible] शर्मा। फलोदी (फलवृद्धि) वास्तव्यः। [illegible]

उल्लेख इस प्रकार है।   सम्वत् १९४९ वर्षे कार्तिक सुदि पूर्णिमासी मेदनीपुरवरे ॥

(४) प्रति कच्छ मांडवी नगर में श्री धर्मनाथस्वामि प्रसादस्थ ज्ञानभंडार में सुरक्षित है, पत्र सं. ७६ पञ्च पाठी। प्रान्त में पुष्पिका इस प्रकार है—

संवत् १६६७ वर्ष मागसिर मासे शुक्ल पक्षे एकादश्यां तिथौ गुरुवासरे श्री जेसलमेर दुर्ग प्रवरे, राउलश्री भीमजी राज्ये, श्री लोका गच्छे आचार्य श्री ६ रत्नसीजी पठनार्थं, संघपति तेजपाल पुत्रे संघपति जीवा, ततः पुत्रे संघपति कचरा, स्वहस्तेन लिखिता, ऋषि श्री पृथ्वीमल्ल ऋषिरत्ना, लिखापिता वाच्यमाना शुभं भवतु।

उपरोक्त प्रतियों के आधार से स्वर्गस्थ मुनिजी गणिजी ने संशोधन करने का प्रयास किआ और भव्य जीवो के उपकारार्थं द्वितीय दीपिका श्री हर्षकुलगणि रचित भी इसमें संमिलित की गई है, इसलिये पढनेवालो को बडी सुविधा रहेगी।

संशोधन करते समय बृहद्वृत्ति एवं हर्षकुलगणि की दीपिका संमुख रखके संशोधन किआ है किसी किसी जगह पर उपयोगी पाठ समज करके पाठो के टिप्पण भी किए गये हैं। हर्षकुलगणिनिरचित दीपिका इस प्रतिमे संपूर्ण नहि छपा है, इसका महत्त्वपूर्ण भाग हि इसमें दिया है।

पाठकप्रवर श्री साधुरंगगणि का विशेष परिचय नहीं मिलने से यहां नहीं दे सकता हुं और जो परिचय है सो इस ग्रंथ के अंतिम प्रशस्ति पृष्ठ-सं. १५४ पर दी गई है. इससे उनका परिचय मालुम हो जाता है.

[illegible] के आधार पर स्वर्गस्थ गणि श्री बुद्धिमुनिजी महाराज ने अथाग परिश्रम करके संपादन किया है [illegible] होने पर भी कारण का प्रुफ भी संशोधन करते थे. एवं पंडित कपुरचंदजी वारैया को भी तदि- [illegible] के कारण संशोधन के लिए दिए गये थे. ज्यादा सावधानी रखने पर भी यदि कोई त्रुटीयां रह गई हो [illegible] सुधार के पढे यही प्रार्थना है.

[illegible] उपरोक्त प्रतियो को प्रदान करने में जीन जीन महाशयोने सहायता दी है वह धन्यवाद के पात्र है.

[illegible] ट्रस्ट के कार्यवाहक श्रीयुत् केशरीचंदजी हीराचंदजी के द्वारा प्रस्तावना आदि लिखने की सूचना मिलने पर 'निवेदन' मैंने किया है. एवं गणि श्री बुद्धिमुनि जी महाराज के शिष्य जयानंदमुनिने भी मूलसूत्र की अकारादि परिशिष्ट तथा [illegible] सुभाषित गद्य पद्य संग्रह लिखने में भी प्रयत्न किया है।

अतः संपादक महाशयजी का परिश्रम को ग्रंथ पठनपाठन करके ज्ञानवृद्धि साथ सफल करे. इति शुभेच्छा।

निवेदक :—

उपाध्याय श्री सुखसागरजी म. के शिष्य

मुनि मङ्गलसागर

लि० [illegible] साधु

धर्मशाला–पालीताणा.

सं. २०१८ कार्तिक शुक्ला ११

परिशिष्ट नं. १

मूलसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

	पत्रांक
अ	
अह पुरिसे पुरित्थ०	१
अहावरे दोचे पुरि०	२
अहावरे तच्चे पुरि०	३
अहावरे चउत्थे पुरि०	४
अहभिक्खु लुहे०	५
अचमाउसो आता दीहेती०	९
अहावरे दोचे पुरि पंच०	१३
अहावरे चउ० पु० नियति०	१६
अहावरे दोचे दंड०	२७
अहावरे तच्चे दंड०	३९
अहावरे चउ० दंड०	३९
अहावरे पंच० दंड०	४०
अहावरे छट्ठे मोस०	४१
अहावरे सत्तमे किरिया०	४१
अहा० अट्ठमे किरिया०	४२
अहा० नवमे किरिया०	४२
अहा० दसमे किरिया०	४३

	पत्रांक
[illegible] रिया०	५५
अहा० [illegible]	४६
[illegible]	४८
[illegible] पुरिम	५२
[illegible]	५१
[illegible]	५७
अहावरे [illegible] ठाण	६०
अहा० [illegible] ठाण०	६०
अहा० [illegible] ठाण०	६१
अहा० [illegible] ठाण० धम्म०	६६
अहा० [illegible] ठाण० मीस०	७०
[illegible] पढम चाले	७२
अहावर पुन्नरागं	७८

	पत्रांक
अहा० पुर० कम्मनिया०	७८
अहा० पुर० रुक्खेसु०	७९
अहा० पुर० अज्झारु०	८०
अहा० पुर० पुढविजोणिया०	८१
अहा० पुर० जाव कम्म०	८२
अहा० पुर० कम्मनिया०	८२
अहा० पुर० उदएसु०	८२
अहा० पुर० चेव पुढवि०	८३
अहा० पुर० नाणविहाणं०	८४
अहा० पुर० णाणाविहाणं०	८५
अहा० पुर० चउप्पय०	८६
अहा० पुर० उरपरि०	८६
अहा० पुर० भुयपरि०	८७

	पत्राक
अहा० पुर० खहयर०	८७
अहा० पुर० इहेगतिया०	८८
अहा० पुर० सत्तानाणा०	८९
अहा० पुर० सवाउदग०	९०
अहा० पुर० उदएसु०	९०
अहा० पुर० नाणविह०	९०
अहा० पुर० वाउकाय०	९१
अहा० पुर० पुढवित्ताऐ०	९१
अहा० पुर० सव्वे पाणा०	९२
असतएणं मणेणं०	९४
अन्नयरेण मणेण०	९४
अहाकम्माणि भुंजंति०	१०६
असेसं अक्खयं वा०	११२

	पत्राक
अहिंसयं सव्वपयाणुं०	१२२
अहवा वि विद्धुण०	१२३
अजोयरूवं इह०	१२३
अव्वतरूवं पुरिसं	१२८
अभाइक्खंति खलु	१३७
आ	
आसदीपंचमा पुरिसा०	९
आयरिया वेगे अणारिया०	३५
आया अपच्चक्खाणी आवि०	९३
आचार्य आह–जहा से०	९६
आदाय बंभचेरं च०	१०३
आगंतऽगारे आराम०	११८
आरंभगं चेव परिग्गहं०	१२१

	पत्रांक
आवसतो गोयमा०	१३४
आउसो गोयमा०	१३४
आवसतो उदगा०	१५३
इ	
इह खलु पाइणं वा०	७
इह खलु पंच गइ०	१४
इह खलु धम्मा पुरिसा०	१६
इमं सवं इमं तहित०	१८
इह खलु दुवे पुरिसा०	१९
इच्चेते चत्तारि पुरिस०	२१
इह खलु पुरिसे अन्न०	२२
इह खलु मम अन्न०	२३
इह खलु कामभोगा०	२३

	पत्रांक
इह खलु मम अन्न०	२४
इह खलु गारत्था सारंभा०	२६
इह खलु गा० कामभोगा०	२७
इह खलु तस्स भिक्खुस्स०	३३
इह खलु नाणपण्णाणं०	४९
इच्चेयस्स ठाणस्स०	६०
इच्चेएहिं बारसहिं०	७५
इति खलु ते असन्निणो०	१००
इच्चेएहिं ठाणेहिं०	११३
इमं वयं तु तुमं पाउ०	११७
उ	
उग्गा उग्गपुत्ता०	८
उड्ढं पादतला अहे०	८

उड्ढु अहेयं तिरियं०	११८
उड्ढ अहेयं ति० दिसास०	१२४
ए	
एवं एगे पागब्भिता०	१२
एवं से भिक्खु विरए०	२९
एत्थ वि सिया एत्थ०	३०
एवं से भिक्खु धम्मट्ठी०	३४
एवामेव ते इत्थिकामेहिं०	५९
एवामेव समणुगम्म०	७२
[एव] ओसढीणं नत्ता०	८१
एवं खलु भगवया०	१०१
एव से भिक्खु विरते०	१०२
एतहिं दोहिं ठाणेहिं०	१०३
एतहिं दोहिं ठाणेहिं०	१०४
" " " "	१०५
एतेहिं दोहिं ठाणेहिं०	१०७
एवामेव अहुसाणि०	११५
एवं ण मिज्जति न संस०	१२९
एवं बहु पाणजातीणं०	१३१
क	
किमिए नाए समणाउसो०	५
किरियाइ वा अकिरि०	११
किरियाति वा जाव०	२१
कल्लाणे पावए वा वि०	११२
किं तेसिं बहुप्पमा०	१५४
ग	
गंता य तत्था वसूया०	१२०

	पत्राक
च	
चोयगः—से किं कुव्वं०	२०१
ज	
जंपि य इमं समणाणं०	१८
जे खलु गारत्था सारंभा०	२८
जे [य] अतीया०	२९
जे इमे तसा थावरा०	३०
जे इमे [illegible]भोगा०	३१
जंपि य इमं संवरा०	३१
[illegible]	६४
जहा से [illegible]	९७
जे एए [illegible]	२०१
जे केइ [illegible]	२०५

	पत्राक
जमिदं ओरालमाहारं०	१०६
जेयावि बीओदग भोति०	११७
जीवाणुभागं सुविचिंत०	१२५
जे यावि भुंजंति तहप्प०	१२६
जे गरहियं ठाणमिहा०	१३०
ण	
णोऽकामकिच्चा ण य०	११९
णवं ण कुज्जा विहुणे०	१२०
णेगंतिएऽणवंतिय०	१२२
त	
तत्थ खलु भगवया०	२८
तत्थ भिक्खु परकडं०	३२
तत्थ णं [जे से] पढमस्स०	३५

	पत्रांक
ते इणमेव जीवितं०	५८
तं जहा अन्नं अन्नकाले०	५८
तस्स णं एगगवि०	५९
तेणं णरगा अंतो०	६५
तेण तत्थ देवा भवंति०	७०
ते सव्वे पावावया०	७३
तत्थ ण जीवा इत्थि०	८४
ते जीवा माउए वयं०	८५
तत्थ खलु भगवया०	८७
तत्थ खलु भगवता०	८७
तत्थ खलु भगव० दुवे०	९७
तत्थ से अपिचि[चि]ता	१००
तत्थ खलु भगव० छज्जीव०	१०१

	पत्रांक
ते अन्नमन्नसतु०	११७
तं भुंजमाणा मिसिंत०	१२६
तेणं कालेणं तेणं समए०	१३३
तत्थ णं नालंदाए०	१३३
तस्स णं लेवस्स गाहा०	१३३
तंसि च ण गिहपदे०	१३४
तसेहिं पाणेहिं निहाय०	१३९
तसा वि वुच्चंति तसा०	१४०
तत्थ आरेणं जे तसा०	१५०
तत्थ जे आरे० जाव आउं०	१५१
तए णं से उदए पेढाल०	१५३
थ	
थूलं उरब्भं इह मारि०	१२५

	पत्राक
थावरकायाओ विप्प०	१४१
द	
देहाचुए कम्मवितिए०	४३
दोसेइ वा पेसेइ भय०	६३
दीसति समियाचारा०	११३
दक्खिणाए पडिलभो०	११३
दयावरं धम्म दुगुंछ०	१२८
दुहवो वि धम्मपि०	१२८
ध	
धम्मं कहंतस्स उ०	११५
न	
नो इणमट्ठे समट्ठे०	९७
नत्थि लोए अलोए वा०	१०७

	पत्राक
नत्थि जीवा अजीवा वा०	१०७
नत्थि धम्मे अहम्मे वा०	१०७
नत्थि बंधे व मुक्खे वा०	१०८
नत्थि पुन्ने व पावे वा०	१०८
नत्थि आसवे संवरे वा०	१०८
नत्थि वेयणा निज्जरा वा०	१०८
नत्थि किरिया अकिरि०	१०९
नत्थि कोहेव माणे वा०	१०९
नत्थि माया व लोभे वा०	१०९
नत्थि पेज्जे व दोसे वा०	१०९
नत्थि चाउरंते ससारे०	११०
नत्थि देवा व देवी वा०	११०
नत्थि सिद्धी असिद्धी वा०	११०

	पत्रांक		पत्रांक
[illegible]	१४१	नत्थि जीवा अजीवा वा०	१०७
द		नत्थि धम्मे अहम्मे वा०	१०७
[illegible]	४३	नत्थि बंधे व मुक्खे वा०	१०८
[illegible]	६३	नत्थि पुन्ने व पावे वा०	१०८
[illegible]	११३	नत्थि आसवे संवरे वा०	१०८
[illegible]	११३	नत्थि वेयणा निज्जरा वा०	१०८
[illegible]	१२८	नत्थि किरिया अकिरि०	१०९
[illegible]	१२८	नत्थि कोहेव माणे वा०	१०९
ध		नत्थि माया व लोभे वा०	१०९
[illegible]	११५	नत्थि पेज्जे व दोसे वा०	१०९
न		नत्थि चाउरंते समारे०	११०
[illegible]	९७	नत्थि देवा व देवी वा०	११०
नत्थि लोए अलोए वा०	१०७	नत्थि सिद्धी असिद्धी वा०	११०

	पत्रांक
भ० च ण उ० स० नो खलु०	१४६
भ० च णं उ० स० मणुस्सा०	१४७
भ० च ण उ० सं० भवंति आर०	१४८
भ० च ण उ० स० पाणा०	१४९
भ० च णं उ० स० पाणा भवंति०	१४९
भ० च णं उ० स० समणो०	१५०
भ० च ण उद्दा० ण एय भूयं०	१५२
भ० च ण उद्दा० आउसतो०	१५३
भ० च ण उदा० तते णं०	१५३
म	
महया हिमवंतमलय०	७
महव्वए पच अणुव्वए०	११६
मेहाविणो सिक्खि०	११९

	पत्रांक
ल	
लोयं च खलु मए०	६
लद्धे (हु) अट्ठे अहो०	१२४
लोयं अजाणितिह०	१२९
लोयं विजाणतिह०	१३०
व	
विज्जति तेसिं परक्कमे०	३१
वितेसिणो मेहुप्पसंप०	१२१
वायाभिओगेण जपाव०	१२४
स	
सुयं मे आउसंतेणं०	१
से जहानामए केइ०	१०
सतो णत्थि विणासो०	१५

	पत्रांक
से एगतिए गंठिच्छे०	५३
से एगतिए उरब्भिय०	५३
से एगतिए सोयरिय०	५३
से एगइओ वागुरि०	५३
से एगइओ साउणि०	५४
से एगइओ मच्छिय०	५४
से एगइओ गोघाय०	५४
से एगतिओ गोपाल०	५४
से एगतिओ सोवणि०	५४
से एगतिओ सोय० पडि०	५४
सतेगतिया मणुस्सा०	५५
से एगइओ केणवि०	५५
से एग० केण० आयाणेणं०	५५

	पत्रांक
से एगतिओ केणइ आदा०	५५
से एगतिओ केणइ आया०	५५
से एगइओ केणइ आदा०	५६
से एगइओ नो विति०	५६
से एगइओ णो० वि० गाहाव०	५७
से एगतिओ समण०	५७
से जहानामए केइ०	६३
से जहानामए (केइ) रुक्खे०	६६
से जहानामए अणगारा०	६७
से जहानामए समणो०	७१
सुयं मे आउस० इ० ख० आहार०	७६
सुयं मे आउसं० इ० ख० पच्चखा०	९३
से किं तं असन्निदिट्ठंते०	९९

[illegible] ॥ ११९

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ १०५

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ? [illegible] ? [illegible]

को [illegible] ? [illegible] ॥ १०९
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११९
[illegible] ।
[illegible] ? [illegible] ॥ ११९
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११९
[illegible] ।
[illegible] ॥ ११९
[illegible] ?
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ ११९

पत्रांक

च

चत्तारि पंच जोयण सयाइं गंधो उ मणुयलोयस्स ।
उड्ढं वच्चइ जेणं, न हु देवा तेण आविंति ॥ ११०

ज

जे जत्तिया य हेऊ, भवस्स ते चेव तत्तिया मोक्खे ।
गणणाईया लोगा, दोण्हवि पुण्णा भवे तुल्ला ॥ १०२
जइया होही पुच्छा, जिणंदपासमि उत्तरं तइया ।
इक्कस्स निगोयस्स, अणंतभागो य सिद्धिगओ ॥ १०४
जो य पमत्तो पुरिसो, तस्स य जोगं पडुच्च जे सत्ता ।
वाविज्जंते नियमा, तेसिं सो हिंसओ होइ ॥ १०५
जे वि न वाविज्जंती, नियमा तेसिं पि हिंसओ होई ।
सावज्जो य पओगेण, सव्वभावेण सो जम्हा ॥ १०५

पत्राक

जो य पओगं जुंजइ, हिंसत्थं जो य अन्नभावेण ।
अमणोय जो पउंजइ, इत्थ विसेसो मई वुत्तो ॥ १०५
जा जयमाणस्स भवे, विराहणा सुत्तविहिसमग्गस्स ।
सा होइ निज्जरफला, अज्झत्थविसोहिजुत्तस्स ॥ १०५
जं अन्नाणी कम्मं, खवेइ बहुयाहिं वासकोडीहिं ।
तं नाणी तिहिं गुत्तो, खवेइ ऊसासमित्तेणं ॥ १०८
जिण पंचसु कल्लाणएसु चेव महरिसितवाणुभावाओ ।
जम्मंतरनेहेण य, आगच्छंति सुरा इहयं ॥ ११०

त

तस्स असंचयओ सं-चयओ (य) जाइं सत्ताइं ।
जोगं पप्प विणस्सति, नत्थि हिंसाफलं तस्स ॥ १०५
तो बहुगुणनासाणं, सम्मत्तचरित्तगुणविणासाणं ।
न हु वसमागंतव्वं, रागद्दोसाण पावाणं ॥ १०९

	पत्रांक
प्रत्यक्ष एव विशेषोऽस्मिन् प्रपञ्चः पुण्यपापयोः	
द्विभिन्नं(हि) जगत्सर्वं, सुखदुःखव्यवस्थया ॥	१०८
पूर्वप्रयोगतोऽसङ्ग-भावाद्बन्धविमोक्षतः । स्वभाव-	
परिणामाच्च, सिद्धस्योर्ध्वगतिर्भवेत् ॥	१११
पत्तेए महागुणाणं, हवति सेवारिहा लहुगुणा वि ।	
अत्थमिए दिणनाहे, अहिलसइ जणो पईवं पि ॥	१११

व

ब्रह्मा लूनशिरा हरिर्दृशि सरुग् व्यालुप्तशिश्नो हरः,	
सूर्योऽप्युल्लिखितोऽनलोऽप्यखिलभुक् सोमः कलङ्का-	
ङ्कितः । स्वर्नाथोऽपि विसंस्थुलः खलु वपुः संस्थैरुपस्थैः	
कृतः, सन्मार्गस्खलनाद्भवन्ति विपदः प्रायः प्रभूणामपि ॥	११८

म

	पत्रांक
मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षा-द्यथा दृष्टाऽऽप्स्वलाबुनः ।	
पूर्वसङ्गविनिर्मोक्षा—तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥	१११
मनोज्ञा सुरभिस्तन्वी, पुण्या परमभासुरा ।	
प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥	१११

य

यथाऽधस्तिर्यगूर्ध्वं च, लोष्टवाय्वग्निवीचयः ।	
स्वभावतः प्रवर्तन्ते, तथोर्ध्वगतिरात्मनः ॥	१११

र

रत्तो वा मूढो वा, जो पउंजइ पओगं । हिंसा वि	
तत्थ जायइ, तम्हा सो हिंसओ वुत्तो ॥	१०५
रागद्वेषौ विनिर्जित्य, किमरण्ये करिष्यसि ? । अत्र	
नो निर्जितावेतौ, किमरण्ये करिष्यसि ? ॥	११५
राजानं तृणतुल्यमेव मनुते शक्रेऽपि नैवादरः, चित्तो-	

पार्श्वनरक्षणव्ययकृता प्राप्नोति नो वेदना । संसार-
स्तरनरंगीह लगते यं मुक्त निर्गया, संतोषात्कणोऽप्युत
स्वगाचिराशाशास्तुरेन्द्रार्चितः ॥ १२७

ग

गब्बस्स गंजां स-जगाओ अम्माओ र रतिस्स ।
गुच्छइ अ रावणो, पुणो नि गोही न (त) या (?) विदइ ॥ १०६
संसरणमि आतुं, तुम्ह ति विषुतविलमाणदिवं,

आरामोदुंतेण, न मेर हि ं अमवणो ॥ १०६

ख

किं तव्वं जुअंता गुणं दोसा, अ(ण)गार इमो ।
दामाणो य अम्मगमो, आमलिमिय च विदोओ ॥ १०५

भु

भाव नीलत्त य ओअत्त, न ई र समवे गेत ।
हअ्मलितलपमवि, परमोसी सनातना ॥ ११०

ॐ नमः प्रवचनाय । ॐ नमोऽर्हते श्रीवर्द्धमानस्वामिने ।

परमसुविहितश्रीमत्खरतरगच्छविभूषणमहोपाध्यायश्रीमत्साधुरङ्गगणिवर्यगुम्फितया दीपिकया समलङ्कृतं

सूयगडाङ्गसूत्रम् ।

तस्य द्वितीयश्रुतस्कन्धात्मको द्वितीयो विभागस्तत्राद्यं पौण्डरीकाध्ययनं ।

सुयं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं–इह खलु पोंडरीए नामऽज्झयणे, तस्स णं अयमट्ठे पन्नत्ते–से जहा नामए पुक्खरिणी सिया बहुउदगा बहुसेया बहुपुक्खला लद्धट्ठा पुंडरीकिणी पासादीया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा। तीसे णं पुक्खरिणीए तत्थ तत्थ देसे देसे तहिं तहिं बहवे पउमवरपुंडरीया बुइया । अणुपुव्विट्ठिया ऊसिया रुइला वण्णमंता गंधमंता रसमंता फासमंता पासादिया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा । तीसे णं पुक्खरिणीए बहुमज्झदेसभागे

एगे महं पउमवरपुंडरीए वुइए, अणुपुव्विट्ठिए ऊसिते रुइले वण्णमंते गंधमंते रसमंते फासमंते पासादीए जाव पडिरूवे । सव्वावंति च णं तीसे य पुक्खरिणीए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे पउमवरपुंडरीया वुइता, अणुपुव्विट्ठिता जाव पडिरूवा । [सव्वावंति च णं तीसे णं पुक्खरिणीए बहुमज्झदेसभाए एगे महं पउमवरपुंडरीए वुइए अणुपुव्विट्ठिए जाव पडिरूवे (सू० १)] ॥

व्याख्या—श्रुतं मया आयुष्मता भगवतैवमाख्यातं, किमाख्यातं? भगवता "इह खलु पोंडरी(ए)गं नामऽज्झयण(णे)णं" इह—द्वितीयाङ्गे श्रुतस्कन्धे द्वितीये 'खलु' शब्दो वाक्यालङ्कारे, 'पुण्डरीकेण' श्वेतकमलेनात्रोपमा भविष्यतीति कृत्वाऽस्याध्ययनस्य पौण्डरीक इति नाम कृतम्। तस्य चायमर्थः, णमिति वाक्यालङ्कारे। 'अयमः' प्ररूपितः 'से जह' त्ति तद्यथा 'नाम' इति सम्भावने, पुष्करिणी 'स्यात्' पद्मैकभूता। तद्यथा—'बहूदका' बहुजला तथा 'बहुसेया'[1] बहुकर्दमा 'बहुपुक्खला' बहुसम्पूर्णा प्रचुरोदक[भृता]भृता 'लब्धार्था' पद्मार्था, यथा नाम्ना तथा स्वभावेन 'पुण्डरीकिणी' श्वेतकमलसहिता—बहुश्वेतपद्मा 'प्रासादीया' निर्मलजलपूर्णत्वात् 'दर्शनीया' दर्शनयोग्या 'अभिरूपा' [आभिमुख्येन सदाऽवस्थितानि] हंसचक्रवाकसारसादीनि जलान्तर्गतानि वा करिमकरादीनि यस्यां सा अभिरूपेति, तथा 'प्रतिरूपा' स्वच्छत्वात्सर्वत्र प्रतिबिम्बानि समुपलभ्यन्ते। 'तीसे णं पुक्खरिणीए' तस्याश्च पुष्करिण्या-

1 "सीयन्ते—मज्जन्ते यस्मिन्नसौ सेयः—कर्दमः, स [बहु]र्यस्यां सा बहुसेया" इति दर्श०।

स्तत्र तत्र देशे देशे–एकैकप्रदेशे, नास्ति स प्रदेशः पुष्करिण्याः यत्र तानि पुण्डरीकाणि न सन्ति। तत्र तत्र देशे देशे बहूनि पद्मवरपुण्डरीकाणि 'वुइय 'त्ति उक्तानि–प्रतिपादितानि विद्यन्त इत्यर्थः। आनुपूर्व्या' विशिष्टरचनया स्थितानि। तथोच्छ्रितानि–जलोपरि व्यवस्थितानि तथा 'रुचिराणि' दीप्तिमन्ति तथा शोभनवर्णगन्धरसस्पर्शवन्ति। अभिरूपाणि इत्यादिपूर्ववत्। तस्याश्च पुष्करिण्याः सर्वतः पद्मावृतायाः (सर्वतः पद्मवेष्टितायाः) बहुमध्यदेशभागे एकं महत्पद्मवरपुण्डरीकमुक्तमानुपूर्व्येण व्यवस्थितमुच्छ्रितं, रुचिरं वर्णगन्धरसस्पर्शोऽपेतं। अभिरूपं प्रतिरूपं प्रासादीयं दर्शनीयं अतीव शोभायमानं पद्मवरपुण्डरीकं विद्यते ॥ १ ॥

अह पुरिसे पुरत्थिमाओ दिसाओ आगम्म तं पुक्खरिणीं, तीसे पुक्खरिणीए तीरे ठिच्चा पासति तं महं एगं पउमवरपुंडरीयं, अणुपुव्विट्ठितं ऊसियं जाव पडिरूवं। तते णं से पुरिसे एवं वयासी–अहमंसि पुरिसे खेयन्ने कुसले पंडिते वियत्ते+मेहावी अबाले मग्गत्थे मग्गविऊ मग्गस्स गतिपरक्कमन्नू, अहमेयं पउमवरपुंडरीयं उन्निक्खिस्सामि त्ति कट्टु इति वुच्चा से पुरिसे अभिक्कमेति तं पुक्खरिणीं, जावं जावं च णं अभिक्कमेइ तावं तावं च णं महंते उदए महंते सेए, पहीणे तीरं,

+ यद्यपि 'वियत्ते' इत्येतस्यैवार्थो 'व्यक्त' इति लिखितस्तथापि मूले 'मेयन्ने' इति पाठः सर्वास्वपि दीपिकाप्रतिषु।

अपत्ते पउमवरपुंडरीयं, नो हव्वाए नो पाराए, अंतरा पुक्खरिणीए सेयंसि वि[नि]सन्ने, पढमे पुरिसजाए (सू० २) ॥

अथानन्तरमेवम्भूतपुष्करिण्याः पूर्वस्या दिशः कश्चिदेकः पुरुषः समागत्य तां पुष्करिणीं, तस्याश्च (पुष्करिण्याः) 'तीरे' तटे स्थित्वा तदेतत् (पश्यति, ततस्तत्) पद्म पूर्वोक्तविशेषणकलापोपेतं स पुरुषः, पूर्वदिग्भागव्यवस्थित 'एवं' वक्ष्यमाणनीत्या 'वदेत्' ब्रूयात्—'अहमंसि'त्ति अहमस्मि पुरुषः, किम्भूतः? ('खेदज्ञो' मनोऽभिलपितकार्यकरणकालभाविपरिश्रमज्ञः) 'कुशल'श्चतुरो—निपुणः, तथा 'पण्डितः' धर्मज्ञो देशकालक्षेत्रज्ञः । 'व्यक्तो' बालभावान्निष्क्रान्तः—परिणतबुद्धिः 'मेधावी' प्लवनोत्प्लवनयोरुपायज्ञः+तथा 'अबालो' मध्यमवयाः षोडशवर्षोपरिवर्त्ती 'मार्गस्थः' सद्भिराचीर्णमार्गव्यवस्थितो मार्गज्ञस्तथा मार्गस्य या 'गति'र्गमन वर्त्तते, तया यत्पराक्रमणं—विवक्षितदेशगमनं, तज्जानातीति पराक्रमज्ञो, यदिवा 'पराक्रमः' सामर्थ्यं तज्ज्ञोऽहमात्मज्ञ इत्यर्थः, तदेवम्भूतोऽहमेतत्पद्मवरपुण्डरीकं पुष्करिणीमध्यदेशव्यवस्थितमुत्क्षेप्स्यामि—निष्कासयिष्यामीति कृत्वेहागतः, इत्युक्त्वाऽसौ पुरुषस्तां पुष्करिणीमभिमुखं क्रामे—त्तदभिमुखं गच्छेत् । याव[द्याव]च्चासौ तदवतरणाभिप्रायेणाभिमुखं क्रामेत्ताव[त्ताव]च्च 'ण' मिति वाक्यालङ्कारे, तस्याः पुष्करिण्या महत्यगाधे जले कर्दमे च मग्नः । तत्राऽऽकण्ठ निमग्नत्वादत्याऽऽकुलीभूतः 'प्रहीण'स्तीरादात्मानं उद्धर्तुमसमर्थो विवक्षितपद्मवरपुण्ड-

+ मज्जनोन्मज्जनयोर्विधिज्ञः ।

जावं जावं च णं अभि मेइ तावं तावं च णं महंते उदए महंते सेए पहीणे तीरं अपत्ते पउमवरपुंडरीयं णो ह ए णो पाराए [अंतरा पुक्खरिणीए] सेयंसि वि[नि]सन्ने, दोच्चे पुरिसजाए (सू० २) ॥

व्याख्या—अथ (अपरो द्वितीयः) कश्चित्पुरुषो दक्षिणदिग्भागादागत्य तां पुष्करिणीं, तस्याश्च पुष्करिण्यास्तीरे स्थित्वा तत्रस्थश्च पश्यति महदेकं पद्मवरपुण्डरीकमानुपूर्व्येण व्यवस्थितं प्रासादीयं यावत्प्रतिरूपं, ततस्तीरे व्यवस्थितः, तं च पूर्वव्यवस्थितं चैकं पुरुषं पश्यति, किम्भूतं ? तीरात्परिभ्रष्टं अप्राप्त[पद्म]वरपुण्डरीकमुभयभ्रष्टं अन्तराल एवावसीदन्तं दृष्ट्वा द्वितीयः पुरुषस्तं प्राक्तनं पुरुषमेवं वदेत्—अहो ! योऽसौ कर्दमनिमग्नः पुरुषः सोऽखेदज्ञोऽकुशलोऽपण्डितोऽमेधावी बालो न मार्गस्थो नो मार्गज्ञो नो मार्गस्य गतिपराक्रमज्ञः, अकुशलत्वादिके कारणमाह—यद्यस्मादेष पुरुष एतत्कृतवान्, तद्यथा—अहं खेदज्ञः कुशल इत्यादि भणित्वा पद्मवरपुण्डरीकमुत्क्षेप्स्यामीत्येवं प्रतिज्ञातवान्। न चैतत्पद्मवरपुण्डरीकमेवमुत्क्षेप्तव्यं, यथाऽनेनोत्क्षेप्तुमारब्धं, ततोऽहमेवास्योत्क्षेपणे कुशल इति दर्शयितुमाह—'अहमंसी'त्यादि, अहं खेदज्ञः कुशलः पण्डितो मेधावी, अहमेतत्पद्मवरपुण्डरीकमुद्धरिष्यामि, इत्युक्त्वाऽसावपि द्वितीयः पुरुषः पुष्करिणीमभिमुखं व्रजेत्, तावताऽगाधे पानीये कर्दमे च मग्नः तीराद्भ्रष्टो द्वितीयतीरं च न प्राप्तः, उभयभ्रष्टोऽभूत्, पद्ममपि नोद्दध्रे अन्तराल एव व्यवस्थितः, इत्यादि। एवं द्वितीयोऽपि पुरुषः ॥ २ ॥

अहावरे तच्चे पुरिसजाए—अह पुरिसे पच्चत्थिमाओ दिसाओ आगम्म तं पुक्खरिणीं, तीसे

पुक्खरिणीए तीरे ठिच्चा पासति तं महं एगं पउमवरपुंडरीयं अणुपुव्वुट्ठितं जाव पडिरूवं, ते तत्थ दोन्नि पुरिसजाते पासति पहीणे तीरं अपत्ते पउमवरपुंडरीयं, णो हव्वाए णो पाराए जाव सेयंसि निसन्ने। तते णं से पुरिसे एवं वदासी—अहो!! णं इमे पुरिसा अखेयन्ना अकुसला अपंडिया अवि-यत्ता अमेहावी बाला णो मग्गत्था णो मग्गविऊ णो मग्गस्स गतिपरक्कमन्नू। जन्नं एते पुरिसा एवं मन्ने—अम्हे एतं पउमवरपुंडरीयं उन्निक्खिस्सामो, नो [य] खलु एयं पउमवरपुंडरीयं एवं उन्निक्खेतव्वं, जहा णं एए पुरिसा मन्ने, अहमंसि पुरिसे खेयन्ने कुसले पंडिए वियत्ते मेहावी अबाले मग्गत्थे मग्गविऊ मग्गस्स गतिपरक्कमन्नू, अहमेयं पउमवरपुंडरीयं उन्निक्खिस्सामि [त्ति कट्टु] इति वुच्चा से पुरिसे अभिक्कमे तं पुक्खरिणिं, जावं जावं च णं अभिक्कमे तावं तावं च णं महंते उदए महंते सेए जाव अंतरा पुक्खरिणीए सेयंसि वि[नि]सन्ने, तच्चे पुरिसजाए (सू० ४) ॥

व्याख्या—अथ तृतीयः पुरुषः पश्चिमदिग्विभागादागत्य पुष्करिण्यास्तीरे स्थित्वा प्रथमपुरुषद्वितयवत् पूर्वोक्तं वचन-प्रपञ्चं कथयित्वा कमलोद्धाराय प्रविष्टः। कमलमुद्धर्तुमसमर्थ अन्तराल एव कर्दमे मग्नः, इति तृतीयः पुरुषः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थः पुरुषः—

अहावरे चउत्थे पुरिसजाए—[अह पुरिसे] उत्तराओ दिसाओ आगम्म तं पुक्खरिणीं, तीसे पुक्खरिणीए तीरे ठिच्चा पासति [तं महं] एगं पउमवरपुंडरीयं [अणुपुव्विट्ठियं] जाव पडिरूवं, ते तत्थ ति॑ पुरिसजाते पासति पहीणे तीरं अपत्ते जाव सेयंसि वि[नि]सन्ने। तते णं से पुरिसे एवं वदासी—अहो!! णं इमे पुरिसा अखेयन्ना जाव णो मग्गस्स गतिपरक्कमन्नू, जन्नं एते पुरिसा एवं मन्ने—अम्हे एतं पउमवरपुंडरीयं उन्निक्खिस्सामो, णो[य] खलु एयं पउमवरपुंडरीयं[एवं] उन्निक्खेयव्वं, जहा णं एते पुरिसा मन्ने, अहमंसि पुरिसे खेयन्ने जाव मग्गस्स गतिपरकमन्नू, अहमेयं पउमवरपुंडरीयं उन्निक्खिस्सामि[त्ति कट्टु इति वुच्चा से पुरिसे तं पुक्खरिणीं आभिक्कमेइ, [जावं] जावं च णं अभिक्कमे तावं तावं च णं महंते उदए महंते सेए जाव वि[नि]सन्ने, चउत्थे पुरिसजाए ॥ (सू० ५)

व्याख्या—अथ चतुर्थः पुरुष उत्तराया दिशः समागत्य तत्पुरुषत्रिकं दृष्ट्वा तथैवोक्त्वा तथैव पद्मोद्धरणाय प्रविष्टः, पूर्वपुत्रिकवत् पङ्के निमग्नः, एवं चत्वारोऽपि पुरुषाश्चतुर्षु दिक्षु निमग्नाः ॥ ५ ॥

साम्प्रतं पञ्चमं पुरुषं तद्विलक्षणमधिकृत्याह—

अह भिक्खू लूहे तीरट्ठी खेयन्ने जाव [गति]परक्कमन्नू अन्नतरीओ दिसाओ वा अणुदिसाओ वा आगम्म तं पुक्खरिणीं, तीसे पुक्खरिणीए तीरे ठिच्चा पासति तं महं एगं पउमवरपुंडरीयं जाव पडिरूवं, ते तत्थ चत्तारि पुरिसजाए पासति पहीणे तीरं अपत्ते [पउमवरपुंडरीयं नो हव्वाए नो पाराए] अंतरा पुक्खरिणीए जाव (?) सेयंसि वि[नि]सन्ने। तते णं से भिक्खू एवं वदासि—अहो!! णं इमे पुरिसा अखेयन्ना जाव नो मग्गस्स गतिपरक्कमन्नू, जन्नं एते पुरिसा एवं मन्ने—अम्हे [एयं] पउमवरपुंडरीयं उन्निक्खिस्सामो, णो[य]खलु एयं पउमवरपुंडरीयं एवं उन्निक्खेतवं, जहा णं एते पुरिसा [मन्ने]। अहमंसि भिक्खू लूहे तीरट्ठी खेयन्ने जाव मग्गस्स गतिपरक्कमन्नू, अहमेयं पउमवरपुंडरीयं उन्निक्खिस्सामि त्ति कट्टु इति वुच्चा से भिक्खू णो अभिकमे तं पुक्खरिणीं, तीसे पुक्खरिणीए तीरे ठिच्चा सद्दं कुज्जा 'उप्पयाहि खलु भो पउमवर-पुंडरीया! उप्पयाहि' अह से उप्पातिते पउमवरपुंडरीए (सू० ६)॥

निग्गंथा[य] निग्गंथीओ [य] वंदंति नमंसंति, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी—किट्टिते नाए समणाउसो !, अट्ठं पुण से ण जाणामो। समणाउसो ! त्ति समणे भगवं महावीरे ते य बहवे निग्गंथे य निग्गंथीओ य आमंतेत्ता एवं वदासी—हंत समणाउसो ! ते आतिक्खामि विभावेमि किट्टेमि पवेदेमि सअट्ठं सहेउयं सनिमित्तं भुज्जो भुज्जो उवदंसेमि से बेमि (सू० ७) ॥

व्याख्या—'कीर्तिते' कथिते मयाऽस्मिन् ज्ञाते हे श्रमणा ! आयुष्मन्तोऽर्थः पुनरस्य ज्ञातव्यो भवति भवद्भिः। एतदुक्तं भवति—नास्योदाहरणस्य परमार्थं यूयं जानीथ, इत्येवमुक्ते भगवता ते बहवो निर्ग्रन्था निर्ग्रन्थ्यश्च तं श्रमणं भगवन्तं महावीरं ते निर्ग्रन्थादयो वन्दन्ते (कायेन), नमस्यन्ति—स्तुवन्ति। वन्दित्वा [नमस्यित्वा] चैवं वक्ष्यमाणं वदेयुः—'कीर्त्तितमुदाहरणं भगवता, अर्थं पुनरस्य सम्यग्न जानीम, इत्येवं पृष्टो भगवान् श्रमणो महावीरस्तान्निर्ग्रन्थादीनेवं वदेत्–[हंते]ति सम्प्रेषणे, हे श्रमणा आयुष्मन्तो ! यद्भवद्भिरहं पृष्टस्तत्सोपपत्तिकमाख्यामि–भवतां ['विभावयामि'] आविर्भावयामि– प्रकटार्थं करोमि 'कीर्त्तयामि' पर्यायकथनद्वारेण तथा 'पवेदेमि' त्ति प्रवेदयामि–प्रकर्षेण हेतुदृष्टान्तैश्चित्तसन्ततावारोपयामि। कथं प्रतिपादयामीति दर्शयति—सार्थं–पुष्करिणीदृष्टान्तं सहेतुकं प्रतिपादयिष्यामि, यथा ते पुरुषा अप्राप्तप्रार्थितार्थाः पुष्करिणीकर्दमे दुरुत्तारे निमग्ना एवं वक्ष्यमाणास्तीर्थिका अपारगाः संसारसागरस्य, तत्रैव निमज्जन्तीत्येवंरूपोऽर्थः सदृष्टान्तः प्रदर्शयिष्यते। सनिमित्तं–सकारणं दृष्टान्तार्थं भूयो भूयोऽपरैरपरैर्हेतुदृष्टान्तैरुपदर्शयामि। सोऽहं साम्प्रतमेव ब्रवीमि, शृणुत यूयमिति।

लोयं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! सा पुक्खरिणी बुइया। कम्मं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! से उदए बुइए। कामभोगे य खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! से सेए बुइए। जणजाणवयं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! ते बहवे पउमवरपुंडरीया बुइता। रायाणं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! से एगे महं पउमवरपुंडरीए बुइए। अन्नउत्थिया य खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! ते चत्तारि पुरिसजाया बुइता। धम्मं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! [से] भिक्खू बुइए। धम्मतित्थं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! से तीरे बुइए। धम्मकहं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! से सद्दे बुइए। निव्वाणं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! से उप्पाते बुइए। एवमेयं च खलु मए अप्पाहट्टु समणाउसो ! से एवमेयं बुइयं (सू० ८) ॥

व्याख्या---लोकमिति मनुष्यलोकं, [च शब्दः, समुच्चये] खलुरिति वाक्यालङ्कारे, मया लोको मनुष्याऽऽधारस्तमा-हृत्य–व्यवस्थाप्य ' अपाहृत्य [वा ' आत्मना वा मयाऽऽहृत्य] न परोपदेशतः, सा पुष्करिणी पद्माधारभूतोक्ता। तथा कर्म चाष्टप्रकार, यद्बलेन पुरुषपुण्डरीकाणि भवन्ति, तदुदकं दृष्टान्तत्वेन उपन्यस्तं। कामभोगाश्च मया कर्दमोऽभिहितः,

यथा महति पङ्के निमग्नो दुःखेनात्मानमुद्धरत्येवं विषयेष्वप्यासक्तो नात्मानमुद्धर्तुमलमित्येतत् कर्दमविषययोः साम्यमिति । 'जनाः' सामान्यलोकाः 'जानपदा' विशिष्टार्यदेशोत्पन्नाः गृह्यन्ते, तांश्च समाश्रित्य–मया दार्ष्टान्तिकत्वेनाङ्गीकृत्य तानि बहूनि पद्मवरपुण्डरीकाणि दृष्टान्तत्वेनाभिहितानि। राजानमात्मन्याहृत्य तदेकं पद्मवरपुण्डरीकं दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । तथाऽन्यतीर्थिकान् समाश्रित्य ते चत्वारः पुरुषजाता अभिहितास्तेषां राजपुण्डरीकोद्धरणसामर्थ्यवैकल्यात् । तथा धर्म्मं च खल्वात्मन्याहृत्य श्रमणायुष्मन् ! स भिक्षुः रूक्षवृत्तिरभिहितः, तस्यैव चक्रवर्त्यादिराजपद्मवरपुण्डरीकस्योद्धरणसामर्थ्यसद्भावात् । धर्म्मतीर्थं च खल्वाश्रित्य मया तत्तीरमुक्तम् । तथा सद्धर्मदेशनां चाश्रित्य मया स भिक्षोः सम्बन्धी शब्दोऽभिहितः । तथा 'निर्वाणं' मोक्षपदमशेषकर्मक्षयरूपमीषत्प्राग्माराख्यभूभागोपर्यवस्थितं क्षेत्रखण्डं चात्मन्याहृत्य स पद्मवरपुण्डरीकस्योत्पातोऽभिहितः । 'एवं' पूर्वोक्तप्रकारेण [ए]तल्लोकादिकं च खल्वात्मन्याहृत्य–आश्रित्य मया श्रमणायुष्मन् ! 'से' एतत्पुष्करिण्यादिकं दृष्टान्तत्वेन किञ्चित्साधर्म्यादेवमुक्तमिति ॥ ८ ॥ एतावता सामान्येन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोजना कृता, अथ विशेषेण प्रधानभूतराजदार्ष्टान्तिकं तदुद्धरणार्थत्वात् सर्वप्रयासस्येति दर्शयितुमाह—

इह खलु पाईणं वा पडीणं वा उदीणं वा दाहिणं वा संतेगतिया मणुस्सा भवंति । अणुपुव्वेणं लो[गं]गतं (१) उववन्ना, तं जहा–आरिया वेगे अणारिया वेगे उच्चागोया वेगे णीयागोया वेगे कायमंता वेगे [र]हस्समंता वेगे सुवण्णा वेगे दुवन्ना वेगे सुरूवा वेगे दुरूवा वेगे, तेसिं च

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आओगप्पओगसंपउत्ते विच्छडितपउरभत्तपाणे बहुदासदासीगोमहिसगवेलगप्पभूए [पडिपुण्णकोसकोट्ठागाराउहागारे बलवं दुब्बलपच्चामित्ते ओहयकंटयं निहयकंटयं मलियकंटयं उद्धियकंटयं अकंटयं ओहयसत्तू नि]हयसत्तू मलियसत्तू उद्धियसत्तू निज्जियसत्तू पराइयसत्तू ववगयदुब्भिक्खमारिभयविप्पमुक्कं, रायवण्णओ जहा उववाईए, जाव पसंतडिंबडमरं रज्जं पसाहेमाणे विहरति । तस्स णं रन्नो परिसा भवति ।

एतद्व्याख्यानं औपपातिकोपाङ्गात् ज्ञातव्यं, यावत्ते राजान उपशान्तडिम्बडमरं* ' रज्जं 'ति राज्यं प्रसाधयन्ति । तस्य चैवंविधगुणसम्पदुपेतस्य राज्ञ एवंविधा पर्षद्भवति ।

उग्गा उग्गपुत्ता, भोगा भोगपुत्ता, इक्खागा इक्खागपुत्ता, नाया नायपुत्ता, कोरव्वा कोरवपुत्ता, भट्टा भट्टपुत्ता, माहणा माहणपुत्ता, लेच्छई लेच्छइपुत्ता, पसत्थारो पसत्थारपुत्ता, सेणावई सेणावईपुत्ता, तेसिं च णं एगतीए सड्ढी भवति कामं, तं समणा वा माहणा वा संपहारिंसु गमणाए ।

* " तत्र ' डिम्बः ' परानीकशृगालिको ' डमरं ' स्वराष्ट्रक्षोभः, पर्यायौ वैतावत्यादरख्यापनार्थमुपात्तौ । " इति बृ० ।

तत्थ अ तरेणं धम्मेणं पन्नत्तारो भवंति, वयं इमेणं धम्मेणं पन्नवइस्सामो, से एवमायाणह भयंतारो जहा मए एस धम्मे अक्खाए सुप चे भवति । तं जहा—

व्याख्या—उग्रा उग्रपुत्राः, एवं भोगपुत्रादयोऽपि द्रष्टव्याः, शेषं सुगमं, यावत्सेनापतिपुत्रा इति + । तेषां मध्ये कश्चिदेवैकः 'श्रद्धावान्' धर्मलिप्सुर्भवति । काममित्यवधृतार्थे । अवधृतमेतद्यथाऽयं धर्मश्रद्धालुः, अवधार्य च तं धर्मलिप्सुतया श्रमणा ब्राह्मणा वा 'सम्प्रधारितवन्तः' समालोचितवन्तो धर्मप्रतिबोधनिमित्तं तदन्तिकगमनाय, तत्र चान्यतरेण धर्मेण स्वसमयप्रसिद्धेन प्रज्ञापयितारो वयमित्येवं सम्प्रधार्य राजान्तिकं गत्वा एवमूचुस्तद्यथा–एतद्यथाऽहं कथयाम्येवमिति वक्ष्यमाणनीत्या 'भवन्तो' यूयं जानीत भयात्रातारो वा 'यथा' येन प्रकारेण मयैष धर्मः स्वाख्यातः सुप्रज्ञप्तो भवतीत्येवं तीर्थिकः स्वदर्शनानुरञ्जितोऽन्यस्यापि स्वाभिप्रायेण राजादेरुपदेशं ददाति । तत्राद्यपुरुषजातस्तज्जीवतच्छरीरवादी राजानमुद्दिश्यैवं धर्मदेशनां चक्रे, तद्यथा—

उड्ढं पादतला अहे केसग्गमत्थया तिरियं तयपरियंते जीवे, एस आयपज्जवे कसिणे, एस जीवे जीवति, एस मए णो जीवति, सरीरे धरमाणे धरति विणट्ठम्मि य णो धरति । एयंतं

+ नवरं–'लेच्छइ' त्ति लिप्सुकः, स च वणिगादिस्तथा 'प्रशास्तारो' बुद्ध्युपजीविनो मन्त्रिप्रभृतयः । इति बृहद्वृत्तौ ।

जीवितं भवति। आदहणाए परेहिं निज्जति, अगणिज्झामिए सरीरे कवोतवण्णाणि अट्ठीणि भवंति।

व्याख्या—'ऊर्ध्वं' उपरि पादतलादधश्च केशाग्रमस्तकात्तिर्यक्त्वक्पर्यन्तो जीव, एतावता यदेवैतच्छरीरं स एव जीवो, नैतस्माच्छरीराद्व्यतिरिक्तः कश्चिदात्माख्यः पदार्थोऽस्तीति यदेतच्छरीरं स एवात्मा। [अयं काय एव] तस्यात्मनः पर्यय: 'कृत्स्नः' सम्पूर्णः 'पर्यायो'ऽवस्थाविशेषः, यावत्कालमिदं शरीरं जीवति तावत्कालं जीवोऽपि जीवति, शरीरे मृते जीवोऽपि म्रियते। यावदिदं शरीरं पञ्चभूतात्मकं अव्ययं * धरति तावदेव जीवोऽपीति, तस्मिँश्च विनष्टे जीवस्यापि विनाशः। [तदेवं] यावदेतच्छरीरं वातपित्तश्लेष्माधारं पूर्वस्वभावादप्रच्युतं तावदेव जीवस्य तज्जीवितं भवति, तस्मिँश्च विनष्टे तदात्मा—जीवोऽपि विनष्ट इति कृत्वा आदहनाय श्मशानादौ नीयते, तस्मिँश्च शरीरे अग्निना ध्यामि[ध्मापि]ते कपोतवर्णान्यस्थीनि केवलमुपलभ्यन्ते, परमस्थिव्यतिरिक्तः कश्चिदात्माख्यः पदार्थो न दृश्यते, येन तदस्तित्वप्रतीतिरुपजायते, तथा—

आसंदीपंचमा पुरिसा गामं पच्चागच्छंति, एवं असंते असंविज्जमाणे, जेसिं तं असंते असंविज्जमाणे तेसिं तं सुअक्खायं भवति—अन्नो भवति जीवो अन्नं सरीरं, तम्हा ते एवं नो विप्पडिवेदेंति—

व्याख्या—तद्बान्धवा जघन्यतोऽपि चत्वारः—'आसन्दी' मञ्चकः, स पञ्चमो येषां ते आसन्दीपञ्चमाः पुरुषास्तं कायं अग्निना ध्यामयित्वा पुनः स्वं ग्रामं प्रत्यागच्छन्ति। यदि पुनस्तत्रात्मापि शरीराद्भिन्नः स्यात्ततः शरीरान्निर्गच्छन्

* अभङ्ग—मखण्डं।

दृश्येत, न च दृश्यते, तस्मात्तज्जीवतच्छरीरमिति स्थितम्। तदेवं येषां मते–असौ जीवोऽसत्–अविद्यमानः, तत्र तिष्ठन् गच्छन् नोपलभ्यते, येषामयं पक्षस्तेषां तत्स्वाख्यातं भवति, येषां पुनरन्यो जीवोऽन्यच्छरीरं तद्दृथा, ते तु अन्धरूढया प्रवर्त्तमाना एवमिति वक्ष्यमाणं नैव विप्रतिवेदयन्ति–न जानन्ति, तदेवाह–यद्ययमात्मा शरीराद्भिन्नस्तर्हि किं स्वरूपः ? कियत्प्रमाणो वा ? तद्यथा—

अयमाउसो ! आता दीहेति वा हस्सेति वा परिमंडलेति वा वट्टेति वा तंसेति वा चउरंसेति वा आयतेति वा छलंसिएति वा अट्ठंसेति वा। किण्हेति वा नीलेति वा लोहिएति वा हालिद्देति वा [illegible] लेति वा। सुब्भिगंधेइ वा दुब्भिगंधेइ वा। तित्तेइ वा कडुएति वा कसाइएति वा अंबिलेति वा महुरेति वा लवणेति वा। कक्खडेति वा मउएति वा गुरुएति वा लहुएति वा सीएति वा उसिणेति वा निद्धेति वा लुक्खेति वा ?। एवं असए असंविज्जामाणे जेसिं तं सुअ-क[illegible]यं भ[illegible]ति–अन्नो जीवो अन्नं सरीरं, तम्हा ते नो एवं उवलब्भंति।

व्याख्या—(आयुष्मन् !) यद्ययमात्मा शरीराद्भिन्नस्तर्हि किं दीर्घो वा ह्रस्वो वाऽस्ति ? तथा अयमात्मा कियत्प्रमाणो दीर्घो ह्रस्वो वाऽ [illegible] यामाकतन्दुलपरिमाणो वा, ? किं परिमण्डलः ? किं वा वृत्तः ? त्र्यस्रः ? चतुरस्रः ? षडंशो वा (अष्टांशो

वा ?)। तथा वर्णतः किं किण्हेति वा नीलेति वा लोहिएति वा हालिद्देति वा सुकिलेति वा। तथा गन्धतः किं सुब्भिगंधेइ वा दुब्भिगंधेइ वा। तथा रसतः किं तित्तेइ वा कडुएति वा कसाइएति वा अंबिलेइ वा महुरेइ वा लवणेइ वा। (तथा स्पर्शतः) किं कक्खडेति वा मउएति वा गरुएति वा लहुएति वा सीएति वा उसिणेति वा निद्धेइ वा लुक्खेइ वा। एवं असंविज्जमाणे जेसिं तं सुअक्खायं भवति—अन्नो जीवो अन्नं शरीरं, तम्हा ते नो एवं उवलभंति। इत्यादि—सर्वं सुगमम्। अतो येषां मते केनापि प्रकारेणासंवेद्यमानः—शरीरादपृथग्भूत आत्मा तेषां तत्स्वाख्यातं भवति, यथाऽन्यो जीव अन्यच्छरीरमित्येवं ये प्रतिपादयन्ति ते नात्मानमुपलभन्ते—ते नात्मस्वरूपवेत्तारः, ये तु शरीरात्पृथग्भूतो जीवाख्यः पदार्थ इति स्वग्रन्थेषु निक्षिप्तवन्तस्तद्वृथा, कथं ? यथा—

से जहा नामए केइ पुरिसे कोसीओ असिं अभिनिवट्टित्ता णं उवदंसेज्जा—अयमाउसो ! असी अयं कोसी, एवामेव णत्थि केइ पुरिसे अभिनिवट्टित्ताणं उवदंसेत्तारो-अयमाउसो ! आया इमं सरीरं। से जहा नामए केइ पुरिसे मुंजाओ इसियं अभिनिवट्टित्ताणं उवदंसेति—अयमाउसो ! मुंजा इयं इसिया, एवामेव नत्थि केइ पुरिसे उदंसेत्तारो—अयमाउसो ! आया इदं सरीरं। से जहा नाम केइ पुरिसे मंसाओ अट्ठिं अभिनिवट्टित्ताणं उवदंसेज्जा—अयमाउसो ! मंसे अयं अट्ठी,

एवामेव नत्थि केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो–अयमाउसो ! आया इदं सरीरं । से जहा नामए केइ पुरिसे करत ओ आमलकं अभिनिवट्टित्ताणं उवदंसेज्जा–अयमाउसो ! करतले अयं आमलए, एवामेव णत्थि केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो–अयमाउसो ! आया इदं सरीरं । से जहा नामए केइ पुरिसे दहीओ नवनीयं अभिनिवट्टित्ताणं उवदंसेज्जा–अयमाउसो ! नवनीयं अयं तु दही, एवामेव नत्थि केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो–अयमाउसो ! आया इदं सरीरं । से जहा नामए केइ पुरिसे तिलेहिंतो ते अभिनिवट्टित्ताणं उवदंसेज्जा–अयमाउसो ! तिल्ले अयं पिन्नाए, एवामेव नत्थि केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो–अयमाउसो ! आया इदं सरीरं । से जहा नामए केइ पुरिसे इक्खूतो ोतरसं भिनिवट्टित्ताणं उवदंसेज्जा–अयमाउसो ! खोतरसे अयं छोए, एवामेव नत्थि केइ रिसे उवदंसेत्तारो–अयमाउसो ! आया इदं सरीरं । से जहा नामए केइ पुरिसे अरणीतो ंग भिनिव णं उवदंसेज्जा–अयमाउसो ! अरणी अयमग्गी, एवामेव नत्थि केइ पुरिसे उवदंसेत्तारो–अयमाउसो ! आया इदं सरीरं ।

सुअक्खायं हवइ, तं जहा—अन्नो जीवो अन्नं सरीरं, तम्हा तं मिच्छा। से हंता, तं हणह खणह छणह डहह पयह लुंपह आलुंपह विलुंपह सहसक्कारेह विपरामुसह। एतावता × णत्थि जीवे, णत्थि परलोए, ते णो एवं विप्पडिवेदेंति, तं जहा—

व्याख्या—यथा नाम कश्चित्पुरुषः 'कोशतः' परिवारा + दसिं—खड्गमभिनिर्वृत्त्य—समाकृष्यान्येषामुपदर्शयेत्, यथाऽयमायुष्मन्! 'असिः' खड्गः अयं च 'कोशः' परिवारः, एवमेव जीवशरीरयोरपि नास्त्युपदर्शयिता, तद्यथा—अयं जीव इदं च शरीरमिति। न चास्त्येवमुपदर्शयिता कश्चिदतो न शरीराद्भिन्नो जीव इति। अस्मिँश्चार्थे * बहवो दृष्टान्ताः सन्तीत्यतो दर्शयितुमाह, तद्यथा—कश्चित्पुरुषो 'मुञ्जा'त्तृणविशेषात् 'इसियं' ति तद्गर्भभूतां शिलिकां पृथक्कृत्य दर्शयेत्। तथा माँसादस्थि, करतलादामलकं, तथा दध्नो नवनीतं, तिलेभ्यस्तैलं, तथेक्षो रसं, तथाऽरणितोऽग्निं 'अभिनिर्वृत्त्य' पृथक्कृत्य दर्शयेत्, एवमेव शरीरादपि जीवमिति। न चास्त्येवमुपदर्शयिता, तस्मात्तन्मिथ्या यत्कैश्चिदुच्यते—यथाऽस्त्यात्मा परलोकानुयायीति। एवं चार्वाकस्तज्जीवतच्छरीरवादी शरीरादपृथग्भूतमेवात्मानं मन्यमानः आत्माऽभावप्रतिपादको नास्तिकः प्राणातिपातदोषमविन्दन् प्राणिनामेकेन्द्रियादीनां 'हन्ता' व्यापादको भवति। प्राणातिपाते दोषाभावमभ्युपगम्यान्येषा-

× 'णत्थि'त्ति शब्दो नास्त्यत्र बृहद्वृत्त्यन्वितासु सर्वास्वपि मुद्रितप्रतिषु, परमस्त्यखिलास्वपि दीपिकाप्रतिषु मूलेऽतोऽत्र रक्षितः।

+ प्रत्याकारात 'म्यान' इति लोके। * 'अस्मिन्' जीवनास्तिप्ररूपणार्थे।

मपि प्राण्युपघातकारिणामुपदेशं ददाति, तद्यथा—प्राणिनः खड्गादिना घातयत पृथिव्यादिकं खनतेत्यादि सुगमम्। यान- देतानानेव—शरीरमात्र एव जीवस्ततः परलोकिनोऽभावान्नास्ति परलोकस्तदभावाच्च यथेष्टमासत खादत पिबत सुखमनुभवत दहत पचत, अत्र दोषो नास्ति, जीवस्याभावान्न परलोको नापि पुण्यं न पापं, इत्येवं लोकायतिकास्तज्जीवतच्छरीरवादिनो नैवैतद्वक्ष्यमाणं विप्रतिवेदयन्ति—नाभ्युपगच्छन्ति। तद्यथा—

किरियाइ वा अकिरियाइ वा, सुकडेइ वा दुक्कडेइ वा, कल्लाणएति वा पावएति वा, साहूति वा असाहूति वा, सिद्धीति वा असिद्धीति वा, निरएति वा अनिरएति वा। एवं ते विरूवरूवेहिं कम्मसमारंभेहिं विरूवरूवाइं कामभोगाइं समारंभंति भोयणाए।

व्याख्या—ये एवं मन्यन्ते—नास्ति जीवो नास्ति परलोकस्ते नैनं विप्रतिवेदयन्ति—नाभ्युपगच्छन्ति। किं नाभ्युपगच्छन्ति? 'क्रियां' सदनुष्ठानात्मिकां 'अक्रियां' असदनुष्ठानरूपां, एवं नैव ते विप्रतिवेदयन्ति। कुतः? यद्यात्मा क्रियावांस्तर्हि कर्मबन्धः, क्रियया शुभं कर्म बध्यते अक्रियया त्वशुभं, ततश्च कोऽपि भोक्ता स्यात्। स तु परलोकगामी जीव एव, स तु मूलतोऽपि निराकृत एव, ततश्च कः कर्म बध्नाति? कश्च कर्मफलमनुभवति? जीवाऽभावात्, अतः सत्क्रियादिचिन्ता दूरोत्सादितैव, अतः क्रियामक्रियां च न मन्यन्ते। तथा सुकृतं वा दुष्कृतं वा, कल्याणमिति पापमिति वा, साधुकृतमसाधुकृतमित्यादिका चिन्तैव नास्ति। तथाहि—'सुकृतानां' कल्याणविपाकिनां साधुतयाऽऽस्थानं 'दुष्कृतानां' पापविपाकिनां

असाधुत्वेनावस्थानं, एतदुभयमपि सत्यात्मनि तत्फलभुजि सम्भवति, तदभावाच्च कुतोऽनर्थकौ हिताहितप्राप्तिपरिहारौ स्यातां ? । तथा अशेषकर्मक्षयरूपां सिद्धिमपि असिद्धिमपि नाऽभ्युपगच्छन्ति, आत्माभावात् । तथा दुष्कृतेन—पापानुबन्धिना असाध्वनुष्ठानेन नरकोऽनरको वा तिर्यग्नरामरगतिलक्षणः स्यादित्येवमादिका चिन्तैव न भवेत्, तदाधारस्यात्मसद्भावस्या-नभ्युपगमादिति भावः । एवं [ते]नास्तिका आत्माभावं प्रतिपाद्य विरूपरूपैः पशुघातमांसभक्षणसुरापाननिर्लाछनादिभिः कर्मसमारम्भैः सावद्यानुष्ठानैः कृषीवलानुष्ठानादिभिर्विरूपरूपान् कामभोगान् समाददति तदुपभोगार्थमिति ।

साम्प्रतं तज्जीवतच्छरीरवादिमतमुपसंहरन्नाह—

एवं एगे पागब्भिता णिक्खम्म मामगं धम्मं पन्नविंति, तं सद्दहमाणा तं पत्तियमाणा तं रोएमाणा साहु सुअक्खाए, समणेत्ति वा माहणेत्ति वा कामं खलु आउसो ! तुमं पूययामि, तं जहा—असणेण वा पाणेण वा खाइमेण वा साइमेण वा वत्थेण वा पडिग्गहेण वा कंबलेण वा पायपुंछणेण वा, तत्थेगे पूयणाए समाउट्टिंसु, तत्थेगे पूयणाए निकाइंसु ।

व्याख्या—['एवं' उक्त प्रकारेण]'एके' केचन नास्तिकाः धृष्टाः सन्त एवं वदन्ति—अयमात्मा शरीरादपृथग्भूतोऽस्ति, एतावता शरीरे मृते जीवोऽपि म्रियते, न परं शरीरात्पृथग्भावं भजते । स एव जीवस्तदेव शरीरं, न शरीरात्पृथगात्मा, इत्येवं

दानं-परिग्रहं स्वीकुर्वन्तं समनुजानन्ति, एवमेव पूर्वोक्तप्रकारेण स्त्रीसम्बन्धिषु कामभोगेषु मूर्च्छिताः 'गृद्धाः' काङ्क्षावन्तो 'ग्रथिताः' अवबद्धाः 'अध्युपपन्ना' लुब्धाः रागद्वेषवशगाः कामभोगान्धा वा, ते एवं कामभोगेषु रक्ताः सन्तो नात्मानं संसारात्कर्मपाशाद्वा समुच्छेदयन्ति, नापि परं सदुपदेशदानतः कर्मपाशावपाशितं समुच्छेदयन्ति-कर्मणो मोचयन्ति, नाप्यन्यान् प्राणान् भूतान् जीवान् सत्त्वान् समुच्छेदयन्ति। ते चैवंविधास्तज्जीवतच्छरीरवादिनो लोकायतिकाः 'पूर्वसंयोगा'त्पुत्रदारादिकात् 'प्रहीणाः' प्रभ्रष्टाः, आर्यमार्गमसम्प्राप्ताः, ऐहिकाऽऽमुष्मिकलोकद्वयात् प्रभ्रष्टाः, अन्तराल एव भोगेषु विषण्णास्तिष्ठन्ति, न निवक्षितं पुण्डरीकोत्क्षेपणादिकं कार्यं प्रसाधयन्ति। इत्ययं च प्रथमपुरुषस्तज्जीवतच्छरीरवादी परिसमाप्त इति। इति प्रथमः पुरुषः। अथ द्वितीयपुरुषजातमधिकृत्याऽऽह—

अहावरे दोच्चे पुरिसजाए पंच महब्भूतिए त्ति आहिज्जति, इह खलु पाईणं वा दाहिणं वा पडीणं वा उत्तरं वा संतेगतिया मणुस्सा भवंति अणुपुव्वेणं लोयं उववन्ना, तंजहा—आरिया वेगे अणारिया वेगे एवं जाव दुरूवा वेगे, तेसिं च णं महं एगे राया भवति [महया०] एवं चेव निरवसेसं जाव सेणावतिपुत्ता, तेसिं च णं एगतिए सड्ढी भवति। कामं तं समणा य माहणा य पहारिंसु गमणाए। तत्थऽन्नयरेणं धम्मेणं पन्नत्तारो वयमिमेणं धम्मेणं पन्नवइस्सामो, से एवमायाणह भयंतारो! जहा मए एस धम्मे सुअक्खाए सुपन्नत्ते भवति।

व्याख्या—इह खलु द्वितीयः पुरुषजातः पञ्चभिः [भूतैः]पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशैश्चरति पञ्चभूतिकः, स च सॉख्य-मतावलम्बी। स प्रथमपुरुषवद्राजसमीपमागत्य स्वीयं धर्म्मं यथा प्रकाशयति तथा[दर्शयितुमा]ह—

इह खलु पंच महब्भूता, जेहिं नो किज्जति किरियाति वा अकिरियाति वा, सुकडेति वा दुक्कडेति वा, कल्लाणएति वा पावएति वा, साहूति वा असाहूति वा, सिद्धित्ति वा असिद्धित्ति वा, निरएति वा अनिरएति वा, इति [अवि] अंतसो तणमातमवि। तं पिहुद्देसेणं पुढो भूतसमवातं जाणेज्जा, तंजहा—

व्याख्या—'इह' द्वितीयपुरुषवक्तव्याधिकारे, खलु शब्दो वाक्यालङ्कारे, पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि विद्यन्ते। तेषां च सर्वव्यापितया अभ्युपगमान्महत्त्वं, पञ्चैव, परस्य षष्ठस्य क्रियाकर्तृत्वेनानभ्युपगमात्। पञ्च भूतानि कार्यकारीणि, न कोऽपि षष्ठः पदार्थोऽस्ति। साङ्ख्यानां हि मते पंच महाभूतान्येव सर्वक्रियाकारीणि, न कोऽपि षष्ठः आत्माख्यः पदार्थः, स तु किमपि न करोति, यतस्तन्मतं—"अमूर्त्तश्चेतनो भोगी, नित्यः सर्वगतोऽक्रियः। अकर्त्ता निर्गुणः सूक्ष्म, आत्मा कापिलदर्शने ॥ १५ ॥" साङ्ख्या एवं वदन्ति-पञ्चभूतैरभ्युपगम्यमानैर्नो-ऽस्माकं 'क्रिया' परिस्पन्दात्मिका चेष्टारूपा [अक्रिया वा-निर्व्यापारतया स्थितिरूपा] क्रियते, तथाहि-सॉख्यानां दर्शनं सत्त्वरजस्तमोरूपा प्रकृतिः सर्वा अर्थक्रियाः करोति, पुरुषः केवलमुपभुङ्क्ते, तस्याश्च प्रकृतेर्भूतात्मिकायाः सत्त्वरजस्तमसां चयापचयाभ्यां क्रियाऽक्रिये स्याता-मिति कृत्वा भूतेभ्य एव क्रियादीनि प्रवर्त्तन्ते, भूतव्यतिरेकेणापरस्याभावादिति भावः। तथा सुकृतं सत्त्वगुणाधिक्येन भवति

तथा परेण परिकल्पितानि, यथाऽकृतानि—न केनचित्तानि क्रियन्ते, अभेद्यत्वादिभिस्तत्परिणामेन नित्यत्वात्, तथा न घटवत्कृत्रिमाणि, कर्तृकरणव्यापारसाध्यानि न भवन्तीत्यर्थः, तथा परव्यापाराभावतया 'नो' नैव कृतकानि, न अपेक्षितपरव्यापारस्वभावानि, विश्रसापरिणामेन नित्यत्वात्कृतककल्पव्यपदेश्यानि न भवन्ति । तथा अनादिनिधनानि, अवन्ध्यानि—नावश्यकार्यकारीणि, तथा न विद्यते 'पुरोहितः' कार्यं प्रति प्रवर्तयिता येषां तान्यपुरोहितानि, तथा 'स्वतन्त्राणि' स्वाधीनानि, तथा 'शाश्वतानि' नित्यानि, अवन्ध्यभूतानि पञ्च महाभूतान्यात्मषष्ठानि ज्ञातव्यानि । एके पुनरेवमाहुः—

सतो णत्थि विणासो असतो णत्थि संभवो । एतावताव जीवकाए, एतावताव अत्थिकाए, एतावताव सव्वलोए, एतं मुहं लोगस्स करणयाए । अवि अंतसो तणमायमवि ।

व्याख्या—तथा साँख्याभिप्रायेण 'सतो' विद्यमानस्य प्रधानादेर्नास्ति विनाशः[तथा] 'असतः' शशविषाणादेर्नापि 'संभवः' समुत्पत्तिरस्ति, अतः साँख्या आत्मनः कार्यकारित्वं न मन्यन्ते । प्रधानस्य क्रियायाः कर्तृत्वं प्रकृतेरेवाकुला-त्मनि, स तु आत्मा अकर्ता निर्गुण इति । ततः साँख्या एवं वदन्ति एतावानेव जीवकायो, यदुत—पञ्च महाभूतानि, तथा एतावानेव—भूतास्तित्वमात्र एवास्तिकायो, नापरः कश्चित्तीर्थिकाभिमतः पदार्थोऽस्ति । एतावानेव सर्वलोकः, पञ्च महाभूतानि लोकनिष्पत्तौ 'मुखानि' प्रधानकारणान्येतान्येव जानीहि । भूतान्येतान्यचेतनान्यपि कार्यं कुर्वन्ति, पञ्च महाभूतेभ्यः परस्य करणाभावादिति । अथ स चैवंवादी कस्यचिदपि निरुपकारत्वादन्यन प्रायशोऽसत्यवादपरायणोऽपि नास्या पापकर्म-

[illegible]

से किं तं किणावेमाणे, तणं धावमाणे, पणं पयावमाणे, जाव अंतरा परिसमावेइ [illegible] [illegible]-[illegible], ते णो पुव्वं [illegible], तं जहा [illegible] वा जाव [illegible] वा। पुव्वामेव ते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], पुव्वामेव ते [illegible] [illegible] तं [illegible] तं [illegible] जाव [illegible]। ते णो [illegible], अंतरा य [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] (सू० ४०)॥

व्याख्या '[illegible]' [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible]। किं [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible]' [illegible] '[illegible]' [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible],

एवं तेऽनार्या अनार्यकर्मकारित्वाद्विरुद्धं मार्गं विप्रतिपन्नाः 'तं सद्दहमाणा' तमात्मीयमेव कुमतं पञ्च महाभूतात्मकं श्रद्दधानास्तमेव च सत्यमित्येवं 'प्रतीयन्तः' प्रतिपद्यमानास्तमेव स्वपक्षं रोचयन्तस्तद्धर्मस्याऽऽख्यातारं प्रशंसयन्तः 'स्वाख्यातो धर्मो भवता, अस्माकमयं धर्मोऽत्यन्तमभिप्रेतः, सावद्यानुष्ठानेनाप्यधर्मो न भवतीत्यध्यवसायिनः स्त्रीकामेषु मूर्च्छिताः, इत्येवं पूर्ववन्नेयं, यावदन्तरे कामभोगेषु विषण्णाः ऐहिकामुष्मिकोभयकार्यभ्रष्टाः नात्म[नः] त्राणाय नापि परेषामिति। एवं द्वितीयः पुरुषजातः पञ्च महाभूताभ्युपगमिको व्याख्यात इति, साम्प्रतं तृतीयपुरुषं ईश्वरकारणिकमधिकृत्याऽऽह—

अहावरे तच्चे पुरिसजाए ईसरकारणिएत्ति आहिज्जति, इह खलु पाईणं वा ४ संतेगइया मणुस्सा भवंति अणुपुव्वेणं लोयं उववन्ना, तंजहा—आरिया वेगे, जाव तेसिं च णं महंते एगे राया भवति जाव सेणावतिपुत्ता, एतेसिं च णं एगतीए सड्ढी भवति। कामं तं समणा य माहणा य पहारिंसु गमणाए जाव जहा मए एस धम्मे सुअक्खाए सुपन्नत्ते भवति।

व्याख्या—तदेवमीश्वरकारणिक आत्माद्वैतवादी वा तृतीयः पुरुषजात आख्यायते। इह खलु पुरुषप्रस्तावे, खलु शब्दो वाक्यालङ्कारे, प्राच्यादिषु दिक्ष्वन्यतरस्यां दिशि व्यवस्थितः कश्चिदेवं ब्रूयात्, तद्यथा—राजानमुद्दिश्य तावद्यावत्स्वाख्यातः सुप्रज्ञप्तो धर्म्मो भवति इत्यादि सर्वं पूर्ववदवगन्तव्यं। अथ य ईश्वरप्रणीतं जगदिदं मन्यते स कस्यापि राज्ञः समीपमागत्य आत्माभिप्रेतं ध[र्म]

इह खलु धम्मा पुरिसादिया पुरिसोत्तरा पुरिसप्पणीया पुरिससंभूया पुरिसपज्जोतिता पुरिसाभिसमण्णागता पुरिसमेव अभिभूय चिट्ठंति ।

व्याख्या 'इह' संसारे, खल्विति वाक्यालङ्कारे, धर्मा स्वभावाश्चेतनाचेतनरूपाः पदार्थाः पुरुषादिकाः, पुरुष ईश्वर आत्मा वा कारणमादिर्येषां ते पुरुषादिका ईश्वरकारणिका आत्मकारणिका वा, तथा पुरुषोत्तराः, तथा पुरुषेण प्रणीताः, तथा पुरुषसंभूताः 'पुरुषप्रद्योतिताः' पुरुषप्रकाशिताः, [illegible] पदार्थाः [illegible] तथा [illegible] पदार्थाः पुरुषेण ईश्वरेण [illegible], ते च धर्मा [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] धर्मा [illegible], [illegible] कृताः । [illegible] तिष्ठन्ति । [illegible]

से जहाणामए गंडे सिया सरीरे जाते सरीरे संवुड्ढे सरीरे अभिसमण्णागते सरीरमेव अभिभूय चिट्ठति, एवामेव धम्मा पुरिसादिया, जाव [पुरिसमेव] अभिभूय चिट्ठंति ।

व्याख्या 'से' ति तच्छब्दार्थे । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible]

यथा वत्पिटकं शरीरैकदेशभूतं न युक्तिशतेनापि शरीरात्पृथग्दर्शयितुं शक्यते, एवमेव ये धर्माश्चेतनाचेतनरूपास्ते सर्वेऽपीश्वरकर्तृकाः, न ते ईश्वरात्पृथक्कर्तुं पार्यन्ते। पुनर्दृष्टान्तान्तरमाह—

से जहानामए अरई सिया सरीरे जाया सरीरे (अभि×)संवुड्ढा सरीरे अभिसमन्नागया सरीरमेव अभिभूय चिट्ठइ, एवामेव धम्मा[वि] पुरिसाइया जाव पुरिसमेवाभिभूय चिट्ठंति।

व्याख्या—तद्यथा नाम 'अरति'श्चित्तोद्वेगलक्षणा 'स्याद्' भवेत्, सा च शरीरे जातेत्यादि गण्डवन्नेया, दार्ष्टान्तिकेऽप्येवमेव सर्वे धर्माः पुरुषप्रभवा इत्यादि पूर्ववन्नेयम्। पुनर्दृष्टान्तमाह—

से जहानामए वम्मिए सिया पुढविजाए पुढविसंवुड्ढे पुढविअभिसमन्नागए पुढविमेव अभिभूय चिट्ठइ, एवामेव धम्मा[वि] पुरिसाइया जाव [पुरिसमेव] अभिभूय चिट्ठंति।

व्याख्या—यथा 'वल्मीकं' पृथ्वीविकाररूपं स्यात्तच्च पृथिव्यां जातं पृथिवीसम्बद्धम् पृथिव्यभिसमन्वागतं, पृथिवीमेवाऽभिसम्भूय तिष्ठति, एवमेव यदेतच्चेतनाचेतनरूपं तत्सर्वमीश्वरकारणिकमात्मविवर्त्तरूपं वा, नात्मनः पृथग्भवितुमर्हति। पृथिव्या वल्मीकवत्। तथा—

× वृहद्वृत्त्यादर्शेषु नास्त्ययं शब्दः।

से जहानामए रुक्खे सिया पुढविजाए जाव पुढविसंवुड्ढे पुढविअभिसमन्नागए पुढविमेव अभिभूय चिट्ठइ, एवामेव धम्मा वि [पुरिसादिया]जाव[पुरिसमेव]अभिभूय चिट्ठंति । से जहानामए पुक्खरिणी सिया* पुढविजाता जाव पुढविमेव अभिभूय चिट्ठति, एवामेव धम्मा वि पुरिसादिया जाव पुरिसमेव अभिभूय चिट्ठंति, से जहानामए उदगपुक्खले सिया उदगजाए[जाव] उदगमेव अभिभूय चिट्ठति, एवामेव धम्मा[वि] पुरिसादिया जाव पुरिसमेव अभिभूय चिट्ठंति। से जहानामए उदगबुब्बुए सिया[उदगजाए जाव]उदगमेव(जाव×) अभिभूय चिट्ठइ, एवामेव धम्मा वि पुरिसा[दिया] जाव पुरिसमेव अभिभूय चिट्ठंति ।

व्याख्या—एतत्सर्वं सुगमं, पूर्ववन्नेतव्याः सर्वेऽपि दृष्टान्ताः । एतावता यदीश्वरकृतत्वेनाभ्युपगम्यते तत्सर्वं तथ्यं,

* "यथा नाम पुष्करिणीस्यात्–तडागरूपा भवेत्" इति वृहद्वृत्तौ । × नास्त्यय शब्दोऽत्र वृहद्वृत्त्यादर्शेषु ।

+ केवलं हालापुरीयप्रतिकृतावस्य सूत्रस्य व्याख्या 'से' (तद्) यथा नाम 'उदकपुष्कलं' प्रचुरपानीयं–उदकप्राचुर्यं, तच्च 'तद्धर्मत्वात्' तत्स्वभावत्वादुदकमेवाभिभूय तिष्ठति, एवं दार्ष्टान्तिकेऽपि" एवम्भूता स्थानान्तरे लिखिताऽस्ति, परं पाश्चात्येन लेखकेन केनापि लिखिता सम्भाव्यते, समस्तानां दृष्टान्तसूत्राणामेवम्भूताया व्याख्याया अनुपलम्भात् ।

अपरं सर्वं मिथ्येति तदाविर्भावयन्नाह—

जंपि य इमं समणाणं निग्गंथाणं उद्दिट्ठं पणियं वियंजियं दुवालसंगं गणिपिडगं, तंजहा— आयारो सूयगडो जाव दिट्ठिवाओ, सव्वमेयं मिच्छा, ण एयं तहियं ण एयं अहातहियं

व्याख्या—यदपि चेदं प्रत्यक्षासन्नभूतं 'श्रमणानां' साधूनां 'उद्दिष्टं' तदर्थं प्रणीतं, व्यञ्जितं-प्रकटीकृतम्। द्वादशाङ्गं गणिपिटकं, तद्यथा-आचाराङ्गं यावद्दृष्टिवादः, सर्वमेतन्मिथ्या, अनीश्वरप्रणीतत्वात्, यदीश्वरप्रणीतं तदेव सत्य-मन्यत्सर्वं मिथ्यैव, एतदपि गणिपिटकं ईश्वरप्रणीतं न भवति, स्वेच्छया कल्पितं, तेन मिथ्या। अनया प्ररूपणया अभूतोद्भावनत्वमावेदितं। गणिपिटकं सर्वं दृष्टिवादपर्यन्तमतथ्यमपि तथ्यतया प्रतिपादयन्ति, अचौरे चौरत्ववत् असद्भूतार्थारोपणं कुर्वन्ति जैनाः। एतावता ईश्वरप्रणीतमेव तथ्यं नापरं किमपि। अथ यत्सत्यतया मन्यन्ते तदेवाह—

इमं सच्चं इमं तहितं इमं अहातहितं, [ते] एवं सन्नं कुव्वंति ते एवं सन्नं संठावेंति, ते एवं सन्नं सोवट्ठवयंति। तमेव ते तज्जाइयं दुक्खं णो तिउट्टंति।

व्याख्या—यदीश्वरप्रणीतं तदेव तथ्यं, तदेव यथातथ्यं, ते ईश्वरकारणिका एवं संज्ञां कुर्वन्ति, स्वदर्शनानुरागिणः संज्ञां संस्थापयन्ति। एवम्भूतां संज्ञां वक्ष्यमाणनीत्या निर्युक्तिकामपि सुष्ठु सामीप्येन तथाऽऽग्रहितया तदभिमुखा युक्तीः स्थापयन्ति, तत ईश्वरप्रणीतं सर्वं सचेतनाचेतनं जगदित्यादिप्ररूपणया तमेव तदभ्युपगमजातीयं दुःखहेतुत्वाद्दुःख-मष्टप्रकारं

कर्म न त्रोटयन्ति । अस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह—

सउणीपंजरं जहा, ते णो विप्पडिवेदेंति तं जहा—किरियावाई वा जाव अणिरएति वा, एवामेव ते विरूवरूवेहिं कम्मसमारंभेहिं विरूवरूवाइं कामभोगाइं समारभंति भोयणाए, एवामेव ते अणारिया विप्पडिवन्ना एवं सद्दहमाणा जाव इति णो हव्वाए णो पाराए, अंतरा कामभोगेसु विसन्नेत्ति । तच्चे पुरिसजाते ईसरकारणिएत्ति आहिते (सू० ११) ॥

व्याख्या—यथा ' शकुनिः ' पक्षिविशेषः पञ्जरं नातिवर्त्तते, पौनःपुन्येन भ्रान्त्वा तत्रैव वर्त्तते, एव तेऽपि एवम्भूताभ्युपगमवादिनः कर्मबन्धनं ' नातिवर्त्तन्ते ' न ना त्रोटयन्ति । ते च स्वाग्रहाभिमानग्रहग्रस्ता नैवद्वक्ष्यमाणं ' निप्रतिवेदयन्ति ' न सम्यग् जानन्ति, तद्यथा—क्रियामक्रियां वा शोभनामशोभनां वा, यावदयं [अ]नरक इत्येवं सदसद्विवेकरहितत्वान्नावधारयन्ति । एवमेव यथा कथञ्चित्ते विरूपरूपैः ' कर्मसमारम्भै'र्नानाप्रकारैः सावद्यानुष्ठानैर्द्रव्योपार्जनोपायभूतैर्द्रव्यमुपादाय विरूपरूपा–नुच्चावचान् कामभोगान् समाचरन्ति[भोजनाय], इत्येवं ते अनार्या विरुद्धं मार्गं प्रतिपन्ना न सम्यग्वादिनो भवन्ति । तदेवमीश्वरकर्तृत्वमात्माद्वैतपक्षश्च युक्तिभिर्विचार्यमाणो न कथञ्चित् घटां प्राञ्चति । अत्रैतन्मतनिरासे बहूक्तमस्ति-(तद्) बृहट्टीकातोऽवधारणीयं, अत्र ग्रन्थविस्तरभयान्न लिखितमिति । एवं ते प्रतीयन्तः श्रद्धानाश्च ' नो हव्वाए नो पाराए अंतरा कामभोगेसु विसन्न 'त्ति इत्ययं तृतीयः पुरुषजात ईश्वरकारणिक इति । असमञ्जसभाषितया त्यक्त्वा

पूर्वसंयोगमप्राप्तो विवक्षितस्थानमन्तराल एव कामभोगेषु मूर्छितो विषण्ण इत्यवगन्तव्यमिति तृतीयः पुरुषजातः समाप्तः।

अथ चतुर्थं पुरुषजातमधिकृत्याह—

अहावरे चउत्थे पुरिसजाए नियतिवाइएत्ति आहिज्जाति—इह खलु पाईणं [वा ४ तहेव जाव सेणावइपुत्ता वा, तेसिं च णं एगतीए सड्ढी भवइ, कामं तं समणा य माहणा य संपहारिंसु गमणाए जाव मए एस धम्मे सुअक्खाए सुपन्नत्ते भवइ]।

व्याख्या—अथ चतुर्थः पुरुषजातो नियतिवादिक आख्यायते, स तु नियतिवादी, (एवमाह-) नात्र कश्चित्कालेश्वरादिकं कारणं, नापि पुरुषकारः, तेषां नियतिबलादेवार्थसिद्धेर्नियतिरेव कारणं, उक्तञ्च-" प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः, सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा। भूतानां महति कृतेऽपि हि यत्ने, नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥ १ ॥" इत्यादि। " इह खलु पाईणं० " इत्याऽदिको ग्रन्थः प्राग्वन्नेतव्यो, यावदेष धर्मो नियतिवादरूपः स्वाख्यातः सुप्रज्ञप्तो भवतीति। स च नियतिवादी स्वाभ्युपगमं दर्शयितुमाह—

इह खलु दुवे पुरिसा भवंति—एगे पुरिसे किरियमातिक्खाति एगे पुरिसे णोकिरियमातिक्खाति, जे य पुरिसे किरियमाइक्खइ जे य पुरिसे नोकिरियमाइक्खइ, दोवि ते पुरिसा तुल्ला,

एगट्ठा, [कारणमावन्ना]।

व्याख्या—इहाऽस्मिन् जगति, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे, द्वौ पुरुषौ भवतः, तत्रैकः क्रियामाख्याति, क्रिया हि देशाद्देशान्तरावाप्तिलक्षणा पुरुषस्य भवति, न कालेश्वरादिना प्रेरि(तस्य)ता(?) भवति, अपितु नियतिप्रेरितस्य, एवमक्रियाऽपि, यद्विवा क्रियावादमक्रियावादं च समाश्रितौ तौ द्वावपि नियत्यधीनत्वात्तुल्यौ। यदि पुनस्तौ स्वतन्त्रौ भवतस्तदा क्रियाऽक्रियाभेदान्न तुल्यौ स्यातां इत्यत एकार्थौ, एककारणापन्नत्वादिति, नियतिवशेन तौ नियतिवादमनियतिवादं च समाश्रिताविति भावः। उपलक्षणार्थत्वाच्चास्यान्योऽपि यः कश्चित् कालेश्वरादिकं पक्षान्तरमाश्रयति सोऽपि नियतिप्रेरित एव द्रष्टव्य इति।

बाले पुण एवं विप्पडिवेदेति कारणमावन्ने—अहमंसि दुक्खामि वा सोयामि वा जूरामि वा तिप्पामि वा पीडामि वा परितप्पामि वा, अहमेयमकासि, परो वा जं दुक्खाति वा सोयति वा जूरति वा तिप्पइ वा पीडइ वा परितप्पइ वा, परो एवमकासि, एवं से बाले सकारणं वा परकारणं वा एवं विप्पडिवेदेति कारणमावन्नो। मेहावी पुण एवं विप्पडिवेदेति कारणमावन्नो—अहमंसि दु ामि वा सोयामि वा जूरामि वा तिप्पामि वा पीडामि वा परितप्पामि वा, णो अहं एयम-

एवं से मेहावी सकारणं
कासि। परो वा जं दुक्खाति वा जाव परितप्पइ वा नो परो एवमकासि, एवं से मेहावी सकारणं
वा परकारणं वा एवं विप्पडिवेदेति कारणमावन्ने।

व्याख्या—नियतिवाद्येवं प्ररूपयति–यो 'बालो' मूर्खः स एवं जानाति यत्सुखदुःखाद्युत्पद्यते जन्तूनां तत्सर्वं काले-
श्वरादिकृतं जायते। तद्यथा–योऽहमस्मि दुःखं–शारीरमानसमनुभवामि तथा 'सोयामि' इष्टानिष्टविप्रयोग[संप्रयोग]कृतं
शोकमनुभवामि तथा 'तिप्पामि' शारीरबलात् क्षरामि तथा 'पीडामि' सबाह्याभ्यन्तरया पीडया पीडामनुभवामि।
तथा 'परितप्पामि' परितापमनुभवामि 'जूरयामि' अनार्यकर्मणि प्रवृत्तमात्मानं गर्हामि, अनर्थावाप्तौ विसूरयामि।
तदेवं यदहं सुखदुःखशोकादिकमनुभवामि तत्सर्वं मयैव परपीडयाऽर्ज्जितं ममोदयमागतम्। तथा परोऽपि यत्सुखदुःखादिक-
मनुभवति मयि वाऽऽपादयति तत्स्वयमेव कृतमिति दर्शयति–'परो वे' त्यादि। तथा परोऽपि यन्मां दुःखयति शोचयति
इत्यादि प्राग्वज्ज्ञेयं, तत्सर्वमहमकार्षम्। बालोऽज्ञ एवं [वि]प्रतिवेदयति–जानीते। स्वकारणं वा परकारणं वा सर्वं दुःखादि
पुरुषाकारा[दि]कृतमिति जानीते, तदेवं नियतिवादी पुरुषाकारकारणवादिनो बालत्वमापाद्य स्वमतमाह 'मेहावी' त्यादि,
'मेधावी' नियतिवादपक्षाश्रयी एवं विप्रतिवेदयति–जानीते। 'कारणमापन्न' इति नियतिरेव कारणं सु[खदुः]खाद्यनु-
भवस्य। तद्यथा–योऽहमस्मि 'दुःखयामि' शोचयामि तथा 'तिप्पामि'त्ति क्षरामि पीडामनुभवामि परितापमनुभवामि,
नाहमेवमकार्षं दुःखं, अपि तु नियतित एवैतन्मय्यागतं, न पुरुषाकारादिकृतं, यतो–नहि कस्यचिदात्मा अनिष्टो, येनानिष्टा

दुःखोत्पादिकाः क्रियाः समारभन्ते । निजकर्मणा अनिच्छन्तोऽपि तत्कार्येण तत्र दुःखी भवन्ति । कारणमाह इति पञ्चमोद्देश-शायोजनी(या)गम । एवं च निपतिताः बहुं पुनःकार्यं परित्यज्य [अस्य] निपतितानामाज्ञया महारम्भकाः ये कारणं पर कारणं च दुःखसंसारादिकमनुपालयितुं ततस्तेषां निपतितदर्शनं, तामसतां कृतं । कारणं नारकत्वादिदुःखानुभवात्मकं तिर्यग्योनिमनुष्यादि न दुःखमुत्पाद्यन्त, यस्य तु तदनुशासिनोऽपि तत्कर्मणा निपतितः करोति निपतिताः क्वचन पदमपि यतिनां ज्ञानानां निपत्य पतितानि दर्शयितुमाह—

से बेमि—पाईणं वा ४ जे तसथावरा पाणा ते एवं संघायमागच्छंति, ते एवं विपरिया-समागच्छंति, ते एवं निग्घायमागच्छंति, ते एवं निहाणमागच्छंति, ते एवं संगतियंति उरालाए जो एवं विप्पडिवेदेति । तं जहा—

व्याख्या—सोऽहं निपतिताः 'ब्रवीमि' प्रतिपादयामि, ये कतम प्राच्यादिषु दिक्षु त्रसाः स्थावराश्च प्राणिनः सर्वतोऽपि निपतिताः पुनरावर्तमानास्ते संसारमापद्यन्ते, तादृशेन कर्मणा कृताः शरीरं प्राप्नुवन्ति, तथा बाल-कुमार-यौवन-स्थविर-वृद्धावस्थादिकं विविधं पर्यायं निपतिताः प्राप्नुवन्ति, तथा निपतिता एव 'विविधं' 'विपाकं' अवस्थाविशेषं कृतकर्मणामनुभवन्ति, तथा 'ते' शरीरात्मनाम् आपद्यनुभवन्ति, तथा निपतिता एव विविधं 'विपाकं' अवस्थाविशेषं कृतकर्मणामनुभावकानुभवनं रोगशोकादिकं जीवनमासाद्यन्ति । यद्वा ते प्राणिनस्तथाः व्याख्या 'एवं' एतत्कथ्यमानं लोके तदपि ज्ञानि—निपतितानां आत्मनि-

विधानभाजो भवन्ति । तदुत्प्रेक्षया–नियतिवादोत्प्रेक्षया यत्किञ्चनकारितया परलोकभीरवो नैतद्विप्रतिवेदयन्ति–जानन्ति ।

तदेवाऽऽह—

किरियाति वा जाव निरएत्ति वा अणिरएत्ति वा, एवं ते विरूवरूवेहिं कम्मसमारंभेहिं विरूवरूवाइं कामभोगाइं समारंभंति भोयणाए । एवामेव ते अणारिया विप्पडिवन्ना तं सद्दहमाणा जाव इति ते णो हव्वाए णो पाराए अंतरा कामभोगेसु विसन्ना । चउत्थे पुरिसजाते णियइवातिए त्ति आहि[ए]ज्जति ।

व्याख्या—ते नियतिवादिनो नियतिपक्षमेवाश्रिताः नान्यत्किमपि विदन्ति–क्रियामक्रियां सिद्धिमसिद्धिं चेत्यादि न जानन्ति । नियतिमेवाश्रित्य तमेव निर्युक्तिकं नियतिवादं श्रद्दधानास्तमेव प्रतीयन्त इत्यादि तावज्ञेयं यावदन्तरा कामभोगेषु विषण्णा आत्मानमन्यांश्चोद्धर्त्तुमशक्ताः ऐहिकामुष्मिकाद्भ्रष्टा मुक्तिमप्राप्ता अन्तराल एव संसारपङ्के मग्नाः [पद्मवर]पुण्डरीकोद्धरणासमर्थाः सन्त एवमेवावतिष्ठन्ते इति चतुर्थः पुरुषजातः समाप्त इति । एतावता चतुर्थः पुरुषो नियतिपक्षाश्रित उक्तः । उपसञ्जिघृक्षुराह—

इच्चेते चत्तारि पुरिसजाता णाणापन्ना णाणाछंदा णाणासीला णाणादिट्ठी णाणारुई नाणा-

[illegible] इति ते णो हव्वाए णो पाराए, अंतरा कामभोगेसु विसण्णा (सू० ९२) ।

व्याख्या — [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible] [illegible] तथा [illegible] [illegible]

से णेणि पाईणं वा० ४ संतेगतिया मणुस्सा भवंति, तं जहा—आरिया वेगे अणारिया वेगे उच्चा-गोया वेगे णीयागोया वेगे कायमंता वेगे हस्समंता वेगे सुवण्णा वेगे दुवण्णा वेगे सुरूवा वेगे दुरूवा

वेगे ×तेसिं च णं खेत्तवत्थूणि परिग्गहियाणि भवंति, तं जहा—अप्पयरा वा भुज्जयरा वा×, तेसिं च णं जणजाणवयाइं परिग्गहियाइं भवंति, तं जहा—अप्पयरा वा भुज्जयरा वा, तहप्पगारेहिं कुलेहिं आगम्म अभिभूय एगे भिक्खायरियाए समुट्ठिता संतो वि एगे णायओ [अणायओ] य उवगरणं च विप्पजहाय भिक्खायरियाए समुट्ठिता, असतो वा [वि] णायओ य अणायओ य उवगरणं च विप्पजहाय भिक्खायरियाए समुट्ठिता, [जे ते सतो वा असतो वा णायओ य अणायओ य उवगरणं च विप्पजहाय भिक्खायरियाए समुट्ठिता] पुव्वमेव तेहिं णायं भवति, तं जहा—

व्याख्या—यादृक्कामभोगेष्व(ना)सक्तः सन्नन्तरा नावसीदति पद्मवरपुण्डरीकोद्धरणाय च समर्थो भवति तदेतदहं ब्रवीमि—प्राचीनादिकामन्यतरां दिशमुद्दिश्य एके केचन मनुष्याः सन्ति, आर्याऽनार्याः उच्चैर्गोत्रा नीचैर्गोत्राः * 'कायवन्तः' प्रांशवः 'ह्रस्वाः' वामनाः * सुवर्णाः दुर्वर्णाः सुरूपाः कुरूपाः, एके केचन कर्मपरवशा भवन्ति, तेषां च क्षेत्राणि वास्तूनि—[गृहाणि]

× × नास्त्येतच्चिन्हान्तर्गतो मूलपाठः सवृत्तिकमुद्रितप्रतिषु, वृत्तिस्तु विहिता वृत्तिकृत्पूज्यैः ।

* एतच्चिन्हान्तर्गतो वृत्तिपाठः " कुरूपाः " इत्यतोऽनन्तरमस्ति सर्वास्वपि दीपिकाप्रतिषु, परं सूत्रानुसारतो युज्यतेऽत्रैवातोऽत्र नियोजितः ।

मानोऽविकृतानीति परिगृहीतानि भवन्ति, तान्येव विकारीणि अचेतनानि स्तोकानि प्रभूतानि वा भवन्ति, तेष्वेव मम-त्वेन ग्रहात् परिगृहीता भवन्ति, ते चाल्पतया प्रभूततया वा भवेयुस्तथा तेषु चाऽऽत्मीयविगणनाभिनिवेशेषु तथाप्रकारेषु कुलेष्वागमन प्रत्ययानि प्रत्यागमनादि, तथाप्रकारेषु कुलेषु वा आगमन तत्र लब्ध्वा गोचरे च विषयकषायादीन् परी-षहोपसर्गान् वा सम्यक्सहेताऽनेन ग्रन्थाग्रं प्रतीत्या एके केचन तथाविधसंयमानो विषयतृष्णाभिभूताः सदा 'सतो' विद्यमानानपि वा 'एके' केचन महासत्त्वोपेताः 'हातीन्' त्यजन्ति 'अहातीन्' परित्यजन्ति तथैव च कामभोगाणं पश्चात्कृत्वा विविध गच्छेन 'लिङ्गं' तथा विषयतृष्णाभिभूताः असतो वा यतीन् (सतो यतीन्) भुक्तवाद्यां च विषया विषयानपि केचनापि मासन्नात्मनोऽपि सद्भिरपि, ये ते पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा विषयतृष्णा-भिभूताः 'एतेषु' मनुष्याणामेव ज्ञानं भवति, तद्यथा

इह खलु पुरिसे अन्नमन्नं ममट्ठाए एवं विप्पडिवेदेति, तं जहा खेत्तं मे वत्थू मे हिरण्णं मे सुवण्णं मे धणं मे धण्णं मे कंसं मे दूसं मे, विपुलधणकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालरत्तरयणसंतसारसावतेयं मे, सद्दा मे रूवा मे गंधा मे रसा मे फासा मे, एते खलु मे कामभोगा अहमवि एतेसिं। से मेहावी पुव्वामेव अप्पणा एवं समभिजाणेज्जा, तं जहा-

व्याख्या—इह जगति, खलु-वाक्यालङ्कारे, अन्यत्वस्वरूपविवेकं ... पूर्वोक्तोऽयं भविष्यतीत्येवंभूतो ममार्थं प्रतिपाद्य

प्रणिधनिपुणो ' प्रवेदयति ' जानाति, यथा—क्षेत्रं ' वास्तु ' गृहं हिरण्यं सुवर्णं धनं धान्यं कांस्यं दूष्यं [तथा] विपुलधनकनक-रत्नमणिमौक्तिकशङ्खशिलाप्रवालरक्तरत्नादिकं सत्सारं ' स्वापतेयं ' द्रव्यजातं सर्वं मे, तत्र ' मे ' ममोपभोगाय भविष्यति । तथा शब्दाः रूपाणि गन्धाः रसाः स्पर्शाः, एते सर्वे खलु मे कामभोगाय भविष्यन्ति, अहमप्येषां योगक्षेमार्थं प्रभविष्यामि, इत्येवं मन्यमानः पूर्वोक्तात्मानं विजानीयात्—इदं पर्यालोचयेत्तद्यथा—

इह खलु मम अन्नयरे [दुक्खे] रोगातंके समुप्पज्जेजा अणिट्ठे अकंते अप्पिए असुभे अमणुन्ने अमणामे दुक्खे णो सुहे से हंता, भयंतारो ! कामभोगा ! इमं मम अन्नतरं दुक्खं रोगायंकं परियाइयह, अणिट्ठं अकंतं जाव दुक्खं णो सुहं, ताऽहं दुक्खामि वा सोयामि वा जूरामि वा तिप्पामि वा पीडामि वा परितप्पामि वा इमाओ मं अन्नयराओ दुखाओ रोगातंकाओ परिमोयह, अणिट्ठाओ जाव अमणामाओ दुक्खाओ, णो सुहाओ, एवं नो लद्धपुव्वं भवति ।

व्याख्या—' इह ' संसारे, खल्ववधारणे । ' इह ' मनुष्यभवे ममान्यतरद्दुःखं—शिरोवेदनादिकं ' आतङ्को ' वा आशुजीवितव्यापहारी शूलादिकः समुत्पद्यते । कीदृशः ? अनिष्टः अकान्तः अप्रियः अशुभः अमनोज्ञः अवनामः दुःखः, दुःखहेतुत्वात् ' णो सुहे ' सुखलेशेनाप्यस्पृष्टः, एवंविधः आतङ्क आयाति तदा कामभोगान् प्रत्येवं वक्ति, यथा—' हंत ' इति खेदे, भयात्रातारो यूयं क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यादिकाः परिग्रहविशेषाः, तथा शब्दादयो वा विषयाः, हे भ[ग]वन्तः !

ताऽहं.दु मि वा सोयामि वा जाव परित मि वा, इमाओ मं यराओ [दु ाओ] रोगायं ाओ परिमोएह णिट्ठाओ ाव णो हा ो, एवामेव नो पुव्वं भवइ । तेसिं वा वि भयंताराणं म णाययाणं अ यरे दुक रो तं मुप्प । णिट्ठे जाव णो सुहे, हंता अहमेतेसिं भयंताराणं णाययाणं इमं अन्नयरं दुक रोगातंकं परियाइयामि अणिट्ठं जाव णो सुहं, मा मे दुक्खंतु वा [ाव मा मे रितप्पं वा], इमा ो[णं] अन्नयराओ दु रोया । ो परिमोएमि णिट्ठा ो व णो हाओ । एवामेव नो पुव्वं भवति—अन्नस्स दुक अन्नो नो परियादियाति अन्ने क(डं)तं न्नो नो पडिसंवेदेति, पत्तेयं ायति पत्तेयं मरति पत्तेयं चयाति पत्तेयं उववज्जाति पत्तेयं झंझा पत्तेयं सन्ना पत्तेयं म ा, एवं वि वेदणा, इति लु नातिसंजोगा णो ताणाए वा सरणाए वा, पुरिसे य एगया विं नातिसंजोए विप्पजहाति नातिसं ोगा वा एगया पुविं पुरिसं विप्पजहंति। अ लु नातिसंजोगा ो हमंसि, किमंग पुण वयं मन्नेहिं णातिसंगोहिं मुच्छामो ?

इति संखाए णं वयं नातिसंजोगं विप्पजहिस्सामो इति * ।

व्याख्या—'इह' अस्मिन् भवे मम वर्त्तमानस्य अनिष्टादिविशेषणविशिष्टो दुःखातङ्कः समुत्पद्येत, ततोऽसौ तद्दुःखदुःखितो ज्ञातीनेवमभ्यर्थयेत्, तद्यथा–इदं ममान्यतरं दुःखातङ्कं समुत्पन्नं परिगृह्णीत यूयं, अहमनेन दुःखातङ्केन पीडितोऽस्मि, अतोऽमुष्मान्मां परिमोचयत यूयमिति। न चैतत्तेन दुःखितेन लब्धपूर्वं भवति, न हि ते ज्ञातयस्तं दुःखान्मोचयितुमलमिति भावः, नाप्यसौ तेषां दुःखमोचनायालमिति । '**तेसिं वा वि भयंतारांणं मम नाययाण**'मित्यादि सर्वं प्राग्वद्योजनीयं, यावदेवं नो लब्धपूर्वं भवतीति । किमित्येवं नो लब्धपूर्वं भवतीत्याह—'**अन्नस्स दुक्खं नो अन्नो परियादियइ**'इत्यादि, सर्वस्यैव संसारोदरविवरवर्त्तिनोऽसुमतः स्वकृतकर्म्मोदयाद्यद्दुःखमुत्पद्यते तदन्यस्य दुःखमन्यो मातापित्रादिको न पर्यादत्ते तस्मात्पुत्रादेर्दुःखेनात्यन्तं पीडिताः स्वजना नापि तद्दुःखमात्मनि कर्त्तुमलं । किमित्येवमाशङ्क्याह—'**अन्नेण कडं अन्नो नो पडिसंवेदेति**' अन्येन जन्तुना मोहवशगेन यत्कृतं कर्म तदन्यः प्राणी नो प्रतिसंवेदयति–नानुभवति, तदनुभवने ह्यकृतागमकृतनाशौ स्यातां, न चेमौ युक्तिसंगतौ, अतो यद्येन कृतं तत्स एवानुभवति, यस्मात्स्वकृतकर्मफलेश्वरा जन्तवस्तस्मात् '**पत्तेयं जायति पत्तेयं मरति**' इत्यादि, सर्वोऽपि प्राणी प्रत्येकं जायते प्रत्येकं च म्रियते, यतः—"एकस्य जन्ममरणे, गतयश्च शुभाशुभा भवावर्त्ते। तस्मादाकालिकहित–मेकेनैवात्मनः कार्यम् ॥ १ ॥" इति । तथा

* नास्त्येष शब्दो मुद्रितासु सवृत्तिकप्रतिषु हर्षकुलीयदीपिकायामपि ।

प्रत्येकं [क्षेत्रवास्तु] हिरण्यसुवर्णादिकं परिग्रहं शब्दादींश्च विषयान्मातापितृपुत्रकलत्रादिकं [च] त्यजति। प्रत्येकमुपपद्यते, प्रत्येकं 'झंझा' कलहः कषायाश्च प्रत्येकं मन्द–तीव्रतया समुत्पद्यन्ते । तथा प्रत्येकं 'सञ्ज्ञा' अर्थपरिच्छित्तिः, साऽपि मन्दमन्दतरपटुपटुतरभेदात्प्रत्येकमुपजायते । सर्वज्ञादारतस्तरतमयोगेन मतेर्व्यवस्थितत्वात् । तथा प्रत्येकं 'मननं' पर्यालोचनं तथा + प्रत्येकमेव सुखदुःखानुभवः । उप[सं]जिघृक्षुराह–'इति खलु नातिसंजोगा नो ताणाए वा सरणाए वा' इति पूर्वोक्तप्रकारेण, यतो नान्येन कृतमन्यः प्रतिसंवेदयते प्रत्येकं[च]जातिजरामरणादिकं, ततः खल्वमी ज्ञातिसंयोगाः संसारेऽत्यन्तपीडितस्य तदुद्धरणे न त्राणाय नापि शरणाय । किमिति ? यतः पुरुष एकदा क्रोधोदयेन ज्ञातिसंयोगान् 'विप्रजहाति' त्यजति स्वजना वा तदनाचारदर्शनतस्तं पुरुषं त्यजन्ति । तदेवं व्यवस्थिते एवं भावयेत्–अन्यमी ज्ञातिसंयोगा मत्तो भिन्ना, एभ्यश्चाहमन्यः । ततः किमन्यै[रन्यै]र्ज्ञातिसंयोगैर्मूर्च्छां कुर्मः ? न तेषु मूर्च्छा क्रियमाणा न्याय्येत्येवं 'संख्याय' ज्ञात्वा वयमुत्पन्नवैराग्या ज्ञातिसंयोगांस्त्यक्ष्याम इत्येवं ये कृताध्यवसायिनस्ते 'विज्ञाः' पंडिताः, ते निर्दितवेद्या भवन्तीति । साम्प्रतमन्येन प्रकारेण वैराग्योत्पत्तिकारणमाह—

से मेहावी जाणिज्जा बाहिरगमेयं, इणमेव उवणीयतरागं, तंजहा–हत्था मे पाया मे बाहा मे ऊरू मे उदरं मे सीसं मे सीलं मे आऊ मे बलं मे वण्णो मे तया मे छाया मे सोयं मे चक्खू मे घाणं मे

+ " प्रत्येकमेव 'विण्णु' त्ति विद्वान्, तथा " इति वृद्धवृत्तौ ।

जिब्भा मे फासा मे ममातिज्जाति वयाओ पडिजूराति, तंजहा—आऊओ बलाओ वन्नाओ तयाओ छायाओ सोयाओ जाव फासाओ, सुसंधिता संधी विसंधी हवंति। वलि[य]तरंगे गाए भवति। किण्हा केसा पलिया भवंति। तंजहा—जंपि य इमं सरीरं उरालं आहारोवचियं, एयंपि य अणुपुव्वेणं विप्पजहियव्वं भविस्सति। एयं संखाए से भिक्खू भिक्खायरियाए समुट्ठिए दुहओ लोगं जाणेज्जा, [तंजहा—] जीवा चेव अजीवा चेव, तसा चेव थावरा चेव (सू. १३)।

व्याख्या—स मेधावी एतद्वक्ष्यमाणं जानीयात्, तद्यथा—बाह्यतरमेतज्ज्ञातिसम्बन्धनमिदं, इदमुपनीततर—मासन्नतरं, शरीरावयवानां आसन्नतरत्वात्। तद्यथा—हस्तौ मे पादौ मे पद्मगर्भसुकुमालौ, नान्यस्य कस्यापीदृशावित्यादि। शीर्षं मे उदरं मे शीलं मे आयुर्म्मे वर्णबलत्वचाछायाश्रोत्रचक्षुर्नासिकाजिह्वास्पर्शनेन्द्रियमित्याद्यंगोपाङ्गाः सर्वेऽपि सुन्दरतराः, इत्येवं 'ममाति' ममी करोति, यादृङ् मे न तादृगन्यस्येति भावः। एतच्च हस्तपादादिकं स्पर्शनेन्द्रियपर्यवसानं वयसः परिणामात्कालकृतावस्थाविशेषात् 'परिजूरइ' त्ति परिजीर्यते—जीर्णतां याति, प्रतिक्षणं विशरारुतां याति। तस्मिँश्च प्रतिक्षणं विशीर्यति शरीरे प्रतिसमयं प्राण्येतस्माद्धस्यते, तद्यथा—आयुषः पूर्वनिबद्धात्समयादिहान्या अपचीयते, आवीचीमरणेन प्रतिसमयं मरणाभ्युपगमात्। तथा बलादपचीयते, तथाहि—यौवनावस्थायाश्च्यवमाने शरीरके प्रतिक्षणं शिथिली-

यथा तथा भवतु यथा यथा भवतु तथा तथा पूर्णं, अंशु यत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नुष्ठानेन वा 'अनुपस्थिताः' सम्यगुत्थानमकृतवन्तो येऽपि कथञ्चिद्धर्मकरणायोत्थितास्तेऽप्युद्दिष्टभोजित्वात्सावद्यानुष्ठानपरत्वाच्च गृहस्थकल्पा एवेति । [साम्प्रतमुपसंहरति–]

जे खलु गारत्था सारंभा सपरिग्गहा, संतेगइया समणा माहणा वि सारंभा सपरिग्गहा, दुहतो पावाइं कुव्वंति, इति संखाए दोहि वि अंतेहिं आदिस्समाणो इति भिक्खू रीएज्जा ।

व्याख्या—ये इमे गृहस्थादयस्ते द्विधाऽपि मारम्भसपरिग्रहत्वाभ्यामुभाभ्यामपि पापान्युपाददते, यदि वा रागद्वेषाभ्यां यदि वा गृहस्थप्रव्रज्यापर्यायाभ्यां उभाभ्यां पापानि कुर्वत इत्येवं 'संख्याय' ज्ञात्वा द्वयोरप्यन्तयो[रारम्भपरिग्रहयो]रागद्वेषयोर्वा अदृश्यमानो भिक्षुरनवद्याहारभोजी सत्संयमानुष्ठाने 'रीयेत' प्रवर्त्तेत ।

से बेमि– पाईणं वा ४ जाव एवं से परिन्नायकम्मे, एवं से वियय[ववेय]कम्मे । एवं से वियंतकरए भवतीति मक्खायं (सू. १४)

व्याख्या—'से बेमि' तदहमधिकृतमेवार्थं विशेषिततरं सोपपत्तिकं ब्रवीमि—प्रज्ञापकापेक्षया प्राच्यादिकाया दिशोऽन्यतरस्याः समायातः–स भिक्षुर्द्वयोरप्यन्तयोरदृश्यमानतया सत्संयमे रीयमाणः सन्नेवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया च प्रत्याख्याय+ कर्म्मणामन्तकृद्भवति । अनेन प्रकारेण संसारस्याप्यन्तकृद्भवतीत्येतत्तीर्थ-

+ "परिज्ञातकर्मा भवति, पुनरपि 'एवमिति परिज्ञातकर्मत्वाद्व्यपेतकर्मा भवति—अपूर्वस्याबन्धको भवतीत्यर्थः, पुनरेवमित्य-

भिज्जमाणा वा उद्दाविज्जमाणा वा जाव लोमुक्खणणमायमवि हिंसाकारगं दुक्खं भयं पडिसंवेदेंति, एवं नच्चा सव्वे पाणा न हंतव्वा न अज्जावेयव्वा न परिघेत्तव्वा न परियावेयव्वा न उवद्दवेयव्वा । से बेमि—

व्याख्या—'तत्रे'ति कर्मबन्धप्रस्तावे खलु भगवता षड्जीवनिकाया हेतुत्वेनोपन्यस्ताः, पृथिवीकायो यावत्त्रसकाय
इति । तेषां च पीड्यमानानां यथा दुःखमुत्पद्यते तथा स्वसंवित्तिसिद्धेन दृष्टान्तेन दर्शयितुमाह—यथा नाम मम 'असातं'
दुःखमुत्पद्यते तथा तेषामपीति । तद्यथा—दण्डेन अस्थ्ना मुष्टिना 'लेलुना' लोष्ठेन कपालेन 'आकोट्यमानस्य' सङ्को-
च्यमानस्य हन्यमानस्य तर्ज्यमानस्य, ताड्यमानस्य कुड्यादावभिघातादिना, परिताप्यमानस्य तथा'ऽपद्राव्यमानस्य'
मार्यमाणस्य यावल्लोमोत्खननमात्रमपि हिंसाकरं दुःखं भयं च यन्मयि क्रियते तत्सर्वमहं संवेदयामीत्येवं जानीहि । तथा
सर्वे प्राणा जीवा भूतानि सत्त्वा, एतेषां दण्डादिनाऽऽकुट्यमानानां यावल्लोमोत्खननमात्रमपि दुःखं हिंसाकरं भयं चोत्पन्नं
तेऽपि प्राणिनः सर्वेऽपि 'प्रतिसंवेदयन्ति' साक्षादनुभवन्तीत्येवमात्मोपमया पीड्यमानानां जन्तूनां यतो दुःखमुत्पद्यते, अतः
सर्वेऽपि प्राणिनो न हन्तव्या न व्यापादयितव्या 'न आज्ञापयितव्या' न बलात्कारेण व्यापारे प्रयोक्तव्यास्तथा न परि-
ग्राह्या न परितापयितव्याः नापद्रावयितव्याः । सोऽहं ब्रवीमि एतन्न स्वमनीषिकया, किन्तु सर्वतीर्थकराज्ञयेति [दर्शयति]—

जे [य] अतीया जे [य] पडुप्पन्ना जे [य] आगमिस्सा अरिहंता भगवंतो, ते सव्वे एवमाइ-क्खंति एवं भासंति एवं पन्नविंति एवं परूविंति—सव्वे पाणा जाव सव्वे सत्ता ण हंतव्वा जाव ण उवद्-

इमेण मे दिट्ठेण वा सुएण वा मएण वा विन्नाएण वा इमेण वा सुचरियतवनियमबंभचेरवासेणं इमेण वा जायामायावत्तिएणं धम्मेणं इओ चुए पिच्चा देवे सिया, कामभोगाण वसवत्ती सिद्धे वा अदुक्खमसुभे ।

व्याख्या—(+एतज्जन्मकृतस्य तपसः फलं आमर्षौषध्यादिलब्धिसम्प्राप्त्या दृष्टं ।) अनेन तपोनियमब्रह्मचर्यादिधर्मकरणीयेन इतो मृतो भवान्तरे देवो भूयासं एवंविधामाशंसां न करोति, अशेषकर्म्मवियुतो वा सिद्ध 'अदुःख अशुभ' शुभाशुभकर्म्मप्रकृत्यपेक्षया, एतावता मध्यस्थः स्यामहं इत्येवंविधामाशंसां न करोति । तदकरणे कारणमाह—

एत्थ वि सिया एत्थ वि नो सिया । से भिक्खू सद्देहिं अमुच्छिए रूवेहिं* अमुच्छिए रसेहिं अमु-

---

+ एतस्मिन्नर्द्धचन्द्राकारचिन्हमध्यवर्त्तिपाठस्थाने निर्देक्ष्यमाणः पाठोऽस्ति बृहद्वृत्तौ—" इमेण मे–इत्यादि, अस्मिन्नेव जन्मन्यमुना विशिष्टतपश्चरणफलेन दृष्टेनामर्षौषध्यादिना तथा पारलौकिकेन च श्रुतेनार्द्रकधम्मिल्लब्रह्मदत्तादीनां विशिष्टतपश्चरणफलेन, तथा 'मएण व' त्ति 'मन ज्ञाने' जातिस्मरणादिना ज्ञानेन तथाऽऽचार्यादेः सकाशाद्विज्ञातेन–अवगतेन ममापि विशिष्टं भविष्यतीत्येवं नाशंसां विदध्यात् । "

* * यद्यप्येतच्चिन्हान्तर्गतः सूत्रपाठः सवृत्तिकासु मुद्रितप्रतिषु "गंधेहिं अमुच्छिए रसेहिं अमुच्छिए" इत्येवं व्यत्ययेनास्ति,

च्छिए गंधेहिं अमुच्छिए* फासेहिं अमुच्छिए विरए कोहाओ माणाओ मायाओ लोभाओ पेजाओ दोसाओ कलहाओ अब्भक्खाणाओ पेसुन्नाओ परपरिवायाओ अरतीओ[अराति]रतीओ मायामोसाओ मिच्छादंसणसल्लाओ, इति से महतो आयाणाओ उवसंते उवट्ठिए पडिविरए से भिक्खू।

व्याख्या—अनेन विशिष्टतपसाऽपि स्यात् कदाचित् सिद्धिः कदाचिन्न स्यादपि। अतः आशंसां न कुर्यात्। तदेनमैहिकार्थमामुष्मिकार्थं च कीर्तिवर्णश्लोकाद्यर्थं च तपो न विधेयं—न कुर्यादिति। कथम्भूतो भिक्षुः ? शब्दे रूपे रसे गन्धे स्पर्शे अमूर्च्छितः। क्रोधमानमायालोभं यावन्मिथ्यादर्शनशल्यं, एतदष्टादश पापस्थानकेभ्यो विरतः। तथा स भिक्षुर्भवति यो महतः कर्मोपादानादुपशान्तः सन् संयमे चोपस्थितः सर्वपापेभ्यश्च विरतः प्रतिविरत इति। कर्मोपादानाद्विरमणं साक्षाद्दर्शयति—

जे इमे तसा थावरा पाणा भवंति ते णो सयं समारंभाति। नेवन्नेहिं समारंभावेति। अन्ने समारंभंते वि न समणुजाणति, इति से महतो आयाणाओ उवसंते उवट्ठिए पडिविरए [से भिक्खू]।

व्याख्या—इत्यादि सुगमम्। एवं महतः कर्मोपादानादुपशान्तः प्रतिविरतो भवति भिक्षुरिति। साम्प्रतं कामभोग-

* दीपिकाप्रतिषु सर्वोस्त्वप्येतत्क्रमोऽनैवास्ति, वृत्तिकारेणापि "एवं रूपरसगन्धस्पर्शेष्वपि वाच्यमित्य"नेन वाक्येनैतदेव क्रमः स्वीकृतोऽस्ति।

निवृत्तिमधिकृत्याऽऽह—

जे इमे कामभोगा सचित्ता वा अचित्ता वा, ते णो सयं परिगिण्हति णो अन्नेणं परिगिह्णावेति अन्नं परिगिह्णंतं न समणुजाणइ, इति से महतो आयाणाओ उवसंते उवट्ठिए पडिविरते से भिक्खू।

व्याख्या—ये केचन काम(।)भोगाश्च ते सचित्ता वा अचित्ता वा भवेयुस्तांश्च न स्वतो गृह्णीयान्नाप्यन्येन ग्राहयेन्नाऽप्यपर समनुजानीयादित्येवं कर्म्मोपादानाद्विरतो भिक्षुर्भवतीति।

जंपि य इमं संपराइयं कम्मं कज्जति, नो तं सयं करेति नेवन्नेणं कारवेति अन्नंपि करंतं नाणुजाणाति, इति से महतो आदाणाओ उवसंते उवट्ठिए पडिविरते (+भवति भिक्खू)।

व्याख्या—येन कर्म्मणा संसारे पर्यटनमनन्तशो जायते तत्साम्परायिकं कर्म्म, तच्च प्रद्वेषनिन्हवमात्सर्यान्तरायाशातनोपघातैर्बध्यते, तत्कर्म तत्कारणं वा न कृतकारितानुमतिभिः करोति स भिक्षुरभिधीयते। साम्प्रतं भिक्षाविशुद्धिमधिकृत्याऽऽह—

से भिक्खू जाणेज्जा असणं ४ वा अस्सिं ×पडियाए एगं साहम्मियं समुद्दिस्स पाणाइं भूताइं जीवाइं सत्ताइं समारंभं समुद्दिस्स कीतं पामिच्चं अच्छेज्जं अणिसिट्ठं अभिहडं आहट्टुद्देसियं तं चे-

---

+ नास्त्येतच्चिन्हान्तर्गतः शब्दः सवृत्तिकासु मुद्रितप्रतिषु।

× आहारदानप्रतिज्ञया यद्वाऽस्मिन् पर्याये—साधुपर्याये व्यवस्थितं साधुं साधर्मिकं समुद्दिश्य। इति टि० २.।

तियं सिता, तं० नो सयं भुंजइ नेवन्नेणं भुंजावेति अन्नंपि भुंजंतं नो सम ुजाणइ इति से महतो आयाणाओ उवसंते उवट्ठिए पडिविरते से भिक्खू ।

व्याख्या—सुगमम् । यो भिक्षुरेवम्भूतमाहारं +द्वाचत्वारिंशद्दोषदुष्टं स्वयं न गृह्णाति न ग्राहयति गृह्णन्तं न समनुजानाति स भवति भिक्षुरिति । स भिक्षुः पुनरेवं जानीयात्—

विज्जति तेसिं परक्कमे जस्सट्ठाए चेइयं सिया, तं जहा—अप्पणो से पुत्ताणं धूयाणं सुण्हाणं धातीणं नातीणं राईणं दासाणं दासीणं कम्मकराणं कम्मकरीणं आदेसाणं पुढो पहेणाए सामासाए पातरासाए सन्निहिसंनिचए कज्जति इह मेगेसिं माणवाणं भोयणाए ।

व्याख्या—विद्यते 'तेषां' गृहस्थानां 'पराक्रमः' सामर्थ्यं—आहारनिर्वर्त्तनं प्रत्याऽरम्भः, तेन च यदाहारजातं-

+" जानीयात् 'असिंसं पडियाए' एतत्प्रतिज्ञया एक साधुसाधर्मिकं समुद्दिश्य कश्चित्प्रकृतिभद्रकः श्रावकः साध्वाहारदानार्थं प्राणिनः समारभ्य—प्राणिघातकमारम्भं कृत्वा सत्त्वान् समुद्दिश्य—तत्पीडां सम्यगुद्दिश्य क्रीतं 'प्रामित्यं' उच्छिद्य 'आच्छेद्यं' अन्यस्मादाच्छिद्य गृहीतं 'अनिसृष्टं' परेणाननुगतं 'अभ्याहृतं' साधुसम्मुखमानीतं 'आहृत्य' उपेत्य ज्ञात्वा साध्वर्थं कृतमुद्देशिकं, एवम्भूतमाहारं साधवे 'चेतितं' दत्तं स्यात्, साधुना वाऽकामेन गृहीतं स्यात्, तद्दोषदुष्टं ज्ञात्वा स्वयं न भुञ्जीत अन्यं न भोजयेत् न च भुञ्जानमन्यं समनुजानीयात्, एवं" इति हर्ष० ।

निर्वर्त्तितं ' यस्य चार्थाय ' यत्कृते ' चेतितं ' दत्तं, निष्पादितं स्यात्तद्वेव् । यत्कृते निष्पादितं तत्स्वनामग्राहमाह, तद्यथा ' आत्मनः ' स्वनिमित्तमाहारादिपाकनिर्वर्त्तनं कृतमिति । तथा पुत्रा[द्य×]र्थं ' आदेशार्थं ' प्राघूर्णकाद्यर्थं, तथा पृथक्-प्रहेणार्थं +विशिष्टाहारनिर्वर्त्तनं क्रियते, तथा ' श्यामा ' रात्रिस्तस्यामशनं, तदर्थं यावत्प्रातराशः–प्रत्यूषस्येव भोजनं, तदर्थं सन्निधेः सञ्चयः, विशिष्टाहारसङ्ग्रहस्य सञ्चयः क्रियते। अनेन चैतत्प्रतिपादितं भवति–बालग्लानवृद्धादिनिमित्तं प्रत्यूषादिसमयेष्वपि भिक्षाटनं क्रियते, अतः सन्निधिसञ्चय इहैकेषां मानवानां भोजनार्थं भवति। तत्र भिक्षुरु-द्यतविहारी परकृत-परनिष्ठितमुद्गमोत्पादनैषणाशुद्धमाहारमाहरेत्, कथम्भूतमाहारं ? तदेवाह—

तत्थ भिक्खू परकडं परानिट्ठितमुग्गमुप्पायणेसणासुद्धं सत्थाईयं सत्थपरिणामितं अविहिंसितं एसितं वेसितं सामुदाणियं पत्तमसणं कारणट्ठा पमाणजुत्तं, अक्खो वंजणवणलेवणभूयं संजमजाया-मायावत्तियं बिलमिव पन्नगभूतेणं अप्पाणेणं आहारं आहारेज्जा, अन्नं अन्नकाले, पाणं पाणकाले, वत्थं वत्थकाले, लेणं लेणकाले, सयणं सयणकाले, से भिक्खू मायन्ने अन्नयरिं दिसं वा अणुदिसं वा पडिवन्ने धम्मं आइक्खे विभए किट्टे उवाट्ठिएसु वा अणुवाट्ठिएसु वा सुस्सूसमाणेसु पवेदए ।

व्याख्या—' सत्थाईयं ' शस्त्रमग्न्यादिकं, तेनातीतं–प्रासुकीकृतं, शस्त्रपरिणामितमिति–शस्त्रेण स्वकायपरकायादिना

× आदिशब्दः प्रकारार्थत्वाद् दुहितृस्नुषाधात्र्याद्यर्थम् । + " पहेणयं–भोजनोपायनमुत्सवश्चे"ति देशीनामालावृत्तौ ।

निर्जीवीकृतं, वर्णगन्धरसादिभिश्च परिणामितं, हिंसां प्राप्तं हिंसितं, विरूपं हिंसितं विहिंसितं, न सम्यङ्निर्जीवीकृतमित्यर्थः, तत्प्रतिषेधादविहिंसितं निर्जीवमित्यर्थः । तदप्येषित–मन्वेषितं भिक्षाचर्याविधिना प्राप्तं 'वेसियं' वैषिकमिति केवलसाधुवेषावाप्तं+, तदपि 'सामुदानिकं' मधुकरवृत्त्याऽवाप्तं–सर्वत्र स्तोकं स्तोकं गृहीतं, तदपि गीतार्थेनोपात्तमानीतं तदपि–वेदनावैयावृत्त्यादिके कारणे सति, तदपि प्रमाणयुक्तं, नाऽतिमात्रं, तदपि न वर्णबलाद्यर्थं किन्तु यावन्मात्रेणाऽऽहारेण देहः क्रियासु वर्त्तते, यथाऽक्षस्योपाञ्जनं अभ्यङ्गो व्रणस्य 'लेपनं' प्र[व्रण]लेपस्तदुपमया आहारमाहरेत् । उक्तं च—

"अब्भंगेण व सगडं, न तरइ विगइं विणा उ जो साहू । सो रागदोसरहिओ, मत्ताएँ विहीइ तं सेवे ॥१॥×"

एतदेव दर्शयति–संयमयात्रायां मात्रा संयमयात्रा[मात्रा], यावत्याऽऽहारमात्रया संयमयात्रा प्रवर्त्तते । तथा बिलप्रवेशपन्नगभूतेनात्मना आहारमाहरेत्, यथा पन्नगो बिले प्रविशंस्तूर्णमेव प्रविशति एवं साधुनाप्याहारस्तत्स्वादमनास्वादयता शीघ्रं प्रवेशयितव्य इति । तदपि 'अन्नं अन्नकाले' सूत्रार्थपौरुष्युत्तरका[लं]ले (१) भिक्षाकाले प्राप्ते, तथा पानकं पानककाले* तथा वस्त्रं वस्त्रकाले गृह्णीया–दुपभोगं वा कुर्यात् । तथा 'लयनं' गुहादिकमाश्रयस्तस्य वर्षास्ववश्यमुपादानमन्यदा त्वनियमः । तथा शय्यासंस्तारकः, स च शयनकाले । तत्राप्यगीतार्थानां प्रहरद्वयं निद्राविमोक्षो गीतार्थानान्तु

+ "न पुनर्जात्याद्याजीवनतो निमित्तादिना वोत्पादित" मिति बृहद्वृत्तौ ।

× अभ्यङ्गेनेव शकटं न शक्नोति विकृतिं विनैव यः साधुः । स रागद्वेषरहितो मात्रया विधिना तां सेवेत ॥ १ ॥

* "न तृषितो भुञ्जीत न बुभुक्षितः पानकं पिबेत् ।" इति हर्ष० ।

प्रहरमेकमिति । तथा स भिक्षुराहारोपधिशयनस्वाध्यायाध्ययनादीनां मात्रां जानातीति तद्विधिज्ञः, अन्यतरां दिशमनुदिशं वा 'प्रतिपन्नः' समाश्रितो धर्ममाख्यापयेत्–प्रतिपादयेत्, यद्येन [साधुना गृहस्थेन वा] विधेयं तद्यथायोगं विभजेत् धर्मफलानि च कीर्त्तयेत् । परहितार्थं प्रवृत्तेन साधुना सम्यगुपस्थितेषु वा [अनुपस्थितेषु] कौतुकादिप्रवृत्तेषु 'शुश्रूषमाणेषु' श्रोतुं प्रवृत्तेषु स्वपरहिताय 'प्रवेदयेत्' कथयेत् । यत्कथयेत्तद्दर्शयितुमाह—

संतिविरतिं उवसमं निव्वाणं सोयवियं अज्जवियं मद्दवियं लाघवियं अणातिवातियं, सव्वेसिं पाणाणं, सव्वेसिं भूताणं जाव सव्वेसिं सत्ताणं अणुवीइ किट्टए धम्मं ।

व्याख्या—शान्ति–रुपशमः क्रोधजयः 'विरतिः' प्राणातिपातादिभ्यः शान्तिविरतिस्तां कथयेत । तथोपशमं इन्द्रियनोन्द्रियोपशमरूपं रागद्वेषाभावजनितं, तथा निर्वृतिं निर्वाणं, तथा 'शौचं' तदपि भावशौचं सर्वोपाधिविशुद्धं व्रतामालिन्यं 'अज्जवियं' आर्जवं मायारहितत्वं, तथा 'मार्दवं' मृदुभावः अकठोरत्वं सर्वत्र प्रश्रयत्वं विनयनम्रता, तथा 'लाघवियं' कर्मणां लाघवापादनं । साम्प्रतं सर्वशुभानुष्ठानानां मूलकारणमाह 'अतिपातः' प्राण्युपमर्दनं, तत्प्रतिषेधादनतिपातिकत्वं सर्वेषां प्राणिनां भूतानां यावत् सत्त्वानां धर्ममनुविचिन्त्य कथयेत्, सर्वप्राणिनां रक्षानिमित्तभूतं धर्मं कथयेत् ।

से भिक्खू धम्मं किट्टेमाणे णो अन्नस्स हेउं धम्ममाइक्खेज्जा, नो पाणस्स हेउं धम्ममाइक्खेज्जा,

शीतीभूताः, तथा त एवं 'सर्वारतया' सर्वसामर्थ्येन सदनुष्ठाने उद्यमं कृतवन्तो, ये चैवम्भूतास्ते अशेषकर्मक्षयं कृत्वा परिनिर्वृताः, अशेषकर्मांशान् क्षतवन्त इति । ब्रवीमीति पूर्ववत् । अथाध्ययनोपसंहारार्थमाह—

एवं, से भिक्खू धम्मट्ठी धम्मविऊ नियागपडिवन्ने, से जहेयं वुइयं अदुवा पत्ते पउमवर-पुंडरीयं अदुवा अपत्ते पउमवरपुंडरीयं । एवं से भिक्खू परिन्नायकम्मे परिन्नायसंगे परिन्नाय-गिहवासे उवसंते समिए सहिये सया जए, से एवं वयणिज्जे, तं जहा—

व्याख्या—एवं स भिक्षुर्धर्मार्थी यथावस्थितं परमा[र्थतो]र्थं(?) धर्मं सर्वोपाधिविशुद्धं जानातीति धर्मवित्, तथा 'नियागः' संयमो मोक्षो वा, तं प्रतिपन्नः—नियागप्रतिपन्नः, स चैवम्भूतः पञ्चमपुरुषजातः, तं चाऽऽश्रित्य तथ्येदं प्राक् प्रदर्शितं, तदर्थवद्कं, स च प्राप्तो वा स्यात् पद्मवरपौण्डरीकमनुप्राप्तं पुरुषविशेषं चक्रवर्त्यादिकं, तत्प्राप्तिश्च परमार्थतः केवलज्ञानावाप्तौ सत्यां भवति, याथातथ्यावस्थितवस्तुस्वरूपपरिच्छित्तेः, अप्राप्तो वा स्यान्मतिश्रुतावधिमनः-पर्यायज्ञानैर्वर्तमानः छद्मस्थः सन्नितः । स चैवम्भूतो भिक्षुः परिज्ञातकर्मा(दि विशेषणविशिष्टो भवतीत्येतद्दर्शयितुमाह—) स चैवम्भूतो भिक्षुः 'परिज्ञातकर्मा' परिज्ञातकर्मस्वरूपः, परिज्ञातसङ्गः, परिज्ञातगृहपाशः, तथोपशान्तः, [इन्द्रियनो]-इन्द्रियोपशमात्, समितिः   सहितो ज्ञानादिभिः 'सदा यतः' संयतः, एवंविधगुणकलापोपेतः

नो वत्थस्स हेउं धम्ममाइक्ख , नो णस्स हेउं [धम्ममाइक्खे ा,] नो सयणस्स हेउं [धम्म इक्खेज्जा,] नो न्नेसिं विरूव वाणं कामभोगा हेउं धम्म इक्खेज्जा, गि ाए धम्ममाइक्खेज्जा, नन्नत्थ कम्मनि रट्ठयाए धम्म इक्खेज्जा।

व्याख्या—स भिक्षुर्नान्नस्य हेतोर्ममायमीश्वरो धर्मकथाश्रवणेन विशिष्टाहारजातं दास्यतीत्येतन्निमित्तं न धर्म्ममाचक्षीत। तथा पानस्य वस्त्रलयनशयननिमित्तं न धर्म्ममाचक्षीत। अन्येषां वा 'विरूपरूपाणां' उच्चावचानां कार्याणां कामभोगानां वा निमित्तं न धर्म्ममाचक्षीत। तथा ग्लानिमनुपगच्छन् धर्म्ममाचक्षीत। कर्म्मनिर्ज्जरायाश्चान्यत्र न धर्म्मं कथयेत्, अपरप्रयोजननिरपेक्ष एव धर्म्मं कथयेदिति। अथ धर्म्मकथनफलमुपदर्शयति—

इह तस्स भिक्खुस्स अंतिए धम्मं ो । निसम्म म्मं उट्ठाणेणं उट्ठाय वीरा अ धम्मे स ट्ठिया ते एवं वोवगता, ते एवं वोवरता, ते एवं वोव ता, ते एवं वत्ताई, रि- निव्वुडे बेमि।

व्याख्या—इह खलु जगति तस्य भिक्षोर्गुणवतोऽन्तिके-समीपे धर्म्मं श्रुत्वा [निशम्य च] सम्यगुत्थानेनोत्थाय 'वीराः' कर्म्मविदारणसहिष्णवो ज्ञानदर्शनचारित्राख्ये मोक्षमार्गे प्राप्ताः सर्वपापस्थानेभ्यो निवृत्ताः सर्वत उपशान्ताः जितकषायतया

शीतलीभूताः, तथा त एवं ' सर्वात्मतया ' सर्वसामर्थ्येन सदनुष्ठाने उद्यमं कृतवन्तो, ये चैवम्भूतास्ते अशेषकर्म्मक्षयं कृत्वा परिनिर्वृताः, अशेषकर्म्मक्षयं कृतवन्त इति । ब्रवीमीति पूर्ववत् । अथाऽध्ययनोपसंहारार्थमाह—

एवं, से भिक्खू धम्मट्ठी धम्मविऊ नियागपडिवन्ने, से जहेयं बुइयं अदुवा पत्ते पउमवरपुंडरीयं अदुवा अपत्ते पउमवरपुंडरीयं । एवं से भिक्खू परिन्नायकम्मे परिन्नायसंगे परिन्नायगिहवासे उवसंते समिए सहिये सया जए, से एवं वयणिज्जे, तं जहा—

व्याख्या—एवं स भिक्षुर्धर्म्मार्थी यथावस्थितं परमा[र्थतो]र्थं(?) धर्म्मं सर्वोपाधिविशुद्धं जानातीति धर्म्मवित्, तथा ' नियागः ' संयमो विमोक्षो वा, तं प्रतिपन्नः—नियागप्रतिपन्नः, स चैवम्भूतः पञ्चमपुरुषजातः, तं चाऽऽश्रित्य तद्यथेदं प्राक् प्रदर्शितं, तत्सर्वमुक्तं, स च प्राप्तो वा स्यात् पद्मवरपौण्डरीकमनुग्राह्यं पुरुषविशेषं चक्रवर्त्यादिकं, तत्प्राप्तिश्च परमार्थतः केवलज्ञानावाप्तौ सत्यां भवति, साक्षाद्यथावस्थितवस्तुस्वरूपपरिच्छित्तेः, अप्राप्तो वा स्यान्मतिश्रुतावधिमनःपर्यायज्ञानैर्व्यस्तैः समस्तैर्वा समन्वितः । स चैवम्भूतो भिक्षुः परिज्ञातकर्म्मा(दिविशेषणविशिष्टो भवतीत्येतद्दर्शयितुमाह—) स चैवम्भूतो भिक्षुः 'परिज्ञातकर्म्मा' परिज्ञातकर्म्मस्वरूपः, परिज्ञातसङ्गः, परिज्ञातगृहवासः, तथोपशान्तः, [इन्द्रियनो]-इन्द्रियोपशमात्तथा समितिभिः समितः, तथा सहितो ज्ञानादिभिः ' सदा यतः ' संयतः, एवंविधगुणकलापोपेत एतद्वचनीयः—स ईदृशः कथ्यते, (तद्यथा—)

मणेति वा माहणेति वा ंतेति वा दंतेति वा त्ते वा ेति वा इसीति वा ीति वा तीति वा विदूति वा भिक्खूति वा लूहेति वा तीरट्ठेति वा चरण र पारविउ बेमि [सूः १५]।

बितियस्स [य]क ंधस्स ेंडरीयं नाम पढमं ज यणं ।

व्याख्या—स पूर्वोक्तगुणकलापोपेतः किंनामा कथ्यते ? श्रमणः तथा 'माहण' त्ति ब्र णः, मा प्राणिनो व्यापादयेति माहनः ब्रह्मचारी वा ब्राह्मणः, क्षान्तः क्षमोपेतत्वात्, दान्तः इन्द्रिय[नोइन्द्रिय]दमनात्, तिसृभिर्गुप्तिभिर्गुप्तः, मुक्त इव मुक्तः, विशिष्टतपश्चरणो महर्षिः, मनुते जगतस्त्रिकालावस्थामिति मुनिः, कृतमस्यास्तीति 'कृती' पुण्यवान् परमार्थपण्डितो वा, तथा 'विद्वान्' सवि[सद्वि]द्योपेतः, तथा 'भिक्षु' र्निरवद्याहारतया भिक्षणशीलः, तथा अन्तप्रान्ताहारत्वेन रूक्षः, संसारतीरभूतो मोक्षस्तदर्थी, तथा चर्यत इति चरणं-मूलगुणाः, क्रियत इति करणं-उत्तरगुणास्तेषां 'पारं' तीरं पर्यन्तगमनं, तद्वेत्तीति करणचरणपारवित्। इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति तीर्थकरवचनात् सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमुद्दिश्यैवं भणतीति।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरसन्दृब्धायां
श्रीमत कृताङ्गदीपिकायां समाप्तं द्वितीयश्रुतस्कन्धाध्ययनं प्रथमम् ॥

॥ अथ क्रियास्थानाख्यं द्वितीयमध्ययनम् ॥

साम्प्रतं द्वितीयश्रुतस्कन्धे द्वितीयं क्रियाध्ययनं प्रारभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः—इहानन्तराध्ययने पुष्करिणी—पुण्डरीकदृष्टान्तेन तीर्थिकाः सम्यङ्मोक्षोपायाभावात्कर्म्मणां बन्धकाः प्रतिपादिताः सत्साधवश्च सम्यग्दर्शनादिमोक्षमार्ग्गप्रवृत्तत्वात् कर्म्मणां मोचकाः सदुपदेशदानतो परेषामपीति, तदिहापि यथा कर्म्म द्वादशभिः क्रियास्थानैर्बध्यते यथा च त्रयोदशेन मुच्यते तदेतत्पूर्वोक्तमेव बन्धमोक्षयोः प्रतिपादनं क्रियते, तथाहि—

सुयं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं—इह खलु किरियाठाणे नामं अज्झयणे पन्नत्ते, तस्स णं अयमट्ठे (पन्नत्ते—) इह खलु संजूहेणं दुवे ठाणा एवमाहिज्जंति—धम्मे चेव अधम्मे चेव, उवसंते चेव अणुवसंते चेव ।

व्याख्या—सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमुद्दिश्येदमाह—श्रुतं मया आयुष्मता भगवतैवमाख्यातं—इह खलु क्रियास्थानं नामाध्ययनं भवति, तस्य चायमर्थः इह खलु 'संजूहेणं'ति सामान्येन संक्षेपेण च द्वे स्थाने भवतः । य एते क्रियावन्तस्ते सर्वेऽप्यनयोः स्थानयोरेवमाख्यायन्ते—धर्मे चैव अधर्म्मे चैव, इदमुक्तं भवति—धर्मस्थानमधर्मस्थानं च । कारणशुद्ध्या च कार्यशुद्धिर्भवतीत्याह—उपशान्तं यत्तद्धर्म्मस्थानं अनुपशान्तमधर्म्मस्थानं । लोकस्तु प्रायेणाधर्म्मप्रवृत्तो भवति, पश्चात्स-

दुपदेशयोग्याचार्यसंसर्गाद्धर्मस्थाने प्रवर्त्तते, अतः पूर्वमधर्मस्थानमधिकृत्याह—

तत्थ णं [जे से] पढमस्स ठाणस्स अधम्मपक्खस्स विभंगे, तस्स णं अयमट्ठे [पण्णत्ते]— इह खलु पाईणं वा ४ संतेगतिया मणुस्सा भवंति, [तं जहा]—

व्याख्या—तत्र प्रथमस्य अधर्मपक्षस्य 'विभंगो' विचारस्तस्यायमर्थ इति। 'इह खलु' इह अस्मिञ्जगति 'खलु' निश्चितं प्राच्यादिदिक्षु मध्ये अन्यतरस्यां दिशि 'सन्ति' विद्यन्ते एके केचन मनुष्यास्ते चैवम्भूता भवन्तीत्याह—

+आयरिया वेगे अणारिया वेगे, उच्चागोया वेगे णीयागोया वेगे, कायमंता वेगे हस्समंता वेगे, सुवन्ना वेगे दुव्वन्ना वेगे, सुरूवा वेगे दुरूवा वेगे, तेसिं च णं इमं एयारूवं दंडसमादाणं संपेहाए। तं जहा—नेरईएसु[वा]× तिरिक्खजोणीएसु माणुसेसु देवेसु जेयावन्ने तहप्पगारा पाणा विन्न[विन्नू] वेयणं वेयंति, तेसिं पि य णं इमाइं तेरस किरियाठाणाइं भवंतीतिमक्खायं, तं जहा—अट्ठादंडे १,

---

+ सर्वास्वपि दीपिकाप्रतिषु 'आयरिया' इति पाठो लेखकप्रमादजः सम्भाव्यते, मुद्रितासु सवृत्तिकप्रतिषु 'आरिया' इत्येवोपलभ्यते, योऽर्थदृष्ट्या युक्त आभाति। × मुद्रितासु सवृत्तिकप्रतिष्वेते चत्वारोऽपि पदा 'वा' शब्दान्ताः सन्ति, परं दीपिकाप्रतिषु यन्नैवं एषोऽपि लेखकदोष एव सम्भाव्यते।

अणट्ठादंडे २, हिंसादंडे ३, अकम्हादंडे ४, दिट्ठीविपरियासियादंडे ५, मोसवत्तिए ६, आदिन्नादाणवत्तिए ७, * अज्झत्थिए ८, माणवत्तिए ९, मित्तदोसवत्तिए १०, मायावत्तिए ११, लोभवत्तिए १२, इरियावहिए १३। [सू० १]

व्याख्या—एके आर्य्या एके अनार्य्याः भवन्ति, यावद्दुरूपाः सुरूपाश्चेति। तेषामार्य्यादीनामिदं—वक्ष्यमाणमेतद्रूपं 'दण्डः' पापोपादानमङ्कल्पस्तस्य 'समादानं' ग्रहणं 'संपेहाए'त्ति सम्प्रेक्ष्य, तच्चतुर्गतिकानामन्यतमस्य भवति, तद्यथा–नारकादिषु, ये चान्ये तथाप्रकारास्तद्भेदवर्त्तिनः सुवर्णदुर्वर्णादयः प्राणिनो विद्वांसो 'वेदना' ज्ञानं, तद्वेदयन्त्यनुभवन्ति, यदिवा सातासातरूपां वेदनामनुभवन्तीति, अत्र चत्वारो भङ्गास्तद्यथा–संज्ञिनो वेदनामनुभवन्ति विदन्ति च १, सिद्धास्तु विदन्ति नानुभवन्ति २, असंज्ञिनोऽनुभवन्ति न विदन्ति ३, अजीवास्तु न विदन्ति नानुभवन्ति ४। इह पुनः प्रथमतृतीयाभ्यामधिकारो, द्वितीयचतुर्थाववस्तुभूताविति। 'तेषां च' नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवानां तथाविधज्ञानवतां 'इमानि' वक्ष्यमाणलक्षणानि त्रयोदश क्रियास्थानानि भवन्ति, एवमाख्यातं तीर्थकरगणधरादिभिरिति। कानि ? पुन-

---

* यद्यपि सटीकमुद्रितप्रतिष्वत्र परत्र च सर्वत्रापि 'अज्झत्थवत्तिए' इत्येकरूप एव पाठोऽस्ति, परं दीपिकाप्रतिषु समग्रास्वप्यत्र 'अज्झत्थिए' इत्येवमुपलभ्यते, वृत्तिकृताऽपि 'आत्मन्यध्यात्मं–तत्र भव आध्यात्मिकः' इत्येवमर्थो विहित अतो दीपिकापाठः युक्त इत्याभाति।

स्तानीति दर्शयति–' तं जहे 'त्यादि, तद्यथा–' आत्मार्थाय' स्वप्रयोजनकृते दण्डो–ऽर्थदण्डः–पापोपादानं १, तथाऽनर्थदण्ड इति निष्प्रयोजनमेव सावद्यक्रियाऽनुष्ठानमनर्थदण्डः २, तथा हिंसा–प्राण्युपमर्दरूपा, तया–दण्डो हिंसादण्डः ३, तथाऽकस्माद्दण्डः (?) अनुपयुक्तस्य [दण्डः] अकस्माद्दण्डः, अन्यस्य क्रिययाऽन्यस्य व्यापादनम् ४ । तथा दृष्टेर्विपर्यासो रज्ज्वामिव सर्पबुद्धिः, तया दण्डो दृष्टिविपर्यासदण्डस्तद्यथा–लेष्टुकाष्ठादिबुद्ध्या शराद्यभिघातेन चटकादिव्यापादनम् ५, तथा मृषावादप्रत्ययिकः, स च सद्भूतनिह्नवासद्भूतारोपणरूपः ६, तथा अदत्तस्य परकीयस्य ग्रहणं स्तैन्यं, तत्प्रत्ययिको दण्डः ७, तथाऽध्यात्मदण्डो–निर्निमित्तमेव दुर्मना उपहतमनःसंकल्पो हृदयेन दूयमानश्चिन्तासागरावगाढः संतिष्ठते ८, तथा जात्याद्यष्टमदस्थानोपहतमनाः परावहेलारूपस्तस्य मानप्रत्ययिको दण्डो भवति ९, तथा मित्राणामुपतापेन दोषो मित्रदोषस्तत्प्रत्ययिको[दण्डो] भवति १०, तथा ' माया ' परवञ्चनबुद्धिस्तया दण्डो माया[प्रत्ययिको] दण्डः ११, तथा लोभप्रत्ययिको–लोभनिमित्तो दण्ड इति १२, तथा पञ्चसमितित्रिगुप्तिभिरुपयुक्तस्येर्याप्रत्ययिकः सामान्येन कर्मबन्धो भवति १३, एतच्च त्रयोदशं क्रियास्थानमिति । अथानुक्रमेण क्रियास्थानानि व्याख्यानयति—

पढमे दंडसमादाणे अट्ठादंडवत्तिएत्ति आहिज्जइ, (+ तं जहा–) से जहा नामए केइ पुरिसे आयहेउं वा णाइहेउं वा अगारहेउं वा परिवारहेउं वा मित्तहेउं वा णागहेउं वा भूयहेउं वा

+ नास्ति बहुष्वादर्शेष्वयं पा योदशस्वपि क्रियास्थानसूत्रेषु ।

जक्खहेउं वा तं दंडं तसथावरेहिं पाणेहिं सयमेव निसिरति अण्णेण[वि]निसिरावेति अन्नं पि निसिरंतं समणुजाणाति, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जाति, पढमे दंडसमादाणे अट्ठादंडवत्तिए आहिए ॥ [सू० २]

व्याख्या—यत्प्रथममुपात्तं दण्डसमादानमर्थाय दण्ड इत्येवमाख्यायते। तद्यथा नाम कश्चित्पुरुषः, पुरुषग्रहणेन सर्वोऽपि चातुर्गतिकः प्राणी, आत्मनिमित्तं ज्ञातिनिमित्तं तथा गृहनिमित्तं परिवारो-दासीकर्मकरादिकस्तन्निमित्तं, तथा मित्रनागभूतयक्षनिमित्तं तथाभूतं स्वपरोपघातरूपं दण्डं त्रसस्थावरेषु प्राणेषु स्वयमेव 'निसृजति' निक्षिपति-उपतापयति प्राण्युपमर्दकारिणीं क्रियां करोति, तथाऽन्येन कारयति, तथा परं दण्डं निसृजन्तं समनुजानीते। एवं कृतकारितानुमतिभिः कर्मसम्बन्धो भवति, तदर्थदण्डप्रत्ययिकं प्रथमं क्रियास्थानमाख्यातमिति।

अहावरे दोच्चे दंडसमादाणे अणट्ठादंडवत्तिएत्ति आहिज्जाति। तं जहा—से जहा नामए केइ पुरिसे जे इमे तसा पाणा भवंति, ते णो अच्चाए णो अजिणाए णो मंसाए णो सोणियाए, एवं हिययाए पित्ताए वसाए पिच्छाए पुच्छाए वालाए सिंगाए विसाणाए दंताए दाढाए णहाए ण्हारुणीए अट्ठीए अट्ठिमंजाए णो हिंसिंसु मेत्ति णो हिंसंति मेत्ति णो हिंसिस्संति मेत्ति, णो

पुत्तपोसणयाए णो पसुपोसणयाए णो अगारपरिवूहणताए णो समणमाहणवत्तणाहेउं णो तस्स सरीरस्स किंचि विप्परियादित्ता भवंति । से हंता छेत्ता भेत्ता लुंपइत्ता विलुंपइत्ता उद्दवइत्ता उज्झिउं बाले वेरस्स आभागी भवति अणट्ठादंडे ।

व्याख्या—अथापर द्वितीयं[दण्डसमादानं]अनर्थदण्डप्रत्ययिकं अभिधीयते । स यथा नाम कश्चित्पुरुषः + ये केचन 'असी' संसारान्तर्वर्तिनः प्रत्यक्षादिश्चाभादयः प्राणिनस्तानसौ हनन 'नो' नैव अर्चायै छिनत्ति, तथा नो 'अजिनाय' चर्मणे, नापि मांसशोणितहृदयपित्तवसापिच्छपुच्छबालशृङ्गविषाणनखस्नायु[स्थ]स्थिमिञ्जा इत्येवमादिकं कारणमुद्दिश्य, नैवाहिंसिषुर्मामपि छिनत्ति नापि हिंसयिष्यति मां मदीयं चेति । तथा नो पुत्रपोषणाय—पुत्रं पोषयिष्यामीत्येतदपि कारणमुद्दिश्य न व्यापादयति, तथा नापि पशूनां पोषणाय, तथा 'अगार' गृहं, ×न तदर्थं छिनत्ति, तथा न श्रमणब्राह्मणवर्तनाहेतु, तथा यत्तेन पालयितुमारब्धं नो तस्य शरीरस्य किमपि परित्राणाय तत्प्राणिव्यपरोपणं करोति, इत्येवमादिकं कारणमनपेक्ष्यैवासौ क्रीडया व्यसनेन वा प्राणिनां हन्ता भवति दण्डादिभिः, छेत्ता भवति कर्णनासिकादिविकर्तनतः, तथा भेत्ता—शूलादिना तथा लुम्पयिताऽन्यतराङ्गावयवविकर्तनतस्तथा विलुम्पयिता चक्षुरुत्पाटनचर्मविकर्तनकरपादादिच्छेदनतः परमाधार्मिकवत्प्राणिनां

+ "निर्निमित्तमेव निर्विवेकतया प्राणिनो छिनत्ति, नदेव दर्शयितुमाह—" इति सू० वृ० । × "तस्य 'परिवृहणा' वृद्धिः" इति हर्ष० ।

निर्निमित्तमेव नानाविधोपायैः पीडोत्पादको भवति, तथा जीविताद्प्यपद्रावयिता भवति। स च+ बालोऽसमीक्षितकारितया जन्मान्तरानुवन्धिवैरस्याभागी भवति। तदेवं निर्निमित्तमेव पञ्चेन्द्रियप्राणिपीडनतो यथाऽनर्थदण्डो भवति तथा प्रतिपादितं, अधुना स्थावरानधिकृत्योच्यते—

से जहा नामए केइ पुरिसे जे इमे थावरा पाणा भवंति, तं जहा—इक्कडाइ वा कडि(कढि)णाइ वा जंतुगाइ वा परगाइ वा मोक्खाइ वा तणाइ वा कुसाइ वा कुच्छगाइ वा पप्प[पव]गाइ वा पलालएइ वा, ते णो पुत्तपोसणयाए नो पसुपोसणयाए नो अगारपरिवूहणयाए नो समणमाहण-पोसणयाए नो तस्स सरीरगस्स किंचि वि परियाइत्ता भवति। से हंता छेत्ता भेत्ता लुंपइत्ता विलुंपइत्ता उद्दवइत्ता उज्झिउं बाले वेरस्सं आभागी भवति अणट्ठादंडे।

व्याख्या—स यथा नाम कश्चित्पुरुषो निर्विवेकः प[थि]रि(?)गच्छन् [निर्निमित्तमेव] वृक्षादेः पल्लवादिकं दण्डादिना प्रध्वंसयन् फलनिरपेक्षस्तच्छीलतया व्रजति, एतदेव दर्शयति—ये केचनामी-प्रत्यक्षाः स्थावरा वनस्पतिकायिकाः प्राणिनो भवन्ति तद्यथा-'इक्कडा'दयो वनस्पतिविशेषाः सुगमार्थाः। तदिहेयमिक्कडा, ममानया प्रयोजनमित्येवमभि[सं]धाय न

+ "सद्विवेकमुज्झित्वाऽऽत्मानं वा परित्यज्य बालवद्बाल" इति बृ० वृत्तौ।

छिनत्ति, केवलं तत्पत्रपुष्पफलादिनिरपेक्षस्तच्छीलतयेत्येतत्सर्वत्रानुयोजनीयमिति। तथा न पुत्रपोषणाय, न पशुपोषणाय, नागारकार्याय, न श्रमणब्राह्मणप्रवृत्तये, नापि शरीरस्य किञ्चित्परित्राणं भविष्यतीति, केवलमेवमेवासौ वनस्पतिं हन्ता छेत्तेत्यादि यावज्जन्मान्तरानुबन्धिनो वैरस्याभागी भवति। अयं वनस्पत्याश्रयोऽनर्थदण्डोऽभिहितः, साम्प्रतमग्न्याश्रितमाह—

से जहा नामए केइ रिसे कच्छंसि वा दहंसि वा उदगंसि वा दवियंसि वा वलयंसि वा नूमंसि वा गहणंसि वा गहणविदुग्गंसि वा वणंसि वा वणविदुग्गंसि वा पव्वयंसि वा पव्वयविदुग्गंसि वा तणाइं ऊसविय २ सयमेव अगणिकायं निसिरति अण्णेहिं अगणिकायं निसिरावेति अन्नं पि जाव सम जाणाति अणट्ठादंडे, एवं खलु तस्स पुरिसस्स तप्पत्तियं साव ति आहि ति। दो दंड-समादाणे अणट्ठादंडवत्तिएत्ति आहिए [सू० ३]॥

व्याख्या—स यथा नाम कश्चित् पुरुषो, निर्विवेकतया* कच्छादिषु दशसु स्थानेषु वनदुर्गपर्यन्तेषु 'तृणानि' कुशई-

* "कच्छे-नदीजलवेष्टिते वृक्षादिमति प्रदेशे, ह्रदे-प्रतीते, उदके-जलाशयमात्रे, द्रविके-तृणादिद्रव्यसमुदाये, वलये-वृत्ताकार नद्यादिजलकुटिलगतियुक्तप्रदेशे, नूमे-अवतमसे गहने वृक्षवल्लीसमुदाये, गहनेऽपि दुर्गे-पर्वतैकदेशावस्थितवृक्षवल्लीसमुदाये, वनविदुर्गे-नानाविधवृक्षसमूहे, एतेषु" इति हर्ष०।

पिण्डादीनि पौनःपुन्येनोर्ध्वाधःस्थानि कृत्वाऽग्निकायं ' निसृजति ' प्रक्षिपत्यन्येन वा निसर्जयति प्रक्षिपयत्यन्यं च निसृजन्तं समनुजानीते । तदेवं योगत्रिकेण तस्य यत्किञ्चनकारिणस्तत्प्रत्ययिकं-दवदाननिमित्तं ' सावद्यं कर्म ' महापातकमाख्यातम् । एतच्च द्वितीयमनर्थदण्डसमादानमाख्यातमिति तृतीयमधुना व्याख्याति—

अहावरे तच्चे दंडसमादाणे हिंसादंडवत्तिएत्ति आहिज्जति । से जहा नामए केइ पुरिसे ममं वा ममिं वा, अन्नं वा अन्निं वा, हिंसिंसु वा हिंसति वा हिंसिस्सति वा, तं दंडं तसथावरेहिं पाणेहिं सयमेव निसिरति जाव अन्नंपि समणुजाणति हिंसादंडे, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जति । तच्चे दंडसमादाणे हिंसादंडवत्तिएत्ति आहिते [सू० ४] ॥

व्याख्या—' अहावरे ' इति, अथापरं तृतीयं दण्डसमादानं हिंसादण्डप्रत्ययिकमाख्यायते—स यथा नाम कश्चित् 'पुरुषः' पुरुषाकारं वहन्, स्वतो मरणभीरुतया वा मामयं घातयिष्यतीत्येवं मत्वा कंसवद्देवकीसुतान् भावतो जघान, मदीयं वा पितरमन्यं वा ' मामकं ' ममीकारोपेतं परशुरामवत् कार्त्तवीर्यं जघान, अन्यं वा कञ्चनायं सर्पसिंहादिर्व्यापादयिष्यतीति मत्वा सर्पादिकं व्यापादयति, अन्यदीयस्य वा कस्यचिद्धिरण्यपश्वादेरयमुपद्रवकारीति कृत्वा तत्र दण्डं निसृजतीति । तदेवमयं मां मदीयमन्यमन्यदीयं वा हिंसितवान् हिनस्ति हिंसिष्यतीत्येवं सम्भाविते त्रसे स्थावरे वा ' तद्दण्डं ' प्राणव्यपरोपणलक्षणं स्वयमेव निसृजति अन्येन निसर्जयति निसृजन्तं वाऽन्यं समनुजानीते, इत्येतत्तृतीयं दण्डसमादानं हिंसा-

दण्ड प्रत्ययिकमाख्यातमिति ।

अहावरे चउत्थे दंडसमादाणे अकम्हा[अकस्मात्*]दंडवत्तिए[त्ति] आहिज्जति । से जहा नामए केइ पुरिसे कच्छंसि वा जाव वणविदुग्गंसि वा मियवित्तिए मियसंकप्पे मियपणिहाणे मियवहाए गंता, एए मिएत्ति काउं अन्नयरस्स मियस्स वहाए उसुं आयामेत्ता णं णिसिरेज्जा, से मियं वहिस्सामीति कट्टु तित्तिरं वा वट्टगं वा[चडगं वा]लावगं वा कवोतगं वा कविं वा कविंजलं वा विंधेत्ता भवति । इह खलु से अन्नस्स अट्ठाए अन्नं फुसति अकम्हादंडे ।

व्याख्या—अथाऽपरं चतुर्थं दण्डसमादानमकस्माद्दण्डप्रत्ययिकमाख्यायते—तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषो लुब्धकादिकः कच्छे वा यावद्वनदुर्गे वा गत्वा ' मृगै 'राटव्यपशुभिर्वा वृत्तिर्यस्य स मृगवृत्तिकः, स चैवम्भूतस्तथा मृगसङ्कल्पः, मृगप्रणिधानः—क्व मृगान् द्रक्ष्यामीत्येतदध्यवसायी सन् मृगवधार्थं कच्छादिषु गन्ता भवति, तत्र च गतः सन् दृष्ट्वा [मृगानेते] मृगा इत्येवं कृत्वा तेषां मध्ये अन्यतरस्य मृगस्य वधार्थं ' इषुं ' शरं आयामेन समाकृष्य मृगमुद्दिश्य निसृजति । स चैवं

* " इह चाकस्मादित्ययं शब्दो मगधदेशे सर्वेणाप्याबालगोपालाङ्गनादिना संस्कृत एवोच्चार्यत इति तदिहापि तथाभूत एवोच्चरित इति " वृ० वृत्तौ ।

सङ्कल्पो भवति—यथाऽहं मृगं हनिष्यामि, इतीषुं निक्षिप्तवान्, स च तेन इषुणा तित्तिरादिपक्षिविशेषं व्यापादयिता भवति, एवं सन्नमान्यस्यार्थाय निक्षिप्तो दण्डो यदन्यं 'स्पृशति' घातयति सोऽकस्माद्दण्ड इत्युच्यते। अधुना वनस्पतिमुद्दिश्याकस्माद्दण्डमाह—

से जहा नामए केइ पुरिसे सालीणि वा वीहीणि वा कोद्दवाणि वा कंगूणि वा परगाणि वा रालाणि वा णिंति[णिलि]ज्जमाणे अन्नयरस्स तणस्स वहाए सत्थं निसिरेज्जा, से सामगं तणगं मुकुंद[कुमुदु]गं वीहीऊसियं कलेसुयं तणं छिंदिस्सामित्ति कट्टु सालिं वा वीहिं वा कोद्दवं वा कंगुं वा परगं वा रालगं वा छिंदित्ता भवति, इति खलु से अन्नस्स अट्ठाए अन्नं फुसति अकम्हादण्डे, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जति। चउत्थे दंडसमादाणे अकम्हादंडवत्तिएत्ति आहिते॥ [सू० ५]

व्याख्या—स यथा नाम कश्चित्पुरुषः कृषीवलादिः शाल्यादेर्धान्यजातस्य श्यामादिकं तृणजातमपनयन् धान्यशुद्धिं कुर्वाणः सन्नन्यतरस्य तृणजातस्यापनयनार्थं शस्त्रं दात्रादिकं निसृजेत्, स च श्यामादिकं तृण छेत्स्यामीति कृत्वा अकस्माच्छालिं वा यावद्रालकं वा छिन्द्यात्, रक्षणीयस्यैव धान्यस्य अकस्माच्छेत्ता भवतीत्येवमन्यस्यार्थाय अन्यकृतेऽन्यं वा 'स्पृशति'

छिनत्ति, तदेवं खलु तत्कर्त्तुस्तत्प्रत्ययिक–मकस्माद्दण्डनिमित्तं 'सावद्यं' पापमाधीयते–सम्बध्यते, तच्चतुर्थं दण्डसमादान-मकस्माद्दण्डप्रत्ययिकमाख्यातमिति ।

अहावरे पंचमे दंडसमादाणे दिट्ठीविप्परियासिया दंडवत्तिए आहिज्जति । से जहा नामए केइ पुरिसे माईहिंवा पीईहिं वा भाईहिं वा भइणीहिं वा भज्जाहिं वा पुत्तेहिं वा धूयाहिं वा सुण्हाहिं वा सद्धिं संवसमाणे मित्तं अमित्तमि[ति]व माणे मित्ते हयपुव्वे भवति दिट्ठीविप्परियासियादंडे ।

व्याख्या—अथाऽनन्तरं पञ्चमं दण्डसमादानं दृष्टिविपर्यासदण्डप्रत्ययिकमाख्यायते–तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषश्चारभटादिको मातृपितृभ्रातृभगिनीभार्यापुत्रपुत्रिकास्नुषादिभिः सार्द्धं [सं]वसंस्तिष्ठन् ज्ञातिपालनकृते मित्रमेव दृष्टिविपर्यासादमित्रोऽयमित्येवं मन्यमानो 'हन्यात्' व्यापादयेत्, तेन च दृष्टिविपर्यासवता मित्रमेव हतपूर्वं भवतीत्यतो दृष्टिविपर्यासदण्डोऽयम् । पुनरन्यथा तमेवाह—

से जहा नामए केइ पुरिसे गाम यंसि वा नगर यंसि वा खेड० कब्बड० मडंबघायं वा दोण ह यंसि पट्टणघायंसि वा ×आ म० वेस० निगम० रायहाणीघायंसि वा अते

× "संबाहघायंसि वा" इति हर्ष० । ग्रामादिलक्षणं चेदं–'ग्रामो वृत्या वृतः स्यान्नगरमुरुचतुर्गोपुरोद्भासिशोभं, खेटं

तेणमिति मन्नमाणे अतेणे हयपुव्वे भवति दिट्ठीविप्परियासियादंडे, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जाति। पंचमे दंडसमादाणे दिट्ठीविप्परियासियादंडवत्तिएत्ति आहिए। [सू० ६]॥

व्याख्या—स यथा नाम कश्चित्पुरुषः पुरुषाकारमुद्वहन् ग्रामघातादिके विभ्रमे भ्रान्तचेता दृष्टिविपर्यासादचौरमेव चौरोऽयमित्येवं मन्यमानो व्यापादयेत्, तदेवं तेन भ्रान्तमनसा विभ्रमाकुलेनाचौर एव हतपूर्वो भवति, सोऽयं दृष्टिविपर्यासदण्डस्तदेवं खलु ‘ तस्य ’ दृष्टिविपर्यासवतस्तत्प्रत्ययिकं सावद्यं कर्म्माधीयते। तदेवं पञ्चमं दण्डसमादानं दृष्टिविपर्यासप्रत्ययिकमाख्यायते* ।

अहावरे छट्ठे मोसवत्तिए किरियाठाणे +आहिज्जाति—से जहा नामए केइ पुरिसे आयहेउं वा नाइहेउं वा अगारहेउं वा परिवारहेउं वा सयमेव मुसं वयति अन्नेणं मुसं वयावेति मुसं वयंतं

नद्यद्रिवेष्टं परिवृतमभितः कर्वटं पर्वतेन। ग्रामो युक्तं मडम्बद[? क]लितदशशतैः पत्तनं रत्नयोनि, द्रोणाख्यं सिंधुवेलावलयितमथ सम्बाधनं चाद्रिशृङ्गः ॥१॥' इति। आश्रमस्तापसस्थानं, सन्निवेशः—सार्थकटकादिवासः, निगमो—बहुवणिग्वासः, राजधानी—राजकुलस्थानम्।" इति हर्ष०।

* ‘ ख्यात इति ’ प्र०। ‘ ख्यातमिति ’ वृ. वृ.।

+ मुद्रितासु सवृत्तिकप्रतिषु ‘ छट्ठे किरियट्ठाणे मोसावत्तिएत्ति ’ इत्येवमस्ति, तत्समीचीनं प्रतिभाति, दीपिकाकारेणाप्यर्थं एतत्क्रमेणैव कृतत्वात्। किञ्च—‘ किरियट्ठाणे मोसावत्तिए ’ इत्यत्र ‘ किरियाठाणे मोसवत्तिए ’ इति सम्यगाभाति।

व्याख्या—अथापरं सप्तमं क्रियास्थानमदत्तादानप्रत्ययिकमाख्यायते, एतदपि प्राग्वज्ज्ञेयम्। स यथा नाम कश्चित्पुरुष आत्मनिमित्तं यावत्परिवारनिमित्तं [स्वयमेव] परद्रव्यमदत्तमेव गृह्णीयात् अपरं च ग्राहयेत् गृह्णन्तमप्यपरं समनुजानीयादित्येवं तस्यादत्तादानप्रत्ययिकं कर्म बध्यते। सप्तमं क्रियास्थानमाख्यातमिति।

अहावरे अट्ठमे किरियाठाणे अज्झत्थवत्तिएत्ति आहिज्जति। से जहा नामए केइ पुरिसे णत्थि णं केति किंचि विसंवादेति, सयमेव हीणे दीणे दुट्ठे दुम्मणे ओहयमणसंकप्पे चिंतासोगसागरसंपविट्ठे करतलपल्हत्थमुहे अट्टज्झाणोवगए भूमिगयादिट्ठीए झियाइ, तस्स णं अज्झत्थिया असंसइया चत्तारि ठाणा एवमाहिज्जंति, तंजहा—कोहे माणे माया लोहे, अज्झत्थमेव कोहमाणमायालोहे, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जति, अट्ठमे किरियाठाणे अज्झत्थिएत्ति आहिए [सू० ९]॥

व्याख्या—अथापरमष्टमं क्रियास्थानमाध्यात्मिकमित्यन्तःकरणोद्भवमाख्यायते, मानसिकमित्यर्थः। तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषश्चिन्ताप्रधानस्तस्य च नास्ति कश्चिद्विसंवादयिता—न तस्य कश्चिद्विसंवादेन परिभवेन वाऽसद्भूतोद्भावनेन वा चित्तदुःखमुत्पादयति, तथाऽप्यसौ स्वयमेव वर्णापगमवद्धीनो दुर्गतवद्दीनो दुश्चित्ततया दुष्टो दुर्मनास्तथोपहतोऽस्वस्थतया

मनःसङ्कल्पो यस्य स तथा चिन्ताशोकसागर(सं)प्रविष्टः। तथा करतलपर्यस्तमुखः, तथाऽऽर्त्तध्यानोपगतो–निर्विवेकतया धर्म्मध्यानाद्दूरवर्ती [भूमिगतदृष्टिः] निर्निमित्तमेव द्वन्द्वोपहतवद्ध्यायति, तस्यैवं चिन्ताशोकसागरावगाढस्य सत 'आध्यात्मिकानि' अन्तःकरणोद्भवानि मनःसंश्रितान्यशंसयितानि वा–निःशंमयानि चत्वारि वक्ष्यमाणानि स्थानानि भवन्ति, तानि चैवमाख्यायन्ते, तद्यथा–क्रोधस्थानं मानस्थानं मायास्थानं लोभस्थानमिति। ते च चत्वारोऽपि कषाया आध्यात्मिकाः, एभिरेव सद्भिर्दुष्टं मनो भवति, तदेवं तस्य दुर्मनसः क्रोधमानमायालोभवत एवमेवोपहतमनःसङ्कल्पस्य 'तत्प्रत्ययिकं' अध्यात्मनिमित्तं सावद्यं कर्म्म आधीयते–सम्बद्ध्यते, तदेवमष्टममेतत् क्रियास्थानमाध्यात्मिकाख्यमाख्यातमिति।

अहावरे नवमे किरियाठाणे माणवत्तिए[त्ति] आहिज्जति। से जहा नामए केइ पुरिसे जातिमएण वा कुलमएण वा बलमएण वा रूवमएण वा तवमएण वा सुयमएण वा लाभमएण वा ईसरियमएण वा पन्नामएण वा अन्नतरेण वा मदट्ठाणेणं मत्ते समाणे परं हीलेति निंदति खिंसति गरहति परिभवति अवमन्नाति, इत्तरिए अयं, अहंमंसि पुण विसिट्ठजाइकुलबलाइगुणोववेए, एवमप्पाणं समुक्कसे।

व्याख्या—अथापर नवमं क्रियास्थानं मानप्रत्ययिकमाख्यायते। स यथा नाम कश्चित्पुरुषो जात्यादिगुणोपेतः सन् जातिकुलबलरूपतपःश्रुतलाभैश्वर्यप्रज्ञामदाख्यैरष्टभिर्मदस्थानैरन्यतरेण वा मत्तः परमवमबुद्धया हीलयति तथा निन्दति

जुगुप्सते गर्हति परिभवति, एतानि चैकार्थिकानि। यथा परिभवति तथा दर्शयति—'इतरोऽयं' जघन्यो हीनजातिकस्तथा मत्तः कुलबलरूपादिभिर्दूरमपभ्रष्टः सर्वजनावगीतोऽयमिति×, अहं पुनर्विशिष्टजातिकुलबलादिगुणोपेतः, एवमात्मानं समुत्कर्षयेदिति+। साम्प्रतं मानोत्कर्षविपाकमाह—

देहा चुए कम्मबितिए अवसे पयाइ, तं जहा-गब्भाओ गब्भं जम्माओ जम्मं माराओ मारं नरगाओ नरगं, चंडे थद्धे चवले माणी आवि भवाति, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जति। नवमे किरियाठाणे माणवत्तिए[त्ति] आहिते [सू० १०]॥

व्याख्या—'देहा चुए'त्ति, तदेवं जात्यादिमदोन्मत्तः सन्निहैव लोके गर्हितो भवति, *जातिमदः कस्यचिन्न कुलमदोऽपरस्य कुलमदो न जातिमदः, अपरस्योभयं, अपरस्यानुभयमिति, एवं [पदद्वयेन चत्वारो भङ्गाः] पदत्रयेणाष्टौ, चतुर्भिः षोडशेत्यादि यावदष्टभिः पदैः षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयमिति, सर्वत्र मदाभावरूपश्चरमभङ्गः शुद्ध इति। परलोकेऽपि च मानी दुःखभाग्भवतीत्यनेन प्रदर्श्यते। स्वायुषः क्षये देहाच्च्युतो भवान्तरं गच्छन् शुभाशुभकर्मद्वितीयः कर्मपरायत्तत्वादवशः—

× निन्दनीयः। + वक्ष्यमाणः 'तदेव' मित्यादितः 'शुद्ध' इति पर्यन्तः पाठोऽत्रत्य आभाति। 'परलोकेऽपी'ति वाक्यं च 'भवती'त्यग्रे। इति टिप्पणं आगमोदयसमितिमुद्रितासु सवृत्तिकप्रतिषु। * "अत्र च जात्यादिपदद्वयादिसंयोगा द्रष्टव्याः, ते चैवं भवन्ति" इति वृत्तौ।

परतन्त्रः प्रयाति । त[द्य]थाहि (?) गर्भाद्गर्भं पञ्चेन्द्रियापेक्षं, तथा गर्भादगर्भं विकलेन्द्रियापेक्षं–विकले[न्द्रिये]षूत्पद्यमानः पुनरगर्भाद्गर्भं, एवमगर्भादगर्भं, एतच्च नरककल्पगर्भदुःखापेक्षया अभिहितम् । उत्पद्यमानदुःखाऽपेक्षया त्विदमभिधीयते–जन्मन एकस्मादपरजन्मान्तरं व्रजति, मरणान्मरणान्तरं व्रजति । नरकदेश्यात् श्वपाकादिवासाद्रत्नप्रभादिकं नरकान्तरं व्रजति, यदिवा नरकात्सीमन्तादिकादुद्वृत्य सिंहमत्स्यादावुत्पद्य पुनरपि तीव्रतरं नरकान्तरं व्रजति । तदेवं नटवद्रङ्गभूमौ संसार-चक्रवाले स्त्रीपुंनपुंसकादीनि बहून्यवस्थान्तराण्यनुभवति । तदेवं मानी परपरिभवे सति 'चण्डो' रौद्रो भवति परस्या-पकरोति, तदभावे ह्यात्मानं व्यापादयति । तथा स्तब्धश्चपलो यत्किञ्चनकारी, मानी सन् सर्वोऽप्येतदवस्थो भवति । तदेवं मानप्रत्ययिकं सावद्यं मैं बद्धयते । नवमं [ए]तत्क्रियास्थानमाख्यात ति ।

हावरे दसमे किरियाठाणे ि त्तदो त्तिएात्ति आहि ति । हा नामए इ पुरि माईहिं वा पिईहिं वा ाईहिं वा इणीहिं वा ाहिं वा धूयाहिं वा त्तेहिं वा सुण्हाहिं वा स ं वसमाणे तेसिं अन्नयरेसिं वा [यरंि] । गां वराहंसि यमेव गरुयं दंडं निवत्तेति । तं हा–सीओदगवियडंसि वा यं उच्छोि । भवति, उसिणोदगवियडे वा ायं ें िचत्ता भवति, गणि ाए ं वा ायं उवडाहि । भवइ, ेत्ते वा वेत्ते वा णे वा

तयाइ वा कसेण वा छियाए वा लयाए वा पासाइं उद्दालेत्ता भवइ, डंडेण वा अट्ठीण वा मुट्ठीण वा लेलूण वा कवालेण वा कायं आउट्टित्ता भवति, तहप्पगारे पुरिसजाते संवसमाणे दुम्मणा भवंति, पवसमाणे सुमणा भवंति, तहप्पगारे पुरिसजाए दंडपासी दंडगुरुए दंडपुरक्खडे अहिए इमंसिं लोगंसि अहिए परंसि लोगंसि संजलणे कोहणे पिट्ठिमंसियावि भवति, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जति, दसमे किरियाठाणे मित्तदोसवत्तिएत्ति आहिते ॥ सू० । ११ ॥

व्याख्या—अथापरं दशमं क्रियास्थानं मित्रदोषप्रत्ययिकमाख्यायते-तद्यथा नाम कश्चित् पुरुषः प्रभुकल्पो मातापितृसुहृत्स्वजनादिभिः सार्द्धं परिनिवसंस्तेषां च मातापित्रादीनामन्यतमेनाऽनाभोगतया यथाकथञ्चिल्लघुतरेऽप्यपराधे वाचिके दुर्भाषणादिके तथा कायिके हस्तपादादिसङ्घट्टनरूपे कृते सति 'स्वयमेव' आत्मना क्रोधाध्मातो गुरुतरं दण्डं दुःखोत्पादकं 'निर्वर्त्तयति' करोति। तद्यथा-शीतोदके 'तस्य' अपराधकर्त्तुः कायमधो बोलयिता भवति, तथोष्णोदकविकटेन कायं सिञ्चयिता भवति, तत्र विकटपदेनात्युष्णतैलेन काञ्जिकादिना वा कायमुपतापयिता भवति, तथाऽग्निकायेनोल्मुकेन तप्तायसा वा कायं उप[दाहयिता]तापयिता वा (?) भवति, तथा जो[यो]त्रेण वा, वेत्रेण वा, [नेत्रेण वा] 'त्वचा वा' मनादिकया लतया वाऽन्यतमेन वा दवरकेण ताडनातः 'तस्य' अल्पापराधकर्तुः शरीरपार्श्वाणि 'उद्दालयितुं' चर्माणि लुम्पयितुं (प्रस्तुतो) भवति, तथा दण्डादिना कायमुपताडयिता भवति, तदेनमल्पापराधिन्यपि महाक्रोधदण्डवति तथा-

प्रकारे पुरुषजाते एकत्र वसति सति तत्सहवासिनो मातापित्रादयो दुर्मनसस्तदनिष्टाशङ्कया भवन्ति, तस्मिँश्च देशान्तरं गच्छति तत्सहवासिनः सुमनसो भवन्ति । तथाप्रकारश्च पुरुषजातोऽल्पेऽप्यपराधे महान्तं दण्डं कल्पयतीति, तदेव दर्शयति—दण्डपार्श्वी स्वल्पेऽप्यपराधे कुप्यति दण्डं च पातयति, दण्डेन गुरुको भवति, तथा दण्डपुरस्कृतः—सदा पुरस्कृतदण्ड इत्यर्थः । स चैवम्भूतः 'अस्मिँल्लोके' अस्मिञ्जन्मनि अहितः प्राणिनामहितदण्डापादनात्, तथा परस्मिन्नपि जन्मन्यसावहितः, येनकेनचिन्निमित्तेन क्षणे क्षणे सञ्ज्वलतीति सञ्ज्वलनः, स चात्यन्तक्रोधनो वधबन्धछविच्छेदनादिषु शीघ्रमेव क्रियासु प्रवर्त्तते, तदभावेऽप्युत्कटद्वेषतया मर्मोद्घट्टनतः पृष्ठिमाँसमपि खादेत्तदसौ ब्रुयाद्येनासौ परः सञ्ज्वलति, तदेवं तस्य महादण्डप्रवर्त्तयितुस्तद्दण्डप्रत्ययिकं सावद्यं कर्म्म बध्यते, तदेतद्दशमं क्रियास्थानं मित्रद्रोहप्रत्ययिकमाख्यातमिति× ।

अहावरे एक्कारसमे किरियाठाणे मायावत्तिएत्ति आहिज्जाति, जे इमे वंति गूढायारा त ो-कासिया उलूगपत्त हुया यगुरु ।, ते आरिया वि संता णारियाओ भा । ें वि पउंज्जंति, अ हा संता अप्पाणं न्नहा म ति, अन्नं पुट्ठा + वागारिंति, ाइवि यव्वं

× " अन्ये पुनरष्टमं क्रियास्थानमात्मदोषप्रत्ययिकमाचक्षते, नवमं तु परदोषप्रत्ययिकं, दशमं पुनः प्राणवृत्तिकमिति " हर्षकुलः ।

+ यद्यपि दीपिकाप्रतिषु सर्वास्वपि 'अन्न पुण कुणंति अन्नं०' इत्येवरूपः पाठोऽस्ति मूले, परं सवृत्तिकमुद्रितप्रतिषु 'अन्नं । अन्नं०' इत्येवम्भूतोऽस्ति, अर्थो दीपिकायामप्येवविध एव विहित इत्ययमेव मूले निवेशितः ।

आइक्खंति।

व्याख्या—अथापरं एकादशं [मायाप्रत्ययिकं] क्रियास्थानमाख्यायते-ये केचनामी भवन्ति पुरुषाः गूढाचाराः गलकर्त्तकग्रन्थिच्छेदादयस्ते च नानाविधैरुपायैर्विश्रम्भमुत्पाद्य पश्चादपकुर्वन्ति, प्रद्योतादेरभयकुमारादिवत्, ते च मायाशीलत्वेनाप्रकाशचारिणः। तमःकाषिणः-पराविज्ञाताः क्रियाः कुर्वन्ति, ते च स्वचेष्टयैव 'उलूकपत्रवल्लघवः' कौशिकप[क्ष]-वल्लघीयांसोऽपि पर्वतवद्गुरुमात्मानं मन्यन्ते, यदिवाऽकार्यप्रवृत्तेः पर्वतवन्नो स्तम्भयितुं शक्यन्ते, ते चार्यदेशोत्पन्नाः सन्तः धूर्त्तप्राया आत्मप्रच्छादनार्थमपरभयोत्पादनार्थं वा अनार्यभाषाः प्रयुञ्जन्ते, परव्यामोहार्थं स्वमतिपरिकल्पितभाषाभिरपराविदिताभिर्भाषन्ते, तथाऽन्यथा वा व्यवस्थितमात्मानमन्यथा-माव्याकारेण मन्यन्ते व्यवस्थापयन्ति च, तथाऽन्यत्पृष्टा मातृस्थानतोऽन्यदाचक्षते, यथाऽऽम्रान् पृष्टाः कोविदारकान्+ आचक्षते, वादकाले वा कश्चिन्न्यायवादितया व्याकरणे [पृष्टे] प्रवीण [प्रवणं] स्त(?)र्कमार्गमवतारयति, तथाऽन्यस्मिन्नर्थे कथयितव्येऽन्यमेवार्थमाचक्षते। तेषां च सर्वार्थविसंवादिनां कपटप्रपञ्चचतुराणां विपाकोद्भावनाय दृष्टान्तं दर्शयितुमाह—

से जहा नामए केइ पुरिसे अंतोसल्ले, तं सल्लं नो सयं णीहराति नो अन्नेणं वीहरावेइ नो पडिविद्धंसेति, एवमेव निण्हवेइ, आविउट्टमाणे अंतो अंतो झि[रि]याति, एवमेव माई मायं कट्टु णो

+ 'कोविदारो-युगपत्रः' इति हैमवचनाद्वनस्पतिः 'कचनार' इति लोके।

लोएति नो पडिक्कमति नो निंदइ नो गरिहइ नो विउट्टति नो विसोहेइ नो अकरणयाए अब्भुट्ठेइ नो अहारिहं ।कम्मं यच्छित्तं पडिव ति, माई अस्सिं ोए प ायाति माई परंसि ोए [पुणो णो] ायाति। निंदइ गरिहइ पसंसइ णि रति, णो नियट्टति णिसिरियं दंडं ाएति यी अस हड हलेस्से आवि भवति, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जति। एक्कारसमे किरियाठाणे यावत्तिए ाहिए ॥ सूत्र १२ ॥

व्याख्या—'से जहे'त्यादि, तद्यथा नाम कश्चित्पुरुषः सङ्ग्रामादपक्रान्तोऽन्तःसशल्यः, शल्यघट्टनवेदनाभीरुतया तच्छल्यं न स्वतो निर्हरति–अपनयति नोद्धरति, नाप्यन्येनोद्धारयति नापि तच्छल्यं वैद्योपदेशेनौषधोपचारयोगादिभिरुपायैः प्रध्वंसयति, अन्येन केनचित् ोऽपृष्टो वा तच्छल्यं 'एवमेव' निष्प्रयोजनमेव निह्नुते–अपलपति, तेन च शल्येनाऽऽवन्तर्वर्तिना 'अविउट्टमाणे'त्ति पीड्यमानः 'अन्तो अन्तो' मध्ये मध्ये पीड्यमानोऽपि 'रीयते' व्रजति, तत्कृतां वेदनामधिसहमानः क्रियासु प्रवर्त्तते। साम्प्रतं दार्ष्टान्तिकमाह–'एवमेवे'त्यादि, यथाऽसौ सशल्यो दुःखभाग् भवत्येवमेवासौ 'मायी' मायाशल्यवान् यत्कृतमकार्यं तन्मायया निगूहयन्मायां कृत्वा न तां मायामन्यस्मै 'आलोचयति' कथयति नापि तस्मात् स्थानात् प्रतिक्रामति–न ततो निवर्तते, नाप्यात्मसाक्षिकं तन्मायाशल्यं निन्दति, तद्यथा–धि ।! यदहमेवम्भूतमकार्यं कर्मोदयात्कृतवान्। नापि परसाक्षिकं 'गर्हति' आलोचयति नापि च जुगुप्सते तथा

'नो विउट्टइ' इति नापि तन्मायाशल्यं वित्रोटयति, अपुनःकरणतया न निवर्त्तयतीत्यर्थः । +[नापि तन्मायाऽऽदिकमकार्यं मेरित्वाऽऽलोचनाऽर्हायाऽऽत्मानं निवेद्य तदकार्याकरणतयाऽभ्युत्तिष्ठते, प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यापि नोद्युक्तविहारी भवतीत्यर्थः । तथा नापि गुर्वादिभिरभिधीयमानोऽपि यथाऽर्हमकार्यनिर्वहणयोग्यं प्रायश्चित्तं-शोधयतीति प्रायश्चित्तं तपःकर्म्म विशिष्टं चान्द्रायणाद्यात्मकं 'प्रतिपद्यते' अभ्युपगच्छति ।] नो यथायोग्यं प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यते, तदेवं मायया सत्कार्यप्रच्छादकोऽस्मिन्नेव लोके मायावीत्येवं सर्वकार्येष्वेवाविश्रम्भणत्वेन 'प्रत्यायाति' प्रख्यातिं याति, तथाभूतश्च सर्वस्याविश्वा[स्यो]-सो (?) भवति । तथाऽतिमायावित्वादसौ परलोके सर्वाधमेषु यातनास्थानेषु नरकतिर्यगादिषु पौनःपुन्येन प्रत्यायाति-भूयोभूयस्तेष्वेवारघट्टघटीन्यायेन प्रत्यागच्छति । तथा नानाविधैः प्रपञ्चैर्वञ्चयित्वा परं 'निन्दति' जुगुप्सते, तद्यथा-अयमज्ञो मूर्खः पशुकल्पो, नानेन किमपि प्रयोजनमित्येवं परं निन्दति आत्मानं प्रशंसयति, तथाऽऽत्मप्रशंसया तुष्यति, एवं चासौ लब्धप्रसरोऽधिकं तथाविधानुष्ठायी भवति । निश्चरति-तस्मान्मातृस्थानान्न निवर्त्तते । तथाऽसौ मायया 'दण्डं' प्राण्युपमर्दकारिणं 'निसृज्य' पातयित्वा पश्चाच्छादयति-अपलपति अन्यस्य[वा]उपरि प्रक्षिपति । स च मायावी सर्वदा वञ्चनपरायणः संस्तन्मनाः सर्वानुष्ठानेऽप्येवम्भूतो भवति-'असमाहृता' अनङ्गीकृता शोभना लेश्या येन स तथा, आर्त्तध्यानोपहततया अशोभनलेश्य इत्यर्थः । तदेवमपगतधर्म्मध्यानोऽसमाहितोऽशुद्धलेश्यश्चापि भवति । तदेवं तस्य मायाशल्यप्रत्ययिकं सावद्यं कर्माधीयते, तदेतदेकादशं क्रियास्थानं मायाप्रत्ययिकं व्याख्यातम् ।

+[ ] नास्त्येतच्चिह्नान्तर्गतपाठः प्रत्यन्तरेषु ।

अहावरे बारसमे किरिय णे भवत्तिए ाहि ते—जे इमे वंति, [हा—] आर आवसहिया गामंतिया हुई राहस्सिया नो बहुसंजया नो बहुपडिविरया सव्वपाणभूयजीवसत्तेहिं, ते अप्पणा सच्चामोसाइं एवं वि[प]उंजंति—अहं न हंतव्वो हं ।, अहं न ावेयव्वो अ अज्जावेय , अहं न रे वो न्ने परिघेत्तव्वा, हं न परितावेयव्वो परितावेयव्वा, अहं न उद्दवेय अ उद्दवेयव्वा, एवामेव ते इत्थिकामेहिं मुच्छिया गिद्धा गढिया गरहिया अज्झोव । जाव वासाइं चउपंचमाइं छद्दसमाइं प्पयरो वा भुज्जयरो वा भुंजित्तु [भोग]भोगाइं मा कालं । । अन्नयरे आसुरिएसु किब्बिसिए ठाणे उवव ारो भवंति । ततो विप्पमु । ज्जो भु े एलमूयत्ताए तमूयत्ताए तिमूयत्ताए यंति, एवं खलु तस्स तप्पा यं । ति आहिज्जति, दुवा समे किरियाठाणे भवत्तिएत्ति आहिए । इ याइं सा रियाठाणाइं दविएणं समणेणं वा माहणेणं सम्मं परि णियव्वाणि वंति ॥ [सू. १३] ॥

व्याख्या—अथ द्वादशं क्रियास्थानं लोभप्रत्ययिकमाख्यायते, [तद्यथा]—य इमे वक्ष्यम ।,अरण्ये वसन्त्यारण्य स्ते

न कन्दमूलफलाहाराः सन्तः केचन वृक्षमूले वसन्ति, केचन 'आवसथेषु' शूद्र(षूड)वा[उटजा]कारेषु गृहेषु, तथाऽपरे ग्रामादिकमुपजीवन्तो ग्रामसमीपे वसन्तीति ग्रामान्तिकाः, क्वचि(कदाचि)त्कार्ये मण्डलप्रवेशादिके रहस्यं येषां ते राहसिकास्ते न 'न बहुसंयताः' न सर्वसावद्यानुष्ठानेभ्यो विरता, एतदुक्तं भवति–न बाहुल्येन त्रसेषु दण्डसमाऽऽरम्भं विदधति, एकेन्द्रियोपजीविनस्त्वविधानेन वापसादयो भवन्ति, तथा 'न बहुविरता' न सर्वेष्वपि प्राणातिपातविरमणादिव्रतेषु वर्त्तन्ते, किन्तु द्रव्यतः कतिपयव्रतवर्त्तिनो, न भावतो, तत्कारणस्य सम्यग्दर्शनस्याभावादित्यभिप्रायः। इत्येतदेवाऽऽविर्भावयितुमाह–'सव्वपाणे'त्यादि, ते ह्यारण्यकादयः सर्वप्राणभूतजीवसत्त्वेभ्य 'आत्मना' स्वतोऽविरताः– तदुपमर्दकादारम्भादविरता इत्यर्थः। ते पाषण्डिका आत्मना बहूनि स(त्य)त्यामृषाभूतानि वाक्यानि 'एवं' वक्ष्यमाणनीत्या विशेषेण प्रयुञ्जन्ति, यदिवा सत्यान्यपि तानि प्राण्युपमर्दकत्वेन मृषाभूतानि स(त्य)त्यामृषाणि, एवं ते प्रयुञ्जन्तीति दर्शयति, तद्यथा– अहं ब्राह्मणत्वान्न हन्तव्योऽन्ये तु शूद्रत्वाद्धन्तव्याः, तथाहि तद्वाक्यं–'शूद्रं व्यापाद्य प्राणायामं +जपेत् किञ्चिद्वा दद्यात्, तथा 'क्षुद्रसत्त्वानामनस्थिकानां शकटभरमपि व्यापाद्य ब्राह्मणं भोजये'दित्यादि, अपरश्चाहं वर्णोत्तमत्वान्न आज्ञापयितव्योऽन्ये तु मत्तोऽवमाः[ऽधमाः]ममाज्ञापयितव्याः, तथा नाहं परितापयितव्यः [अन्ये तु परितापयितव्याः], तथाऽहं वेतनादिना कर्म्मकरणाय न ग्राह्यः अन्ये तु शूद्रा ग्राह्या × इति। किम्बहुनोक्तेन ? नाहमुपद्रावयितव्यो–न जीवितादव्यरोपयितव्योऽन्येत्व(तु)पद्रावयितव्या इति। तदेवं परपीडोपदेशनतोऽतिमूढतयाऽसम्बद्धप्रलापिनामज्ञानावृताना-

+ श्वासप्रश्वासरोधनम्। × मूले ग्रहणसूत्रानन्तरं परितापसूत्रमस्ति।

मात्सर्य्यमरीणां विषमदृष्टीनां न प्राणातिपातविरतिरूपं व्रतमस्ति, तथा मृषावादादत्तादानविरमणाभावोऽप्यायोज्यः, अधुना त्वनादिभवाभ्यासाद्दुस्त्यजत्वेन प्राधान्यात्सूत्रेणैवाब्रह्माधिकृत्याऽऽह–'एवामेवे'त्यादि, 'एवमेव' पूर्वोक्तेनैव कारणेनातिमूढतया परमार्थमजानानास्ते तीर्थिकाः स्त्रीषु कामेषु च शब्दादिषु मूर्च्छिता गृद्धा ग्रथिता अध्युपपन्नाः यावद्वर्षाणि चतुष्पञ्चषड्दशकानि, अयं च मध्यमः कालो गृहीतः, प्रायस्तीर्थिका अतिक्रान्तवयस एव प्रव्रजन्ति, तत्र च ते त्यक्त्वाऽपि गृहवासं भुक्त्वा भोगभोगानिति ते च किल वयं प्रव्रजिता इति वदन्तोऽपि न भोगेभ्यो निवृत्ताः, यतो मिथ्यादृष्टितयाऽज्ञानान्धत्वात्सम्यग्विरतिपरिणामरहिताः, ते चैवम्भूतपरिणामाः स्वायुषः क्षये कालमासे कालं कृत्वा विकृष्टतपसोऽपि सन्तोऽन्यतरेष्वासुरिकेषु किल्बिषिकस्थानेषूत्पादयितारो भवन्ति, ते ह्यज्ञानतपसा मृता अपि किल्बिषिके[षु स्थाने]षूत्पत्स्यन्ते, तस्मादपि स्थानादायुषः क्षयाद्विप्रमुच्यमानाः किल्बिषबहुलास्तत्कर्मशेषेण एलमूकभावेनोत्पद्यन्ते, यथा एडमूकोऽव्यक्तवाग्भवति एवमसावप्यव्यक्तवाक्समुत्पद्यते, तथा 'तमूयत्ताए' त्ति तमस्त्वेन–अत्यन्तान्धतमसत्वेन जात्यान्धतयाऽत्यन्ताज्ञानावृततया [वा] तथा जातिमूकतया-ऽपगतवाच इह प्रत्यागच्छन्तीति । तदेवम्भूतं खलु तीर्थिकानां सावद्यानुष्ठानादनिवृत्तानां तत्प्रत्ययिकं सावद्यं कर्माधीयते, तदेतल्लोभप्रत्ययिकं द्वादशं क्रियास्थानमाख्यातमिति । इत्येवमर्थदण्डादीनि लोभप्रत्ययिकक्रियास्थानपर्यवसानानि द्वादश क्रियास्थानानि + 'द्रविकेण' मुक्तिगमनयोग्येन श्रमणेन माहनेन एतानि 'सम्यग्' यथावस्थितस्वरूपनिरूपणतो मिथ्यादर्शनाऽऽश्रितानि संसारकारणानीति कृत्वा ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया परिहर्त्तव्यानि ।

+ "कर्मग्रन्थि द्रावणाद्द्रवः–संयमः, स विद्यते यस्यासौ द्रविकस्तेन" इति हर्ष० ।

आहावरे तेरसमे किरियाठाणे इरियावहिएत्ति आहिज्जति—इह खलु अतत्ताए संवुडस्स अणगारस्स इरियासमियस्स भासासमियस्स एसणासमियस्स आयाणभंडमत्तनिक्खेवणासमियस्स उच्चारपासवणखेलसिंघाणजल्लपारिट्ठावणियासमियस्स, मणसमियस्स वयसमियस्स कायसमियस्स, मणगुत्तस्स वयगुत्तस्स कायगुत्तस्स, गुत्तिंदियस्स गुत्तबंभचारिस्स, आउत्तं गच्छमाणस्स आउत्तं चिट्ठमाणस्स आउत्तं निसियमाणस्स आउत्तं तुयट्टमाणस्स आउत्तं भुंजमाणस्स आउत्तं भासमाणस्स आउत्तं वत्थं पडिग्गहं कंवलं पायपुंछणं गिह्णमाणस्स वा निक्खिवमाणस्स वा जाव चक्खुपम्हनिवायमवि अत्थि वेमाता सुहुमा किरिया इरियावहिया नाम कज्जइ, सा पढमसमए बद्धा पुट्ठा, वितियसमए वेइया, तइयसमए निज्जिण्णा, सा बद्धा पुट्ठा उदीरिया वेइया निज्जिण्णा, सेयकाले अकम्मए यावि भवइ, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं सावज्जंति आहिज्जति, तेरसमे किरियाठाणे इरियावहिएत्ति आहिज्ज[ए]ति । *तेरसमे किरियाठाणे इरियावहिएत्ति

* ⊛ एतच्चिह्नान्तर्गतो मूलपाठो नास्ति मुद्रितासु मद्रुत्तिकप्रतिषु हर्षकुलीयदीपिकास्वपि, परमेतद्दीपिकाप्रतिषु सर्वास्वप्यस्ति,

आहि[ते]ता* । से बेमि जे अतीया जे य पडुप्प । जे य ागमिस्सा अरहंता भगवंता सव्वे ते एयाइं चेव तेरस किरियाठाणाइं भासिंसु वा भासिंति वा भासिस्संति वा, पन्नविंसु वा पन्नविंति वा पन्नविस्संति वा, एवं चेव तेरसमं किरियाठाणं ेविंसु वा सेविंति वा सेविस्संति वा ॥ [सू० १४॥]

व्याख्या—अथापरं त्रयोदशं क्रियास्थानमीर्यापथिकं × नामाख्यायते—इह खलु प्रवचने संयमे वा [आत्मनो भाव] आत्मत्वं, तदर्थमात्मत्वार्थं संवृतस्य अनगारस्य ईर्यादिसमितस्य तथा त्रिगुप्तिगुप्तस्य गुप्तेन्द्रियस्य नवब्रह्मचर्यगुप्त्युपेतब्रह्मचारिणश्च सतः, तथोपयुक्तं गच्छतस्तिष्ठतो निषीदतस्त्वग्वर्तनां कुर्वाणस्य, तथोपयुक्तमेव वस्त्रं पतद्ग्रहं कम्बलं पादप्रोञ्छनकं वा गृह्णतो निक्षिपतो वा, यावच्चक्षुःपक्ष्मनिपातमप्युपयुक्तं कुर्वतः सतोऽत्यन्तमुपयुक्तस्याप्यस्ति—विद्यते विविधा मात्रा [विमात्रा], तदेवंविधा सूक्ष्माक्षिपक्ष्मसञ्चलनरूपादिकेर्यापथिका नाम क्रिया केवलिनाऽपि क्रियते, तथाहि—सयोगी जीवो न शक्नोति क्षणमप्येकं निश्चलः स्थातुं, अग्नितप्यमानोदकवत्कार्मणशरीरानुगतः सदा परिवर्त्तयन्नेवास्ते, केवलिनोऽपि

किन्तु सर्वेषामपि क्रियास्थानानामुपसंहारसूत्रवदत्रापि ' आहिज्जती 'त्यस्य स्थाने ' आहिते ' वा ' आहिए ' इति भवितुमर्हतीत्युद्बोधनार्थं लेखकादिभिः पुनरुक्ततया लिखितो भविष्यतीति सम्भावनायां न किमप्ययुक्तत्व प्रतिभासते । × " ईरणं–ईर्या, तस्यास्तया वा पन्था ईर्यापथः स विद्यते यस्य तदीर्यापथिकं, एतच्च शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तं, प्रवृत्तिनिमित्त तु इदं–सर्वत्रोपयुक्तस्य निष्कषायस्य समीक्षितमनोवाक्कायक्रियस्य या[क्रिया]तया यत्कर्म तदीर्यापथिकं सैव वा क्रिया ईर्यापथिकम् " इति हर्ष० कुलः ।

गुरुमगात्रमञ्जाग भवन्ति, तया क्रियया यद् बध्यते कर्म तस्य च कर्मणो या अवस्थास्ताः क्रियाः, ता एव दर्शयितुमाह–'मा पढमसमये'त्यादि, याऽमात्ररूपायिणः क्रिया तया यद्बध्यते कर्म, तत्प्रथमसमय एव बद्धं स्पृष्टं चेति कृत्वा तत्क्रियैव बद्धस्पृष्टेत्युक्ता, तथा द्वितीयसमये वेदिता तृतीयसमये निर्जीर्णा, एतदुक्तं भवति–कर्म योगनिमित्तं बध्यते, तत् स्थितिश्च कषायायत्ता तदभावान्न तस्य सांपरायिकस्येव स्थितिः, किन्तु योगसद्भावाद्बध्यमानमेव 'स्पृष्टतां' संश्लेषं याति, द्वितीयसमये त्वनुभूयते, तच्च प्रकृतितः सातावेदनीयं स्थितितो द्विसमयस्थितिकं अनुभावतः शुभानुभावमनुत्तरोपपातिकदेवसुखातिशायि प्रदेशतो बहुप्रदेशमस्थिरबन्धं बहुव्ययं च। तदेवं सा ईर्यापथिका क्रिया प्रथमसमये बद्धस्पृष्टा द्वितीये समये उदिता वेदिता निर्जीर्णा भवति। 'सेयकाले'त्ति आगामिनि तृतीयसमये तत्कर्मापेक्षया अकर्मतापि च भवति। एवं तावद्वीतरागस्येर्याप्रत्ययिकं कर्म 'आधीयते' सम्बध्यते। तदेतत्त्रयोदशमं क्रियास्थानं व्याख्यातं, ये पुनस्तेभ्योऽन्ये प्राणिनस्तेषां सांपरायिको बन्धः। तेषां त्वीर्यापथवर्जाणि द्वादशक्रियास्थानानि, तेषु(?) वर्त्तन्ते, तेषां च तद्वर्त्तिनामसुमतां मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगनिमित्तः साम्परायिको बन्धो भवति, स त्वनेकप्रकारस्थितिकः, तद्रहितस्तु केवलयोगप्रत्ययिको द्विसमयस्थितिरेवेर्याप्रत्ययिक इति स्थितम्। एतानि त्रयोदशक्रियास्थानानि न वर्द्धमानस्वामिनैवोक्तानि, किन्त्वन्यैरपीत्येतद्दर्शयितुमाह–'से बेमी'त्यादि, सोऽहं ब्रवीमि–यत्प्रागुक्तं तद्ब्रवीमि इति, तद्यथा—येऽ(र्हन्तोऽ)तिक्रान्ताः, ये च वर्त्तमानाः, ये चागामिनि काले भविष्यन्ति, ते सर्वेऽप्येवं +प्ररूपितवन्तः प्ररूपयन्ति प्ररूपयिष्यन्ति, तथैतदेव त्रयोदशं क्रिया-

+ 'अभाषिषुः भाषन्ते भाषिष्यन्ते च। तथा तत्स्वरूपतस्तद्विपाकतश्चे'ति बृहद्वृत्तौ।

म नाना येषां ते तथा, तेषां, नानाशीलानां, तथा नानारूपा दृष्टि–रन्तःकरणप्रवृत्तिर्येषां ते तथा, तेषामिति, तथा नानारुचिर्येषां ते नानारुचयस्तेषां, तथाहि–आहारशयनासनाच्छादनाभरणयानवाहनगीतवादित्रादिषु मध्येऽन्यस्यान्याऽन्यस्यान्या रुचिर्भवति, तेषां नानारुचीनामिति, तथा नानारम्भाणामिति कृषिपाशुपाल्यविपणिशिल्पकर्म्मसेवाद्यन्यतमारम्भेण, तथा नानाऽध्यवसायसंयुतानां शुभाशुभाध्यवसायभाजामिति, इहलोकप्रतिबद्धानां परलोकनिष्पिपासानां विषयतृषितानामिदं नानाविधं पापश्रुताध्ययनं भवति । तद्यथा—

भोमं उप्पायं सुविणं अंतलिक्खं अंगं सरलक्खणं (लक्खणं) वंजणं इत्थिलक्खणं पुरिसलक्खणं हयलक्खणं गयलक्खणं गोणलक्खणं मिंढलक्खणं कुक्कुडलक्खणं तित्तिरलक्खणं वट्टगलक्खणं लावगलक्खणं चक्कलक्खणं छत्तलक्खणं चम्मलक्खणं दंडलक्खणं असिलक्खणं मणिलक्खणं कागिणिलक्खणं सुभगाकरं दुब्भगाकरं गब्भाकरं मोहणकरं आहव्वणिं पागसासणिं दव्वहोमं खत्त[खत्तिय]विज्जं चंदचरियं सूरचरियं सुक्कचरियं वहस्सतिचरियं उक्कापायं दिसादाहं मियचक्कं वायसपरिमंडलं पंसुवुट्ठिं केसवुट्ठिं मंसवुट्ठिं रुहिरवुट्ठिं वेतालिं अद्धवेतालिं ओसोवणिं तालुग्घाडणिं सोवा[गिं]गिणिं सावरिं दामलिं कालिंगिं गोरिं गंधारिं उवत्ताणिं उप्पयणिं जंभिणिं

थंभणिं लेसणिं आमयकरणिं विस रणिं प मणिं अंत ाणिं आयमणिं, एव ाइया ाे वि ाओ अन्नस्स हेउं पउंजंति पाणस्स हेउं पउंजंति वत्थस्स० लेणस्स० यणस्स० अ ेसिं वा विरूवरूवा कामभोगाणं हेउं पउंजंति, तेरिच ते वि ेवंति, ारिया विप्पडिव । । मासे । कि ।, अन्नयराइं आ रियाइं, किब्बिसियाइं ठाणाइं उववत्तारो भवंति, +ते ततो विप्पमु मा । ो एलमूयत्ताए तमअंधयाए प ायंति । (सू० १५)

व्याख्या—भूमौ भवं भौमं–निर्घातभूकम्पादिकं, उत्पातं–कपिहसितादिकं, स्वप्नं–गजसिंहवृषभादिकं× अंगं–अक्षिबाहुस्फुरणादिकं, स्वरलक्षणं–काकस्वरगम्भीरस्वरादिकं, लक्षणं–यवपद्मादिकं, व्यञ्जनं–मषतिलकादि, तथा स्त्रीलक्षणं [रक्तकरचरणादिकं, एवं]पुरुषलक्षणादीनां काकिणीरत्नपर्यन्तानां लक्षणप्रतिपादकशास्त्रपरिज्ञानं, तथा मन्त्रविशेषरूपा विद्या, तथाहि–सौभाग्यकरीं, दुर्भाग्यकरीं, तथा 'गर्भकरीं' गर्भाधानविधायिनीं, मोहकरीं–व्यामोहोत्पादिकां, आथर्वणीं–सद्योऽनर्थकारिणीं, तथा 'पाकशासनीं' इन्द्रजालसंज्ञिकां, तथा नानाविधद्रव्यैः कणवीरपुष्पादिभिः घृतमध्वादिभिर्हवनं, तथा क्षत्रियाणां विद्या धनुर्वेदादिका(तां), तथा ज्योतिषमधीत्य व्यापारयन्ति, 'चंदचरिय'मित्यादि, चन्द्रचरित्रं वर्णसंस्थान–

+ नास्ति एतौ शब्दौ सवृत्तिकमुद्रितप्रतिषु । × 'तथाऽऽन्तरीक्षं–अमोघादि' इति बृहद्वृत्तौ ।

प्रमाणप्रमाणनक्षत्रयोगराहुग्रहणादिकं, सूर्यचरितं–सूर्यस्य मण्डलपरिमाणराशिपरिभोगोद्द्योतावकाशराहूपरागादिकं, तथा शुक्रचारो वीथीनगप्रचारादिकः, तथा बृहस्पतिचारः [उदयास्तवर्षफलादि] शुभाशुभफलप्रदः संवत्सरराशिपरिभोगादिकः, तथोल्कापाता दिग्दाहाश्च याम्यादिषु मण्डलेषु भवन्तः शस्त्राग्निक्षुत्पीडाविधायिनो भवन्ति, तथा मृगमृगालादीनां आरण्यकजीवानां रुतदर्शनग्रामनगरप्रवेशादौ (या) शुभाशुभचिन्ता तन्मृगचक्रं, तथा वायसादीनां पक्षीणां यत्र स्थानदिक्स्वराश्रयणात् शुभाशुभफलं चिन्त्यते तद्वायसपरिमण्डलं, तथा पांशुकेशमांसरुधिरादिवृष्टयोऽनिष्टफलदा यत्र शास्त्रे चिन्त्यते, तथा विद्या नानाप्रकाराः क्षुद्रकर्मकारिण्यस्ताश्चेमाः–वैताली नाम विद्या नियताक्षरप्रतिबद्धा, सा च किल कतिभिर्जापैर्दण्डमुत्थापयति, तथाऽर्द्धवैताली तमेनोपशमयति, तथाऽवस्वापिनी+प्रमुखाः सर्वा अपि विद्या ज्ञातव्याः। तदेवमादिकाः प्रज्ञप्त्यादिकाश्च गृह्यन्ते, एताश्च पाषण्डिका अविदितपरमार्था गृहस्था वा स्वयूथ्या वा द्रव्यलिङ्गधारिणोऽन्नपानाद्यर्थं प्रयुञ्जन्ति, अन्येषां वा विरूपरूपाणां कामभोगानां कृते प्रयुञ्जन्ति। सामान्येन विद्यासेवनमनर्थकारीति दर्शयितुमाह–'तेरिश्च'मित्यादि, तिरश्चीनां सदनुष्ठाननिघातिनीं ते अनार्या विप्रतिपन्ना विद्यां सेवन्ते, यद्यपि ते भाषार्याः क्षेत्रार्यास्तथाप्यनार्यकर्मकारित्वादनार्या एव द्रष्टव्याः। ते च स्वायुषः क्षये कालमासे कालं कृत्वा यदि कथञ्चिद्देवलोकगामिनो भवन्ति, ततोऽन्यतरेष्वासुरीयेषु किल्बिषिकादिस्थानेषूत्पत्स्यन्ते, ततोऽपि विप्रमुक्ता यदि मनुष्येषूत्पद्यन्ते, तत्र च तत्कर्मशेषतया

+ " तालोद्घाटीनी स्वापाकी शाबरी द्राविडी कालिङ्गी गौरी गान्धारी अवपतनी उत्पतनी जम्भिनी स्तम्भिनी श्लेषिणी आमयकारिणी विशल्यकारिणी अन्तर्धानकारिणी " इति हर्ष०।

व्याख्या—यथा 'आनुगामिकः' कश्चित्कार्यकरणाय गच्छति, तमनुगच्छति, अथवा अकार्यकरणाय, अथवाऽपकारकर्मणि कारको विघ्नकारक उपचारको भवति, अथवा तस्य प्रातिपथिको भवति, 'प्रतिपथं' सम्मुखमागच्छति, अथवा सन्धिच्छेदको (ग्रन्थिच्छेदकोऽपि) भवति—चौर्यं प्रतिपद्यते, तथोरभ्रैश्चरति, औरभ्रिको भवति, [अथवा सौकरिकः] अथवा शकुनिभिश्चरति शाकुनिको भवति, अथवा 'वागुरया' मृगादिबन्धनरज्ज्वा चरति रक्षकः ४[वागुरि], अथवा मत्स्यैश्चरति मा[त्स्यिकः]च्छिकः, अथवा गोपालभावं प्रतिपद्यते, अथवा गोघातकः स्यात्, अथवा श्वभिश्चरति शौवनिकः-शुनां परिपालको भवति, अथवा मृगयां कुर्वन् श्वभिर्मृगघातं करोति । अथैतानि चतुर्दशस्थानानि आदितो विवृणोति—

से एगतिओ आणुगामियं भावं पडिसंधाय तमेव अणुगामियाणुगामियं हंता छेत्ता भेत्ता लुंपइत्ता विलुंपइत्ता उद्दवइत्ता आहारं आहारेति इति से महया पावेहिं कम्मेहिं अत्ताणं उवक्खाइत्ता भवइ ॥ १ ॥

व्याख्या—तत्रैकः कश्चिदात्मनाम्नः अपरस्य ग्रामान्तरं गच्छतः किञ्चिद्द्रव्यजातमवगम्य चेटके गत्वा अवसरं लब्ध्वा

४ मूले शाकुनिकवागुरिकयोः स्थाने वागुरिकशाकुनिकयोरिति व्यत्ययेन निर्देशः ।

तद्द्रव्यं गृहीतुमनाः पथिकं [दण्डादिभिः] हन्ता भवति, तथा छेत्ता भवति खड्गादिभिः, तथा भेत्ता [वज्रमु ादिभिः] लुम्पयिता–केशाकर्षणादिकदर्थनतः, तथा विलुम्पयिताऽत्यन्तं दुःखमुत्पादयति, तथाऽपद्रावयति जीविता परोपयति। तदेवमादिकं कृत्वाऽऽहारमाहारयति, एतदुक्तं भवति–गलकर्त्तकः कश्चिदन्यस्य धनवतोऽनुगामुकभावं प्रतिपद्य तं बहुविधैरुपायैर्विश्रम्भे पातयित्वा, भोगार्थी–मोहान्ध इहलोकार्थी तस्य धनवतो गलकर्त्तनादिकं कृत्वा तस्य द्रव्यजातमादायाऽऽहारादिकां भोगक्रियां विधत्ते, इत्येवमसौ 'महद्भिः' क्रूरैः 'कर्मभि'रनुष्ठानैर्महापातकभूतैस्तीव्रानुभावैरात्मानमुपख्यापयिता भवति। तथाहि—असौ महापापकारीत्येवमात्मानं ख्यापयति। तथा लोके तद्विपाकाऽऽपादितेनावस्थाविशेषेण नारकतिर्यगादिगतावात्मानमाख्यापयिता भवति ॥ १ ॥

से एगइ ` उवचरगभावं पडिसंधाय तमेव उवचरितं हंता छे । भेत्ता ाव आहारं आहारेति, इति से महया पावेहिं म्मेहिं त्ता ˙ उवक्खाइत्ता भवाति ॥ २ ॥

व्याख्या—एकः कश्चिदकर्त्तव्यकारी कस्यापि धनवतो धनं जिघृक्षुः उपचारकभावं प्रतिसन्धाय पश्चात्तं नानाविधैरुपायैरुपचरति, उपचर्य च विश्रम्भे पातयित्वा तद्द्रव्यार्थी तस्य हन्ता छेत्ता भेत्ता यावदपद्रावयिता भवतीत्येवमसौ [आत्मानं] महद्भिः पापैः कर्मभिरुपाख्यापयिता भवतीति ॥ २ ॥

से एगइओ डिपहिय वं पडिसंधाय तमेव पाडिपहे ि । हं । छे ाव उद्दवइत्ता

आहारं आहारेति इति से महया पावेहिं कम्मेहिं अत्ताणं उवक्खाइत्ता भवति ॥ ३ ॥

व्याख्या—अथैकः कश्चिदागन्तुकस्य पथिकादेर्धनवतः प्रातिपथिकभावं प्रतिपद्यते—सम्मुखं गत्वा प्रच्छन्नो मार्गं बद्ध्वा-तिष्ठति, ततः प्रतिपथे स्थित्वा तस्यार्थगतो विश्रम्भतो हन्ता छेत्ता यावदपद्रावयिता भवतीत्येवमसावात्मानं पापैः कर्मभिः रूयापयतीति ॥ ३ ॥

से एगतिए संधिच्छेदगभावं पडिसंधाय तमेव संधिं छेत्ता भेत्ता जाव इति से महया पावेहिं कम्मेहिं अत्ताणं उवक्खाइत्ता भवति ॥ ४ ॥

व्याख्या—एकः कश्चित्पुरुषो विरूपकर्मणा जीवितार्थी 'सन्धिच्छेदकभावं' खत्रखननत्वं प्रतिपद्यते, ततोऽसौ 'सन्धि छिन्दन्' खात्रं खनन् प्राणिनां हन्ता छेत्ता भेत्ता भवतीत्येतच्च कृत्वाऽऽहारमाहारयतीत्येवमसौ महद्भिः पापकर्मभिः संसारे भ्रमति ॥ ४ ॥

से एगतिए गंठिच्छेद[ग]भावं पडिसंधाय तमेव गंठिं छेत्ता भेत्ता जाव इति से महया पावेहिं कम्मेहिं अप्पाणं उवक्खाइत्ता भवति ॥ ५ ॥

व्याख्या—अथ कश्चित्पापकर्मकारी घुर्घुरादिना ग्रन्थिच्छेदकभावं प्रतिपद्य तमेव हन्ता छेत्ता यावत् परद्रव्यमादाय कर्मबन्धं करोति, ततः संसारे पर्यटतीति पूर्ववत् ॥ ५ ॥

से एगतिए उरब्भियभावं पडिसंधाय उरब्भं वा अन्नतरं वा तसं पाणं हंता जाव उवक्खाइत्ता भवइ, एसो अभिलावो सव्वत्थ ६ ।

व्याख्या—कश्चिदधर्मवृत्तिः 'औरभ्रिकभावं' औरणिकभावं प्रतिपद्यते, स च औरभ्रिकस्तदूर्णया तन्मांसादिना वाऽऽत्मानं वर्त्तयति, तदेवमसौ तद्भावं प्रतिपद्य उरभ्रं वा अन्यं वा त्रसं वा (?) प्राणिनं स्वमाँसपुष्ट्यर्थं व्यापादयति, तस्य वा हन्ता छेत्ता भवतीति, शेषं पूर्ववत् ॥ ६ ॥

से एगतिए सोयरियभावं पडिसंधाय महिसं वा अन्नयरं वा तसं पाणं हंता जाव उवक्खाइत्ता भवति ॥ ७ ॥

व्याख्या—कश्चित् शौ(व)निक+भावं (शौवनिका)श्चाण्डालाः खाटिकास्तद्भावं प्रतिपद्यते, शेषं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

से एगइओ वागुरियभावं पडिसंधाय मियं वा अन्नयरं वा तसं वा पाणं हंता जाव उवक्खाइत्ता भवति ॥ ८ ॥

व्याख्या—कश्चित्पापात्मा 'वागुरिकभावं' लुब्धकत्वं प्रतिपद्य वागुरया मृगं अन्यं वा त्रसं प्राणिनं शशकादिकमात्म-

---

+ "अत्रान्तरे सौकरिकपदं, तच्च स्वबुद्ध्या व्याख्येयं, सौकरिकाः—श्वपचाश्चाण्डालाः खट्टिका इत्यर्थः" इति वृत्तौ ।

पुत्रार्थं हननार्थं वा व्यापादयति, शेषं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

से एगइओ साउणियभावं पडिसंधाय सउणियं वा अन्नयरं वा तसं पाणं हंता जाव उवक्खाइत्ता भवइ ॥ ९ ॥

व्याख्या—कश्चिदधमोपायजीवी 'शकुना' लावकादयस्तैश्चरति, ततश्च तन्मांसाद्यर्थी 'शकुनिं' पक्षिणं [अन्यं वा] तित्तिरादिकं व्यापादयति, शेषं पूर्ववत् ॥ ९ ॥

से एगइओ मच्छियभावं पडिसंधाय मच्छं वा अन्नयरं वा तसं पाणं हंता जाव उवक्खाइत्ता भवति ॥ १० ॥

व्याख्या—कश्चिन्मात्स्यिकभावं प्रतिपद्यते, तद्भावं प्रतिपद्य जलचरजीवान् व्यापादयति, शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

से एगइओ गोघायगभावं पडिसंधाय गोणं वा अन्नयरं वा तसं पाणं हंता जाव उवक्खाइत्ता भवइ ॥ ११ ॥

व्याख्या—यथा कश्चित्क्रूरकर्मकारी गोघातकभावं प्रतिपद्यते, शेषं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

से एगतिओ गोपालगभावं पडिसंधाय तमेव गोणं [अन्नयरं वा तसं पाणं] परिजाविय

परि विय हंता ज उव इ । भवति ॥ १२ ॥

व्याख्या—कश्चित् गोपालकभावमादृत्य ' गोणं ' मं गोकुलादुालयित्वा ' परिजविय परिजविय ' पृथक्कृत्य तस्य हन्ता छेत्ता इत्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

से एगतिओ सोवणियभावं पडि धाय म स [यं] वा यरं वा त पा हंता व आहारं हारेति, इति से हया पावेहिं म्मेहिं । उवक इ । वति ॥ १३ ॥

व्याख्या—कश्चिज्जघन्यकर्मकारी, सौ[शौ]वनिकभावं (–पापर्द्धिभावं प्रतिपद्यते), सारमेयं गृहीत्वा आखेटकक्रियां करोति, तेन मृगशूकरादिकं व्यापादयति, शेषं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

से एगतिओ सोवणि[यंति]यभावं पडि धाय स्सं वा यरं वा त हंता छे । व आहारं आहारेति, इति से महया पावेहिं कम्मेहिं । उवक इ । भवति १४। [सू० १६]

व्याख्या—अथैकः कश्चिन्महाक्रूरकर्मकारी प्रत्यन्तनिवासी क्रूरसारमेयपालको दुष्ट सारमेयपरिग्रहं प्रतिपद्य मनुष्यं वा कश्चन पथिकं–अभ्यागतमन्यं वा मृगशूकरादिकं त्रसं प्राणिनं हन्ता भवति, तदेवमसौ महाक्रूरकर्मभिरात्मानमुपख्यापयिता भवतीति ॥ १४ ॥ आजीविकार्थं पापकर्म उक्तं, अथ केनापि हेतुना यत्पापं क्रियते तदाह—

साल्लाओ वा, कंटगबोंदियाहिं पडिपिहित्ता सयमेव अगणिकाएणं झामेइ अन्नेण वि झामावेति झामंतं पि अन्नं समणुजाणाति, इति से महया पावकम्मेहिं उवक्खाइत्ता भवति ।

व्याख्या—अथ कः कश्चित्केनचिन्निमित्तेन गृहपत्यादेः कुपितस्तत्सम्बन्धीनामुष्ट्रादीनां ' शाला ' गृहाणि कण्टकशाखाभिः ' पिधाय ' स्थगयित्वा स्वयमेवाग्निकायेन दहेत, शेषं पूर्ववत् ।

से एगतिओ केणइ आयाणेणं विरुद्धे समाणे अदुवा खलदाणेणं अदुवा सुराथालएणं गाहावतीण वा गाहावतिपुत्ताण वा कुंडलं वा मणिं वा मोत्तियं वा सयमेव अवहरति अन्नेण वि अवहरावेति अवहरंतं [पि] अन्नं समणुजाणाति, इति से महया जाव भवति ।

व्याख्या—अथ कः कश्चित्केनचिदादानेन कुपितो गृहपत्यादेः सम्बन्धिकुण्डलादिकं द्रव्यजातं स्वयमेवापहरेदपरैश्च हारयेत् । साम्प्रतं पाषण्डिकोपरि कुपितः सन् यत्कुर्यात्तद्दर्शयति—

से एगइओ केणइ आदाणेणं विरुद्धे समाणे अदुवा खलदाणेणं अदुवा सुराथालएणं समणाणं वा माहणाणं वा छत्तगं वा दंडगं वा भंडगं वा मत्तगं वा लट्ठिगं वा भिसिगं वा चेलगं वा चिलिमिलिगं वा चम्मगं वा चम्मछेयणगं वा चम्मकोसियं वा सयमेव अवहरति जाव समणु-

जाणति, इति से महया जाव उवक्खाइत्ता भवति ।

व्याख्या—अथैकः कश्चित्सद्दर्शनानुरागेण वा वाक्पराजितो वा[ऽन्येन] केनचिन्निमित्तेन वा कुपितः सन्नेतत्कुर्यात्—श्रमणानां शाक्यादीनां माहनानां वा केनचिदाक्षानेन कुपितः सन् दण्डच्छत्रादिक + मुपकरणजातमपहरेत्, अन्येन वा हारयेत् अन्यं वा हरन्त समनुजानीयादित्यादि पूर्ववत् । एवं नानाविरोधिनोऽभिहिताः साम्प्रतं इतरेऽभिधीयन्ते—

से एगइओ नो वितिगिंछइ [तं जहा—] गाहावतीण वा गाहावतिपुत्ताण वा सयमेव अगणिकाएणं ओसहीओ झामेति जाव अन्नंपि झामंतं समणुजाणाति, इति[से]महया जाव भवति ।

व्याख्या—कश्चित्पुरुषोऽत्यन्तमूर्खतया नो 'वितिगिंछइ' न स्वल्पेनापि विमृशति, यथाऽनेन कार्येण कृतेन परलोके महते दुःखाय भविष्यतीति न मीमांसतेऽतिमूर्खत्वात्, यदीयमिदमनुष्ठानं पापानुबन्धीत्येवं न पर्यालोचयति, ततश्च परलोकविरोधिनीक्रियाः कुर्यात् । एतदेवोद्देशतो दर्शयति, [× तद्यथा—गृहपत्यादेर्निर्निमित्तमेव—तत्कोपकरणमन्तरेणैव 'स्वयमेव' आत्मना 'अग्निकायेन' अग्निना 'ओषधीः' शालिव्रीह्यादिकाः 'ध्मापयेत्' दहेच्चाऽन्येन दाहयेद्दहन्तं च समनु-

+ "भाण्डं किञ्चिद्वस्तु 'मात्रकं' पात्रं 'लष्ठियं' यष्टिं 'भिसिगं' वृषी आसनमिति यावत 'चेलकं' वस्त्र 'चिलिमिलिगं' यवनिकादिनपटीं 'चर्मकं' पादुकादि 'चर्मच्छेदनकं' शस्त्रादि 'चर्मकोशकं' शस्त्रकोशकोत्थलकं स्वयमपहरेत्," इति चूर्णि० ।

× [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति सर्वास्वपि दीपिकाप्रतिष्वतो बृहद्वृत्तितोऽत्रोद्धृतः ।

चारीगादिग्यादि]।

[से एगइओ णो वितिगिंछइ,] तं जहा—गाहावईण वा गाहावतिपुत्ताण वा उट्टाण वा गोणाण वा घोडगाण वा गद्दभाण वा सयमेव घूराओ कप्पेति अन्नेण वा कप्पावेति अन्नं पि कप्पंतं समणुजाणाति ॥ १ ॥ से एगतिओ णो वितिगिंछति, तं जहा—गाहावतीण वा गाहावतिपुत्ताण वा उट्टगसालाओ वा जाव गद्दभसालाओ वा कंटगबोंदिया[हिं]ए पडिपिहित्ता सयमेव अगणिकाएणं झामेइ जाव समणुजाणाति ॥ २ ॥ से एगतिओ णो वितिगिंछति, तं जहा—गाहावतीण वा गाहावतिपुत्ताण वा कुंडलं वा जाव मोत्तियं वा सयमेव अवहराति जाव समणुजाणाति ॥ ३ ॥ से एगतिओ णो वितिगिंछति, [तं जहा—] समणाणं वा माहणाणं वा [छत्तगं वा] दंडगं वा जाव चम्मच्छेद[ण]गं वा सयमेव अवहरति जाव समणुजाणाति ॥४॥ इति से महया जाव उवक्खाइत्ता भवति।

व्याख्या—एते आलापकाः पूर्ववद् व्याख्येयाः, विशेषस्त्वयं—प्राक्तनेष्वालापकेषु केनापि कारणेन कुपितः सन् पापक्रियां कृतवान्, अत्रालापकेषु निरर्थकं पापं गृह्णाति, अयं विशेषः। साम्प्रतं विपर्यस्तदृष्टय आगाढमिथ्यादृष्टयोऽभिधीयन्ते—

से एगतिओ समणं वा माहणं वा दिस्सा नाणाविहेहिं पावकम्मेहिं अत्ताणं उवक्खाइत्ता भवति।

व्याख्या—एकेषां कर्मविपाकदर्शितया साधुं दृष्ट्वा प्रत्यनीकतया श्रमणादीनां निर्भर्त्सनां करोति स्वतश्च निर्भर्त्सयन् भणेत् वा नानाविधैः पापोपादानभूतैः कर्मभिरात्मानमुपख्यापयिता भवतीत्येतद्देव दर्शयति—

अदुवा णं अन्नयराए आफालिया भवति अदुवा णं फरुसं वदित्ता भवति कालेण वि से अणुपविट्ठस्स असणं वा ४ जाव नो दवाविता भवति, जे इमे भवंति वोन्नमंता भारक्कंता अलसगा वसलगा किवणगा समणगा पव्वयंति ।

व्याख्या—अथवेति पक्षान्तरोपग्रहार्थः, कस्मिंश्चिदुपलब्धे सति भिक्षार्थमुपस्थितं अपशकुनोऽयमित्येवं मन्यमानः सन् दक्षिणहस्तस्य आहत्य ... भवति, अथ वा तिरस्कारमापादयन् परुषं वचो ब्रूयात्, तद्यथा—ओदनमुण्ड ! निर्लज्ज ! कापालिक ! दूरीभव ! अपसर ! इत्यादि, ततोऽसौ ... निरुपयोग्यसत्त्वं वा ब्रूयात्, तथा भिक्षाकालेऽपि तस्य भिक्षोरन्येभ्यो भिक्षाचरेभ्योऽनु—पश्चात्प्रविष्टस्य सतोऽतिदुष्टतया भक्तादेर्नो दापयिता भवति अपरस्य दानोद्यतं निषेधयति, प्रत्यनीकतया एवं ब्रूते—ये इमे पाषण्डिका भवन्ति ते एवम्भूता भवन्तीत्याह—'वोन्नमंत'त्ति तृणकाष्ठाहारादिकमपरिमितं(?)कर्म तदनन्तरतया भारेण—कुटुम्बभारेण पौद्गलिकादिभारेण वा 'भारक्कंता' पराभग्नाः सन्तीत्यलसाः—कुत्सितं कुटुम्बं पालयितुमसमर्थाः, ते पाषण्डमाश्रयन्ति, तथा 'वसलग'त्ति 'वृषला' अधमाः शूद्रजातयः, तथा 'कृपणाः' क्लीबा अकिञ्चित्कराः श्रमणा भवन्ति, प्रव्रज्यां प्रतिपद्यन्त इति ।

ते इणमेव जीवितं धिज्जीवितं संपडिब्रूहिंति, नाइ ते परलोगस्स अट्ठाए किंचि वि सिलीसंति, ते दुक्खंति ते सोयंति ते जूरंति ते तिप्पंति ते पिट्टंति ते परितप्पंति ते दुक्खण-सोयण-जूरण-तिप्पण-पिट्टण-परितप्पण-वह-बंधण-परिकिलेसाओ अपडिविरता भवंति। ते महया आरंभेणं ते महया समारंभेणं ते महया [आ]रंभसमारंभेणं विरूवरूवेहिं पावकम्मकिच्चेहिं ओरालाइं माणुस्सगाइं भोगभोगाइं भुंजित्तारो भवंति।

व्याख्या—'ते इणमेवे'त्यादि, ते हि साधुवर्गापवादिनः मद्धर्मप्रत्यनीका 'इदमेव जीवितं' परापवादोद्घट्टनजीवितं 'धिग्जीवितं' साधुनिन्दापरायणं कुत्सितजीवितं [सम्प्रतिबृंहन्ति]-एतदेवासद्वृत्तजीवितं प्रशंसन्तीति, ते चेहलोके प्रतिबद्धाः साधुनिन्दाजीविनो मोहान्धाः साधूनपवदन्ति, न च ते साधूनामनुष्ठानं स्वल्पमपि 'श्लिष्यन्ति' समाश्रयन्ति, केवलं ते वचोभिः साधून् 'दुःखयन्ति' पीडामुत्पादयन्ति, तथा तेऽज्ञानान्धास्तत्कुर्वन्ति येनाधिकं शोचन्ते परानपि शोचयन्ति दुर्वाग्विवादिभिः शोकञ्चोत्पादयन्ति, तथा ते परान् 'जूरयन्ति' गर्हन्ति तथा 'तिप्यन्ति' सुखात् च्यावयन्ति आत्मानं परांश्च, तथा अपुण्यधर्माणः असदनुष्ठानैः स्वतः पीड्यन्ते परांश्च पीडयन्ति, तथा ते पापेन कर्म्मणा 'परितप्यन्ते' अन्तर्दह्यन्ते परांश्च परितापयन्ति, तदेवं ते मद्वृत्तेऽप्रमन्तो दुःखनशोचनादिक्लेशादप्रतिविरताः सदा भवन्ति, एवम्भूताश्च सन्तस्ते महताऽऽरम्भेण महता समारम्भेण प्राणिपरितापनरूपेण तयोभाभ्यामप्यारम्भसमारम्भाभ्यां 'विरूपरूपैश्च' नानाप्रकारैः

सावद्यानुष्ठानैः पापकर्म्मकृत्यैरुदारान्मानुष्यकान् भोगभोगान् [ते] सावद्याऽनुष्ठायिनो भोक्तारो भवन्ति। एतदेव दर्शयति।

तं जहा—अन्नं का पाणं पाण । वत्थं वत्थ । ले । य य ।, [स]पुव्वावरं च णं ण्हाए यबलिकम्मे यकोउयमंग पायच्छित्ते सिरसा ण्हाए ठे । डे आविद्धमणिसुवण्णे कप्पियमा ामउ ी पडिब रीरे वग्घारियसोणि गम दा ावे अहत-वत्थपरिहिते चंदणो[कि त्त]कि गायसरीरे महतिमहा याए कूडागारसा ाए हति हा यंसि सीहासणंसि इत्थीगुम्मसंपरिवुडे सव्वराइए , ोइणा य झियायमाणेणं हया हयनट्टगीयवाइय-तंतीतलता डितघणमुइंगपडुप्पवाइयरवेणं ओरा ाइं । स्सगाइं भोगभोगाइं भुंजमा विहरइ।

व्याख्या—तद्यथा-अन्नमन्नकाले यथेप्सितं तस्य पापानुष्ठानात्सम्पद्यते, एवं पानवस्त्रशयनासनादिकमपि यथाकाले सर्वमपि सम्पद्यते, यद्यदा प्रार्थ्यते तत्तदा सम्पद्यते, इत्यभिलषितार्थप्राप्तिमेव लेशतो दर्शयति, तद्यथा-विभूत्या स्नातः तथा कृतं देवतादिनिमित्तं बलिकर्म येन स तथा, तथा कृतानि कौतुकान्यवतारणकादीनि तथा मङ्गलानि—दध्यक्षतचन्दनादीनि तथा दुःस्वप्नप्रतिघातकानि प्रायश्चित्तानि [येन स] कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्तः, + तथा कल्पितमालामुकु[टी]ट (१) प्रति-

+ तथा " शिरसि स्नातः नानाविधविलेपनावलिप्तश्चे "ति बृहद्वृत्तौ। अत्र वृत्तिकृदभिप्रायेण मूले कतिचित्पदानां प्राक्पश्चाद्भावित्वमस्ति।

चन्दनगीर: (दशागाना:], तथा ' वग्घारिगं 'ति प्रलम्बितं ' श्रोणीसूत्रं ' कटिसूत्रं मल्लदामकलापः, × तदेवं स यथोक्त-भूषाभूषित: ' महतिमहालियाए 'त्ति विस्तीर्णायां कूटाकारशालायां ' महतिमहालये ' विस्तीर्णे सिंहासने समुपविष्टः ' स्त्रीगुल्मेन ' युवतिजनेन सार्द्धंनरवरपरिवारेण ' सम्परिवृतो ' वेष्टितः, महता गीतवादित्रतन्त्र्यादिरवेणोदारान् मानुष्यकान् भोगभोगान् भुञ्जानो विहरति।

तस्स णं एगमवि आणवेमाणस्स जाव चतारि पंच जणा अवुत्ता चेव अब्भुट्ठंति ।

व्याख्या—तस्य च प्रयोजने समुत्पन्ने सति एकमपि पुरुषमाज्ञापयतो यावच्चत्वारः पञ्च वा पुरुषाः अनुक्ता एव समुत्तिष्ठन्ते, ते च किं कुर्वाणाः ? एतद्वक्ष्यमाणमूचुस्तद्यथा—

भण[ह] देवाणुप्पिया ! किं करेमो ? किं आहरेमो ? किं उवणेमो ? किं उवट्ठे[आचिट्ठा]मो ? किं भे हियं इच्छियं ? किं भे आसगस्स सदति ?। तमेव पासित्ता अणारिया एवं वदंति—देवे खलु अयं पुरिसे देवसिणाए खलु अयं पुरिसे देवजीवणिज्जे खलु[अयं]पुरिसे, अन्नेवि[य]णं उवजीवंति, तमेव पासित्ता आरिया वदंति—अभिक्कंतकूरकम्मे खलु अयं पुरिसे, अतिधूते

× " अहतं अक्षणितं वस्त्र परिहितं येन स तथा, चन्दनेन ' उक्षितं ' सिक्त ' गात्रं शरीरं शरीरावयवा यस्य स तथा, नानाविधविलेपनाचर्चित इत्यर्थः । " इति दृ॰ ।

अङ्गारगक्कडो द्वा ठेणगामिए नेरइए कण्हपक्खिए आगमिस्साणं दुल्लहबोहियाए यावि भविस्सइ।

व्याख्या—यथा स्वाभिलाषात्मकं, यत्या यां, येन भवतापयोगाद्विपाकतो, किं कुर्वी ? इत्यादि सुगमं, यावत् बहुदेशेऽवस्थि-तिति, तथा किञ्च 'से' पुरुषः 'आत्मकृत्य' पुरुषस्य 'खलु' स्वायु पतिभाति ? [अथवा] यदेन तन्निषेवात्यात् 'भवति' निरर्थकमिति तदेव नर्म कुर्वीत। तथा तमेव राजानं तथाभीजनानं दृष्ट्वा कोऽप्यार्यः एवं मन्यति, तद्यथा—देवः खल्वयं पुरुषस्तथा 'देवस्नातको' देवश्रेष्ठो बहूनामुपजीव्यः। तथा तमेनामनार्यगामिनं दृष्ट्वा 'आर्यः' विवेकिनः—सद्वादाः एवं ब्रुवते- नरकगामी-तत्पुरुषगामी क्रूरं कुर्वन् पुरुषो, हिंसादिप्रवृत्त इत्यर्थः। तथाऽसौ 'पर्यते' ऽपि द्वाभ्युना संसारचक्रवाले भ्रम्यते येन तमुतं-कर्म अपकारं यस्य सोऽस्तिपुरः, तथा मतीनामनार्यः पापैः कर्मभिः यथा यस्य स आगमश्रुतः, संसारे बहुभिः पापकर्मभिः बहुकालं स्थास्यतीति भावः, तथा दक्षिणदिग्गामी, यो हि क्रूरकर्मा साधुनिन्दापरायणः साधुदान-निषेधकः स दक्षिणदिग्गामुको भवति, दाक्षिणात्येषु नरकतिर्यक्षु गतावस्थानारेषूत्पद्यते, 'नेरइए' इत्यादि, नरकेषु भवो नारकः, तथा कृष्णपाक्षिकः ×, इदमुक्तं भवति—प्रायेण दिक्षु मध्ये दक्षिणा दिग्भयकारिता, गतिषु नरकगतिः, पक्षयोः कृष्णपक्षः, तद्रूप साधुद्वेषगामेतद्गीतात्मतत्त्वनिवासिनो हिंसादिकं साधिकारत्वं दर्शितं, अन्यदपि यद्गतं भवत्यादिकमबोधिलाभादिकं तदोऽनन्तीमगमस्येति। एतद्विपरीतस्य साधुसंबन्धतः सद्ज्ञानपरस्य अदक्षिणगामुकत्वं सादेवत्वं शुक्लपाक्षिकत्वं सुगतानुगामि-तस्य सुलभबोधित्वमिच्छेनादिकं सद्धर्मानुयायिनो भवतीति। साम्प्रतमुपसंजिघृक्षुराह—

× " तथा आगामिनि काले नरकादुद्वृत्तो दुर्लभबोधिकश्चायं बाहुल्येन भविष्यति " इति बृहद्वृत्तौ।

रुद्धेयस्स ठाणस्स उट्ठिया वेगे अभिगि[ज्झं]छंति, अणुट्ठिया वेगे अभिगि[ज्झं]छंति, अभि-
झंझाउरा अभिगि(ज्झं)छंति, एस ठाणे अणारिए अकेवले अपडिपुन्ने अणेयाउए असंसुद्धे
असल्लगत्तणे असिद्धिमग्गे अमुत्तिमग्गे अनिव्वाणमग्गे अनिज्जाणमग्गे असव्वदुक्खप्पहीणमग्गे। एगंत-
मिच्छे असाहू, एस खलु पढम(स्स) ठाणस्स अधम्मपक्खस्स विभंगे एवमाहि[ए]ज्जति (सू० १७)

व्याख्या—इत्येतस्य पूर्वोक्तस्य स्थानस्यैश्वर्यलक्षणस्य शृङ्गारमूलस्य साँसारिकस्य परित्यागबुद्ध्या 'एके' केचन विपर्यस्तमतयः पाषण्डिकोत्थानेनोत्थिताः परमार्थमजानाना 'अभिगिज्झंति'त्ति आभिमुख्येन लुभ्यन्ते-लोभवशगा गच्छन्तीत्यर्थः। तथा 'एके' केचन साम्प्रतेक्षिणस्तस्मात्स्थानादनुपस्थिता गृहस्था एव सन्तः 'अभिझंझ'त्ति, झञ्झा-तृष्णा, तदातुराः सन्तोऽर्थेषु अत्यन्तं लुभ्यन्ते, अतो ह्येतत्स्थानमनार्यं महापुरुषैरनाचीर्णं, तथा 'अकेवलिअं' अशुद्धमिति, अस्मिन् स्थाने न केवलज्ञानावाप्तिरिति भावः। तथाऽपरिपूर्णमितरपुरुषाचीर्णत्वात्तथा सद्गुणविरहात्तुच्छं, तथा-ऽनैयायिकं-न्यायमार्गाद्बहिः, [असंशुद्धं-समलं] तथा 'असल्लगत्तणं' (असल्लगत्तं-) इन्द्रियासंवरणरूपं अथवा न शल्यकर्तनं, न सिद्धिमार्गः, तथाऽशेषकर्मक्षयलक्षणायाः मुक्तेर्न मार्गस्तथा अनिर्वाणमार्गस्तथा अनिर्याणमार्गस्तथा न सर्वदुःखानां प्रहीणमार्गः। कुत एवम्भूतं तत्स्थानं ? इत्याशङ्क्याह—एतत्स्थानमनार्यमेकान्तेन मिथ्यात्वरूपं, अत एव असाधुः, असदाचारत्वान्न तावत् सत्पुरुषसेवितः पन्था, येनास्मिन्मार्गे विषयान्धाः प्रवर्तन्ते, एतावताऽयं प्रथम[स्य] स्थान-

स्याधर्म्मपक्षस्य पापोपादानभूतस्य ' विभङ्गो ' विशेषः स्वरूपमिति । साम्प्रतं द्वितीयं धर्म्मोपादानभूतं पक्षमाश्रित्याह—

अहावरे दोच्चस्स ठाणस्स धम्मपक स्स विभंगे एवमाहि ति—इह खलु पाईणं वा पडीणं वा उदीणं वा दाहिणं वा संतेगइया मणुस्सा भवंति, तं जहा—आरिया वेगे अणारिया वेगे उच्चागोया वेगे नीयागोया वेगे कायमंता वेगे हस्समंता वेगे त । वेगे दुवन्ना वेगे रूवा वेगे दुरूवा वेगे, तेसिं च णं खेत्तवत्थूणि परिगहियाइं भवंति, एसो आ वगो जहा पुंडरीए तहा नेयव्वो, त्व सव्वओ (वसंता)सव्व(त्ताए)याओ (?) परिनिवुडे त्ति बेमि, एस ठाणे ारिए वले जाव सव्वदुक प्पही मग्गे एगंतसम्मे साहू दो स्स णगस्स धम्मपक्खस विभंगे एवमाहिते ॥ (सू० १८) ॥

व्याख्या—अयमालापकः सुगम एव, यथा पुण्डरीकाध्ययने तथेहापि सर्वं निरवयवं भणितव्यं, यावत्ते ' एवं ' पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वेभ्यः पापस्थानेभ्य उपशान्ताः, तथा अत एव सर्वात्मतया परिनिर्वृता इत्यहमेवं ब्रवीमि । तदेवमेतत्स्थानं कैवलिकं प्रतिपूर्णं नैयायिकमित्यादि प्राग्वद्विपर्ययेण नेयं, यावद्द्वितीयस्य स्थानस्य धार्म्मिकस्यैष ' विभङ्गः ' स्वरूपव्याख्यानमिति । साम्प्रतं धर्म्माधर्म्मयुक्तं तृतीयस्थानमाश्रित्याह—

अहावरे त स्स ठाणस्स मीसगस्स विभंगे एवमाहिज्जति—जे इमे भवंति आर या आव-

नद्रिया गामणियंतिया कण्हुई राहस्सिया, जाव ते तओ विप्पमुच्चमाणा भुज्जो २ एलमूयत्ताए [तमूत्ताए] पच्चायंति। एस ठाणे अणारिए अकेवलिए जाव असवदुक्खपहीणमग्गे एगंतमिच्छे असाहू, एस खलु तच्चस्स ठाणस्स मीसगस्स विभङ्गे एवमाहिते ॥ [सू० १९]

व्याख्या—अथापरस्य तृतीयस्य स्थानकस्य मिश्राख्यस्य विभङ्गः—स्वरूपमाख्यायते, अत्राधर्म्मपक्षेण युक्तो धर्म्मपक्षो मिश्र इत्युच्यते, तत्राधर्मस्य प्राचुर्यादधर्मपक्ष एव द्रष्टव्यः, एतदुक्तं भवति—यद्यपि मिथ्यादृष्टयः काश्चित्तथाप्रकारां प्राणातिपातादिनिवृत्तिं कुर्वन्ति तथाप्याशयाविशुद्धत्वात् अभिनवे पित्तोदये सति शर्करामिश्रक्षीरपानवद्दूरप्रदेशवृष्टिवद्विवक्षितकार्याभावकत्वान्निरर्थकतामापद्यते, तथा मिथ्यात्वानुभावान्मिश्रपक्षोऽप्यधर्मपक्ष एवावगन्तव्यः। [ए]तदेव दर्शयितुमाह—ये इमे आरण्यिकाः—कन्दमूलफलाशिनस्तापसाः वनवासिनो, ये च आवसथिकाः—गृहिणस्ते च कुतश्चित्पापस्थानान्निवृत्ता अपि प्रबलमिथ्यात्वोपहतबुद्धयः, ते च यद्यपवासादिना महता कायक्लेशेन देवगतयः केचन भवन्ति, तथापि ते आसुरीयेषु स्थानेषु किल्बिषिकेषु उत्पद्यन्ते, इत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं भणनीयं, यावत्ततश्च्युता मनुष्यभवं प्रत्यायाता एलकमूकत्वेन तमोऽन्धतया जायन्ते. तदेवमेतत्स्थानमनार्यं अकेवलं—असम्पूर्णं अनैयायिकमित्यादि यावदेकान्तमिथ्याभूतं सर्वथैवैतदसाध्विति तृतीयस्थानस्य मिश्राख्यं 'विभङ्गः—स्वरूपमाख्यातमिति। उक्तान्यधर्म्मधर्ममिश्रस्थानानि, साम्प्रतं तदेव विशेषेण कथयति—

अहावरे पढम[स्स] ठाणस्स अहम्मपक्खस्स विभंगे एवमाहिज्जति, इह खलु पाइणं वा ४

संतेगतिया मणुस्सा भवंति–[गिहत्था] महेच्छा महारंभा महापरिग्गहा अधम्मिया अधम्माणु-[ण्णा]या अधम्मिट्ठा अहम्मक्खाई अहम्म[पायजीविणो]जीवी अहम्मपलोई अहम्मप णा अहम्मसीलसमुदायारा अहम्मेणं चेव वित्तिं कप्पेमाणा विहरंति ।

व्याख्या—अथापरोऽन्यः प्रथमस्य स्थानस्य अधर्म्मपक्षस्य ‘ विभङ्गो ’ विभाग एवमाख्यायते, इह खलु मनुष्या एवंस्वभावा भवन्तीति, एते च प्रायो गृहस्था एव भवन्तीत्याह ‘ गिहत्था ’ (इत्यादि०) । ‘ महेच्छा ’ महती–राज्यविभवपरिवारादिका सर्वातिशायिनी ‘ इच्छा ’ मनःप्रवृत्तिर्येषां ते महेच्छाः, तथा महारम्भाः–कृषिकरणादिभ्योऽविरताः, तथा महापरिग्रहाः–द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिपरिग्रहोपेताः, अत एवाधार्मिकाः, तथाऽधर्म्मिष्ठा–निस्त्रिंशकर्म्मकारित्वादधर्म्मबहुलाः, तथाऽधर्म्मे कर्त्तव्ये ‘ अनुज्ञा ’ अनुमोदनं येषां ते अधर्म्मानुज्ञाः, एवमधर्म्ममाख्यातुं शीलं येषां ते तथा, [एवमधर्मप्रायजीविनः] । एवमधर्म्ममेव प्रलोकितुं शीलं येषां ते अधर्म्मप्रलोकिनः, तथाऽधर्म्मप्रायेषु कर्मसु प्रकर्षेण रज्यन्त इत्यधर्म्म[प्र]रक्ताः, तथाऽधर्म्मशीला-अधर्म्मस्वभावा, तथाऽधर्म्मात्मकः समुदाचारो–यत्किञ्चनानुष्ठानं येषां ते अधर्मशीलसमुदाचाराः, तथा ‘ अधर्म्मेण ’ पापेन ‘ वृत्ति’र्निर्वाहो येषां ते तथा, एवंविधाः विहरन्तः कालमतिवाहयन्ति । पापानुष्ठानमेव लेशतो दर्शयितुमाह—

हण छिंद भिंद विगत्तगा लोहितपाणी चंडा रुद्दा खुद्दा साहस्सिया उक्कुंचणवंचणमायानिय-

डिकूडकवडसातिसंपओगवहुला दुस्सीला दुव्वता दुप्पडियाणंदा असाहू सव्वाओ पाणाइवायाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए जाव सव्वाओ परिग्गहाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ कोहाओ जाव मिच्छादंसणसल्लाओ अप्पडिविरया, सव्वाओ ण्हाणुमद्दणवण्ण[ग]गंधविलेवणसद्दफरिसरस-रूवगंधमल्लालंकाराओ अप्पडिविरता जावज्जीवाए, सव्वाओ सगडरहजाणजुग्गगिल्लिथिल्लिसीयासंद-माणियासयणासणजाणवाहणभोगभोयणपवित्थरविहीओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ कयविक्कयमासद्धमासरूवगसंववहाराओ अप्पडिविरया [जावज्जीवाए], सव्वाओ हिरण्णसुवण्ण-धणधन्नमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालाओ अप्पडिविरया [जावज्जीवाए], सव्वाओ कूडतुलकूड-माणाओ अप्पडिविरया [जावज्जीवाए], सव्वाओ आरंभसमारंभाओ अप्पडिविरया [जाव-जीवाए], सव्वाओ करणकारावणाओ अप्पडिविरया जावज्जीवाए, सव्वाओ पयणपयावणाओ अप्प-डिविरया [जावज्जीवाए], सव्वाओ कुट्टणपिट्टणतज्जणताडणवहबंध[ण]परिकिलेसाओ अप्पडिविरता जावज्जीवाए, जेआवण्णे तहप्पगारा सावज्जा अबोहिता कम्मंता परपाणपरितावणकरा जे

अणारिएहिं कज्जंति, ततो वि अप्पडिविरया जावज्जीवाए—

व्याख्या—ते अनार्याः स्वत एव हननादिकाः क्रियाः कुर्वाणा अपरेषामपि एवमेवोपदेशं ददति। तत्र हननं दण्डादिभिस्तत्कारयन्ति। तथा छिन्धि कर्णादिकं, भिन्धि शूलादिना 'विकर्त्तकाः' प्राणिनां चर्मापनेतारः अत एव लोहितपाणयः, तथा [चण्डाः]। 'रौद्रा' निस्त्रिंशाः, क्षुद्राः क्षुद्रकर्मकारित्वात्, तथा साहसिकाः असमीक्षितकारित्वात्, तथोत्कुञ्चनवञ्चनमायानिकृतिकूटकपटादिभिः सद्दातिसम्प्रयोगो–गाढ्यं, तेन बहुलास्तत्प्रचुराः, एते चोत्कुञ्चनादयो मायापर्यायाः, इन्द्रशक्रादिवत् कथञ्चित्क्रियाभेदेऽपि द्रष्टव्याः +। तथा दुःशीलाश्चिरमुपचरिता अपि क्षिप्रं विसंवदन्ति, दुःखानुनेयदारुणस्वभावा इत्यर्थः। तथा दुष्टव्रताः माँसाभक्षणव्रतकालसमाप्तौ प्रभूततरसत्त्वोपघातेन माँसप्रदानं, अन्यदपि नक्तभोजनादिकं दुष्टव्रतमिति, तथा दुःखेन प्रत्यानन्द्यन्ते [हर्षं प्राप्यन्ते] दुष्प्रत्यानन्दा, दुराराध्या इत्यर्थः, उपकारेऽपि दोषमेव गृह्णन्ति, यत एवमतोऽसाधवस्ते, पापकर्म्मकारित्वात्, तथा यावज्जीवतया सर्वस्मादपि प्राणातिपातादविरताः, लोकनिन्दनीयात् स्त्रीहत्याबालब्राह्मणऋषिघातादेरप्यविरताः, एवं मृषावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहक्रोधमानमायालोभप्रेमद्वेषकलहाभ्याख्यानपैशुन्यपरपरिवादरत्य-

+ "तत्र शूलाद्यारोपणार्थमूर्ध्वं कुञ्चनमुत्कुञ्चनं। वञ्चनं–प्रतारणं, यथाऽभयकुमारः प्रद्योतगणिकाभिर्धर्मवञ्चनया वञ्चितः। माया–वञ्चनबुद्धिः, प्रायो वणिजामिव। निकृतिस्तु बकवृत्त्या देशभाषादिविपर्ययकरणं। कूटं तुलामानादेर्न्यूनाधिककरणं। कपट—यथाऽऽषाढभूतिना वेषपरावृत्त्याऽऽचार्योपाध्यायसङ्घाटकारमार्थं वारंवारं मोदका लब्धाः।" इति हर्ष०।

गतिमायामृषामिथ्यादर्शनशल्यादिभ्योऽसदनुष्ठानेभ्यो यावज्जीवयाऽप्रतिविरता भवन्तीति, तथा सर्वस्मात् स्नानोद्वर्त्तनवर्णक-विलेपनशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमाल्याऽलङ्कारव-कामाङ्गान् मोहजनितादप्रतिविरताः यावज्जीवया, तथा सर्वतः शकटरथादेर्यान-विरोधादिकान् प्रतिभिन्नविधेः परिकररूपात् परिग्रहादप्रतिविरताः, तदेवमन्यस्मादपि वस्त्रादेः परिग्रहादुपकरणभूताद-विरतास्तथा 'सर्वतः' सर्वस्मात् क्रयविक्रयाभ्यां करणभूताभ्यां यो माषकार्द्धमाषकरूपककार्षापणादिभिः पण्यविनिमया-त्मकः संव्यवहारस्तस्मादविरताः, यावज्जीवयेति, तथा 'सर्वतः' सर्वस्मात् हिरण्यसुवर्णादेः प्रधानपरिग्रहादविरतास्तथा कुट्टनकुट्टमानादेरविरताः, तथा सर्वतः कृषिपाशुपाल्यादेर्यत् स्वतः करणं अन्येन यत्किञ्चित्कारयन्ति तस्मादविरतास्तथा पचनपाचनतस्तथा खण्डनकुट्टनपिट्टनतर्जनताडनवधबन्धनादिना यः परिक्लेशः प्राणिनां तस्मादविरताः। साम्प्रतमुप-संहरति-ये चान्ये तथाप्रकाराः परपीडाकारिणः सावद्याः कर्म्मसमारम्भाः 'अबोधिकाः' बोधिलाभविघातिनः, तथा [परप्राण]परितापनकराः गोग्राहबन्दीग्रहग्रामघातात्मकाः, ये अनार्य्यैः क्रियन्ते, ततोऽप्रतिविरताः यावज्जीवयेति। पुन-रन्यथा बहुप्रकारमधार्मिकपक्षं प्रतिपिपादयिषुराह—

से जहा नामए केइ पुरिसे कलममसूरतिलमुग्गमासणिप्फावकुलत्थआलिसंदगपलिमंथ-गमादिएहिं अयते कूरे मिच्छादंडं पउंजंति, एवामेव तहप्पगारे पुरिसजाए तित्तिरवट्टगलावग-कपोतकविंजलमियमहिसवराहगाहगोहकुम्मसिरीसिवमादिएहिं अयते कूरे मिच्छादंडं पउंजंति,

अणारिएहिं कज्जंति, ततो वि अप्पडिविरया जावज्जीवाए—

व्याख्या—ते अनार्याः स्वत एव हननादिकाः क्रियाः कुर्वाणा अपरेषामपि एवमेवोपदेशं ददति। तत्र हननं दण्डादिभिस्तत्कारयन्ति। तथा छिन्धि कर्णादिकं, भिन्द्धि शूलादिना 'विकर्त्तकाः' प्राणिनां चर्मापनेतारः अत एव लोहितपाणयः, तथा [चण्डाः]। 'रौद्रा' निस्त्रिंशाः, क्षुद्राः क्षुद्रकर्मकारित्वात्, तथा साहसिकाः असमीक्षितकारित्वात्, तथोत्कुञ्चनवञ्चनमायानिकृतिकूटकपटादिभिः सहातिसम्प्रयोगो—गार्ध्यं, तेन बहुलास्तत्प्रचुराः, एते चोत्कुञ्चनादयो मायापर्यायाः, इन्द्रशक्रादिवत् कथञ्चित्क्रियाभेदेऽपि द्रष्टव्याः +। तथा दुःशीलाश्चिरमुपचरिता अपि क्षिप्रं विसंवदन्ति, दुःखानुनेयदारुणस्वभावा इत्यर्थः। तथा दुष्टव्रताः माँसाभक्षणव्रतकालसमाप्तौ प्रभूततरसत्त्वोपघातेन माँसप्रदानं, अन्यदपि नक्तभोजनादिकं दुष्टव्रतमिति, तथा दुःखेन प्रत्यानन्द्यन्ते [हर्षं प्राप्यन्ते] दुष्प्रत्यानन्दा, दुराराध्या इत्यर्थः, उपकारेऽपि दोषमेव गृह्णन्ति, यत एवमतोऽसाधवस्ते, पापकर्मकारित्वात्, तथा यावज्जीवतया सर्वस्मादपि प्राणातिपातादविरताः, लोकनिन्दनीयात् स्त्रीहत्याबालब्राह्मणऋषिघातादेरप्यविरताः, एवं मृषावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहक्रोधमानमायालोभप्रेमद्वेषकलहाभ्याख्यानपैशून्यपरपरिवादरत्य-

---

+ "तत्र शूलाद्यारोपणार्थमूर्ध्वं कुञ्चनमुत्कुञ्चन। वञ्चनं—प्रतारणं, यथाऽभयकुमारः प्रद्योतगणिकाभिर्धर्मवञ्चनया वञ्चितः। माया—वञ्चनबुद्धिः, प्रायो वणिजामिव। निकृतिस्तु बकवृत्त्या देशभाषादिविपर्ययकरणं। कूटं तुलामानादेर्न्यूनाधिककरणं। कपटं—यथाऽऽषाढभूतिना वेषपरावृत्त्याऽऽचार्योपाध्यायसङ्घाटकार्थं वारवारं मोदका लब्धाः।" इति हर्ष०।

रतिमायामृषामिथ्यादर्शनशल्यादिभ्योऽसदनुष्ठानेभ्यो यावज्जीवयाऽप्रतिविरता भवन्तीति, तथा सर्वस्मात् स्नानोद्वर्तनवर्णक-विलेपनशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमाल्याऽलङ्कारात्—कामाङ्गात् मोहजनितादप्रतिविरताः यावज्जीवया, तथा सर्वतः शकटरथादेर्यान-विशेषादिकात् प्रविस्तरविधेः परिकररूपात् परिग्रहादप्रतिविरताः, तदेवमन्यस्मादपि वस्त्रादेः परिग्रहादुपकरणभूताद-विरतास्तथा 'सर्वतः' सर्वस्मात् क्रयविक्रयाभ्यां करणभूताभ्यां यो माषकार्द्धमाषकरूपककार्षापणादिभिः पण्यविनिमया-त्मकः संव्यवहारस्तस्मादविरताः, यावज्जीवयेति, तथा 'सर्वतः' सर्वस्मात् हिरण्यसुवर्णादेः प्रधानपरिग्रहादविरतास्तथा कूटतुलाकूटमानादेरविरताः, तथा सर्वतः कृषिपाशुपाल्यादेर्यत् स्वतः करणं अन्येन यत्किञ्चित्कारयन्ति तस्मादविरतास्तथा पचनपाचनतस्तथा खण्डनकुट्टनपिट्टनतर्जनताडनवधबन्धनादिना यः परिक्लेशः प्राणिनां तस्मादविरताः। साम्प्रतमुप-संहरन्नि—ये चान्ये तथाप्रकाराः परपीडाकारिणः सावद्याः कर्म्मसमारम्भाः 'अबोधिकाः' बोधिलाभविघातिनः, तथा [परप्राण]परितापनकराः गोग्रहबन्दीग्रहग्रामघातात्मकाः, ये अनार्य्यैः क्रियन्ते, ततोऽप्रतिविरताः यावज्जीवयेति। पुन-रन्यथा बहुप्रकारमधार्मिकपक्षं प्रतिपिपादयिषुराह—

से जहा नामए केइ पुरिसे कलममसूरतिलमुग्गमासणिप्फावकुलत्थआलिसंदगपलिमंथ-गमादिएहिं अयते कूरे मिच्छादंडं पउंजंति, एवामेव तहप्पगारे पुरिसजाए तित्तिरवट्टगलावग-कपोतकविंजलमियमहिसवराहगाहगोहकुम्मसिरीसिवमादिएहिं अयते कूरे मिच्छादंडं पउंजंति,

जावि य से बाहिरिया परिसा भवति, तं हा—

व्याख्या—यथा नाम अस्मिन् विचित्रे संसारे केचनैवम्भूताः पुरुषाः, ये कलममसूरतिलमुद्गादिषु पचनपाचनादिकया क्रियया स्वपरार्थमयताः क्रूराः मिथ्यादण्डं प्रयुञ्जन्ति, निरपराधेष्वपि मिथ्यादण्डं विदधति, तथैवमेव निष्प्रयोजनं तथाप्रकाराः पुरुषा निर्दयाः जीवोपघातनिरतास्तित्तिरवर्त्तकलावकादिषु जीवनप्रियेषु प्राणिषु अयताः—क्रूरकर्माणो नराः, मिथ्यादण्डं प्रयुञ्जन्ति, तेषां क्रूरधियां "यथा राजा तथा प्रजा" इति वचनात् परिवारोऽपि तथाभूत एव क्रूरो भवतीति, तथा दर्शयितुमाह—'जावि य से' इत्यादि, यापि च तेषां बाह्या पर्षद्भवति, तद्यथा—

दासेइ वा पेसेइ वा भयएति वा भाइल्लेति वा म्म रएति वा भोग रि ेति वा, तेसिं पि य णं अन्नयरंसि वा अहालहुगंसि अवराहंसि सयमेव गरुयं दंडं निव्वत्तेति । तं हा—इ दंडेह इमं मुंडेह इमं तज्जेह इमं तालेह इमं अंडुयबंधणं रेह इमं नियडबंध रेह इ हडिबंधणं करेह इमं चारगबंधणं रेह, इमं निय जुय सं ोडियमोडियं रेह, इमं हत्थ-छिन्नयं करेह इमं पायछि यं रेह इमं ि यं रेह इमं न उट्ठसीस ि यं रेह, वेयगच्छहियं अंगच्छहियं पप्फोडियप[पक । ोडि]यं करेह मं

जिब्भुप्पाडियं करेह, उल्लंबियं ऊ[घ]सियं करेह घोलियं करेह सूलाइयं करेह [सूला]भिन्नयं खारवत्तियं दब्भवत्तियं करेह सीहपुच्छियगं करेह वसहपुच्छियगं करेह दवग्गिदड्ढ(यं)गं कागिणिमंसखावियंगं भत्तपाणनिरुद्धगं इमं जावज्जीवं वहबंधणं करेह इमं अन्नयरेणं असुभेणं कुमारेणं मारेह—

व्याख्या—दासः 'प्रेष्यः' प्रेषणयोग्यो 'भृतको' वेतनेनोदकाद्यानयनविधायी, तथा भागिको यः षष्ठांशादिलाभेन कृष्यादौ व्याप्रियते, तथा कर्मकरः प्रतीतः [तथा नायकाश्रितः कश्चिद्भोगपरः], तदेवं ते दासादयोऽन्य(तरस्मिन् ?)स्य कस्मिंश्चिदपराधे शब्दाश्रवणादिके गुरुतर दण्ड प्रयुञ्जन्ति प्रयोजयन्ति च। स च नायकस्तेषां दासादीनां बाह्यपर्षद्भूताना-मन्य[तर]स्मिन्नल्पेऽप्यपराधे शब्दाश्रवणादिके गुरुतर दण्डं-प्रयुंक्ते, तद्यथा—इमं दासं सर्वस्वापहारेण दण्डयत यूय-मित्यादिसूत्रसिद्धं यावदिममन्यतरेणाशुभेन कुत्सितमारेण व्यापादयत यूयं।

जावि य से अब्भिंतरिया परिसा भवति, तं जहा—मायाति वा पिताति वा भायाति वा। भइणीति वा भज्जाइ वा पुत्ताइ वा सुण्हाइ वा धूयाइ वा, तेसिं पि य णं अन्नयरंसि अहालहुगंसि अवराहंसि सयमेव गरुयं दंडं निवत्तेइ, सीओदगवियडंसि उच्छोलित्ता भवइ जहा मित्तदोसवत्तिए

[जाव] अहिए परंसि लोगंसि, ते दुखंति सोयंति जूरंति तिप्पंति पिट्टंति परितप्पंति, ते दुक्ख ण-सोयणजूरणतिप्पणापिट्टणपरितात्रणवहबंधणपरिकिलेसाओ अप्पडिविरया भवंति ।

व्याख्या—याऽपि च क्रूरकर्मवतामभ्यन्तरा पर्षद्भवति, तद्यथा—मातापित्रादिका, मित्रदोषप्रत्ययिकक्रियास्थानवन्नेयं यावदहितोऽ[प्य]स्मिल्लोके इति, तथाहि—आत्मनोऽपथ्यकारी परस्मिल्लोके, तदेवं ते मातापित्रादीनां स्वल्पापराधिनामपि गुरुतरदण्डापादनतो दुःखमुत्पादयन्ति तथा नानाविधैरुपायैस्तेषां शोकमुत्पादयन्तीत्येवं प्राणिनां बहुप्रकारपीडोत्पादका यावद्वधबन्ध(न)परिक्लेशादप्रतिविरता भवन्ति । ते च विषयासक्ततयैतत्कुर्वन्तीत्येतद्दर्शयितुमाह—

एवामेव ते इत्थिकामेहिं मुच्छिया गिद्धा गढिया अज्झोवव । जाव वासाइं चउपंचमाइं छद्दसमाइं वा अप्पतरो वा भुज्जतरो वा कालं भुंजित्तु (भोग)भोगाइं पसमु[पविसु]इ । वेरायतणाइं संचिणित्ता बहूइं कूराइं कम्माइं ओस इं संभा(रकडेण)रेणं म्मेण, से जहा ना ए अयगोलेति वा सेलगोलेति वा उदगंसि पक्खित्ते समाणे उदगतलमतिवइत्ता अहे धरणित पइट्ठाणे भवइ, एवमेव तहप्पगारे पुरिसजाए वज्जबहुले धूतबहुले पंकबहुले वेरबहुले अयसबहुले अप्प-त्तिय० दंभ० नियडि० सादिबहुले ओसन्नतसपाणघाती कालमासे

अहे धरणितलपइट्ठाणे भवति (सू० २०) ॥

व्याख्या—एवमेते पूर्वोक्तस्वभावा, एवं ते निष्कृपा निरनुक्रोशा बाह्याभ्यन्तरपर्षदोऽपि कर्णनाशाविकर्तनादिना दण्डपातनस्वभावाः गीवपानाः कामभोगेषु मूर्च्छिता गृद्धा ग्रथिता अध्युपपन्नाः, ते च ते भोगासक्ता व्यपगतपरलोकभयाः एतद्रूपाणि चतुःपञ्च षट्पञ्च वा दश वाऽल्पतरं वा प्रभूततरं वा कालं भुक्त्वा भोगभोगान् तथा परपीडोत्पादनतो वैराऽनुबन्धान् परिपूर्य तथा प्रसविता 'बहूनि' प्रभूततरकालस्थितिकानि 'क्रूराणि' दारुणानि नरकादिषु यातनास्थानेषु कर्कशपातनतमस्पृशानात्मकानि कर्माण्यष्टप्रकाराणि बद्धस्पृष्टनिधत्तनिकाचनावस्थानि विधाय तेन च सम्भारकृतेन कर्मणा प्रेर्यमाणास्तत्कर्मगुरवो वा नरकतलप्रतिष्ठाना भवन्ति । अस्मिन्नर्थे सर्वलोकप्रतीतं दृष्टान्तमाह–' से जहा नामए अयगोले ' इत्यादि, तद्यथा नाम ' अयोगोलको ' लोहगोलक [शिलागोलको–वृत्ताश्मशकलं वा] उदके प्रक्षिप्तः सन् सलिलतलमतिवर्त्य–तिलङ्घ्याऽधोधरणितलप्रतिष्ठानो भवति । अथ दार्ष्टान्तिकमाह–' एवमेवे 'त्यादि, यथाऽसावयोगोलकः शीघ्रमेवाधो यात्येवमेव तथाप्रकारः पुरुषजातः, तमेव लेशतो दर्शयति–' वज्जबहुलो ' वज्रवद्गुरुत्वात्कर्म, तद्बहुलः, प्रचुरमानकर्मगुरुः, तथा 'धूत' इति [धुतं–] प्राग्बद्धं कर्म्म, तत्प्रचुरः, तथा ' पङ्कं ' पापं तद्बहुलः, तथा वैरबहुलः, तथा 'अप्पत्तियं'ति अप्रत्ययबहुलः, तथा ' मायाबहुलः ' कपटबहुलः, तथा निकृति–माया वेषभाषापरावृत्तिकरणेन परद्रोहबुद्धिस्तन्मयः, तथा सातिबहुलः, हीनद्रव्यस्य सातिशयेन द्रव्येण संयोजनं सातिस्तद्बहुलः–तत्करणप्रचुरः, तथा अयशो बहुलः, स एवम्भूतः पुरुषः कालमासे कालं कृत्वा नरकतलप्रतिष्ठानो भवति ।

'दिग्धाः' कृमिमांसादिकर्दमलिप्ताः, एवं परमदुर्गन्धाः–[कुथितगोमांस]कलेवरादप्यधिकगन्धाः, तथा कृष्णाऽग्निवर्णाभाः रूपतः, स्पर्शतस्तु 'कर्कशः' कठिनो वज्रकण्टकादप्यधिकतरः स्प[र्शो येषां ते तथा]र्शाः, तथा 'दुस्सहाः' अतीव दुःखेन चाभिभवन्तो, किमिति? यतस्ते नरकाः–पञ्चानामपीन्द्रियार्थानामशोभनत्वादशुभाः, तत्र च सत्त्वानामशुभकर्मकारिणामुदयवर्तिनां तीव्रा–अतिदुःसहा वेदनाः प्रादुर्भवन्ति। ते च नारकास्तया वेदनया अक्षिनिमेषमात्रमपि कालं न निद्रायन्ते न प्रचलायन्ते; ° वेदनाऽभिभूतत्वात्कुतस्तेषां निद्रालाभो भवतीति दर्शयति, तीव्रा–उज्ज्वलामित्यादिविशेषणविशिष्टां दारुणां वेदनां वेदयन्त्यनुभवन्ति। पुनरपरं दृष्टान्तमाह—

से जहा नामए (केइ) रुक्खे सिया पव्वयग्गे जाते मूले छिन्ने अग्गे गरुए जओ णिन्नं जओ विसमं जओ दुग्गं तओ पवडाति, एवामेव तहप्पगारे पुरिसजाते गब्भातो गब्भं जम्मातो जम्मं माराओ मारं नरगाओ नरगं दुक्खाओ दुक्खं दाहिणगामिए नेरईए कण्हपक्खिए आगमिस्साणं दुल्लहबोहिए यावि भवति, एस ठाणे अणारिए अकेवले जाव [अ]सव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतमिच्छे असाहू, पढमस्स ठाणस्स अधम्मपक्खस्स विहंगे एवमाहिए ॥ [सू० २२]

° " धृतिं वा रतिं वा धृतिं वा मतिं वा नोपलभन्ते " इति दी० ।

सोमलेसा सूरो इव दित्ततेया जच्चकंचणगं व जातरूवा वसुंधरा इव सव्वफासविसहा सुहुतहुयासणो विव तेयसा जलंता। ×नत्थि णं तेसिं भगवंताणं कत्थ वि पडिबंधे, से य पडिबंधे चउव्विहे पन्नत्ते, तं जहा—अंडएति वा पोयएति वा उग्गहेइ वा पग्गहेइ वा, जन्नं जन्नं दिसं इच्छंति तन्नं तन्नं दिसं अप्पडिबद्धा सुइभूया लहुभूया अ[ण]प्पगंथा संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणा विहरंति। तेसि णं भगवंताणं इमा एतारूवा जायामायावित्ती होत्था, तं जहा—चउत्थभत्ते

× "नास्ति तेषां कुत्रचित्प्रतिबन्धः, स च प्रतिबन्धश्चतुर्विधस्तद्यथा—अण्डजो हंसादि. अण्डकं वा मयूराण्ड क्रीडामयूरादिहेतुः, स्यात्तेन तत्र प्रतिबन्धः। पोतजे हस्त्यादौ पोतके वा शिशुत्वात्प्रतिबन्धः स्यात्। अथवा 'अंडजोइ वा वोंडजोइ वा' इति पाठान्तर। अण्डजं—सणिकादिवस्त्र, वोण्डजं—कार्पास वस्त्रं, तत्र प्रतिबन्धः स्यात्। 'उग्गहेइ वा' अवगृहीतं—परिवेषणार्थमुत्पाटितं भक्तपानं, प्रगृहीतं—भोजनार्थमुत्पाटितं तदेव, अथवा अनवग्रहिकं वसतिपीठफलकादि औपग्रहिकं वा दण्डकाद्युपधिजातं, प्रग्रहीतं तु रजोहरणाद्यौघिकोपधिरूपं, तत्र प्रतिबन्धः स्यात्। 'जण्णं'ति या[या] दिशमिच्छन्ति विहर्तुं तातां दिश विहरन्ति। किम्भूताः ? अप्रतिबद्धाः शुचिभूता—भावशुद्धिमन्तः श्रुतिभूता वा—प्राप्तसिद्धान्ताः। लघुभूता—अल्पोपधयोऽगौरवाश्च, अनल्पग्रन्था—बह्वागमा, न विद्यते आत्मनः सम्बन्धी ग्रन्थो—हिरण्यादिर्येषां तेऽनात्मग्रन्था इति वा" इति हर्ष०।

छट्ठभत्ते अट्ठमभत्ते दसमभत्ते दुवालसमभत्ते चोद्दसमभत्ते, अद्धमासिए (भत्ते) मासिए (भत्ते) दोमासिए तिमासिए चउम्मासिए पंचमासिए छम्मासिए, अदुत्तरं च णं उक्खित्तचरगा (निक्खित्त-चरगा उक्खित्त)निक्खित्तचरगा अंतचरगा पंतचरगा लूहचरगा समुयाणचरगा संसट्ठचरगा असंसट्ठ-चरगा तज्जातसंसट्ठचरगा, दिट्ठलाभिया अदिट्ठलाभिया, पुट्ठलाभिया अपुट्ठलाभिया, भिक्खला-भिया अभिक्खलाभिया, अन्नातचरगा *अन्नागिलायचरगा उवनिहिया, +संखादत्तिया परिमिय-

---

* [illegible] पाठः सवृत्तिकमुद्रितप्रतिषु।

+ "[illegible]" [illegible] दत्तयो येषां ते तथा। परिमित-अर्द्धपोतादि(?) (पिण्डपात-आहार)लाभो येषामस्ति ते तथा। '[illegible]' [illegible] भक्तदेशेन येषामस्ति ते[तथा]। अन्तप्रान्तं-वल्लचनकादिः, स आहारो येषां ते तथा। [illegible] रूक्षाहारः। 'अंबलिया' आचाम्लं-ओदनकुल्माषादि, तेन चरन्तीति। निर्विकृतिकाः-[illegible]वर्जिनः। अमज्जमांसाशिनः-मद्यमांसे नाश्नन्तीति। 'नो नियाग'त्ति न नित्यं रस भोजिनः। 'नेसज्जिया' [illegible], तथा चरन्तीति नैषधिकाः। सिंहासननिविष्टस्य भून्यस्तपादस्य सिंहासनापनोदे सति यादृशमवस्थानं, [illegible]। दण्डस्येवायत-आयामो येषां ते दण्डायतिकाः। लगण्डं-वक्रकाष्ठं, तद्वत् शेरते ये ते लगण्डशायिनः,

पिंडवाइया, सुद्धेसणिया अंताहारा पंताहारा अरसाहारा विरसाहारा लूहाहारा तुच्छाहारा, अंतजीवी पंतजीवी, आयंबिलिया पुरमड्डिया निव्विगइया, अमज्जमंसासिणो नो निकाम[नो नियाग]रसभोई ठाणाइया पडिमाठाणाइया उक्कुडुआसणिया नेसज्जिया वीरासणिया दंडायतिया लगंडसाइणो-[आयावगा] अवाउडा अगत्तया अकंडुया अनिट्ठुहा* धुतकेसमंसुरोमनहा, सव्वगायपडिकम्म-विप्पमुक्का चिट्ठंति । [ते णं] एतेणं विहारेणं विहरमाणा बहूइं वासाइं सामन्नपरियागं पाउणंति पाउणित्ता आबाहंसि उप्पन्नंसि वा अणुप्पन्नंसि वा बहूइं भत्ताइं[पच्चक्खंति],पच्चक्खित्ता बहूइं भत्ताइं अणसणाए छेदिंति, छेदित्ता जस्सट्ठाए कीरइ नग्गभावे मुंडभावे अण्हाण[भावे]गे(!) अदंतवणगे अच्छत्तए अणोवाहणए, भूमिसेज्जा फलगसेज्जा कट्ठसेज्जा केसलोए बंभचेरवासे परघरपवेसे लद्धावलद्धे माणावमाणाओ हीलणाओ निंदणाओ खिंसणाओ गरहणाओ तज्जणाओ

पार्श्विका शिखा वा (?) मूर्नो लाति वयः भवनं कुर्वते । लावाचक.—आतापनाभाइनः । 'अवाउडा' अप्रावृताः—प्रावरणवर्जिताः ।
'अनिट्ठुहा' अनिष्ठीवनाः । " इति हर्षकुलोपाध्यायाः ।

नाणाओ उच्चावया गामकंटगा बावीसं परीसहोवसग्गा अहियासिज्जंति तमट्ठं आराहेंति, आराहित्ता चरमेहिं उस्सासनीसासेहिं अणंतं अणुत्तरं निव्वाघायं निरावरणं कसिणं पडिपुन्नं केवलवरनाणदंसणं समुप्पाडिंति, समुप्पाडित्ता कालमासे कालं किच्चा ततो पच्छा सिज्झंति बुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणमंतं करेंति। एगच्चाए पुण एगे भयंतारो भवंति, अवरे पुण पुव्वकम्मावसेसेणं [कालमासे]कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति, तं जहा–महिड्ढिएसु महज्जुतिएसु महापरक्कमेसु महाजसेसु महाबलेसु महाणुभावेसु महासुक्खेसु।

व्याख्या—+ इत्यादिसूत्रार्थः प्राक्तनः सर्वोऽपि पाठसिद्ध एव, सुगमत्वात्, बृहट्टीकाकारेण न व्याख्यातोऽत्रा·

+ इतः प्राक् प्रत्यन्तरे निम्नप्रकारेणोपलभ्यते वृत्तिपाठः–"सुगम एव, नवरं विशेषः–'उक्खित्तचरए' उत्क्षिप्तं–स्वप्रयोजनाय पाकभाजनादुद्धृतं, तदर्थमभिग्रहतश्चरति–तद्गवेषणाय गच्छतीत्युत्क्षिप्तचरकः। 'निक्खित्तचरए'त्ति निक्षिप्तं–पाकभाजनादनुद्धृतं। 'उक्खित्त-निक्खित्तचरए'त्ति पाकभाजनादुत्क्षिप्तं तत्र वाऽन्यत्र च स्थाने (निक्षिप्तं) यत्तदुत्क्षिप्तनिक्षिप्तं। 'संसट्ठचरए'त्ति संसृष्टेन–खरण्टितेन हस्तादिना दीयमानं संसृष्टमुच्यते, तच्चरति यः स तथा। 'असंसट्ठचरए'त्ति [उक्तविपरीतमसंसृष्टं, तेन चरति। 'तज्जाय'त्ति] तज्जातेन देयद्रव्याविरोधिना यत्संसृष्टं हस्तादि, तेन दीयमानं यश्चरति स तथा। 'अन्नायचरए'त्ति

ष्यत एव न लिखितः । अन्यच्च–विशेषार्थिना औपपातिकमाचाराङ्गसम्बन्धिप्रथममुपाङ्गं, तत्र च साधुगुणाः प्रबन्धेन व्यावर्ण्यन्ते, तदिहापि तेनैव क्रमेण द्रष्टव्यमिति । तथा एवंविधाः साधवः * सर्वगात्रपरिकर्म्मविप्रमुक्ता–निष्प्रतिकर्म्मशरीरास्तिष्ठन्तीति । तथोग्रविहारिणः प्रव्रज्यापर्यायमनुपाल्य आबाधारूपे रोगातङ्के समुत्पन्ने अनुत्पन्ने वा भक्तप्रत्याख्यानं विदधति । किं बहुनोक्तेन ? यत्कृतेऽयमयोगोलकवन्निरास्वादः करवालधारामार्गवद्दुरध्यवसायः श्रमणभावोऽनुपाल्यते तमर्थं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राख्यमाराध्याऽव्याहतमेकमनन्तं केवलज्ञानमवाप्नुवन्ति, केवलज्ञानावाप्तेरूर्ध्वं सर्वदुःखविमोक्षणलक्षणं मोक्षमवाप्नुवन्ति । एके पुनरेकया अर्चया–एकेन शरीरेण एकस्माद्वा भवात्सिद्धिगतिं गन्तारो भवन्ति, अपरे

अज्ञातो–ऽनुपदर्शितस्वाजन्यादिभावः सञ्चरति यः स तथा । 'दिट्ठलाभिए' त्ति दृष्टस्यैव भक्तादेर्दृष्टाद्वा–पूर्वोपलब्धादायकाल्लाभो यस्यास्ति स दृष्टलाभिकः । 'अदिट्ठलाभिए' तत्रादृष्टस्यापि अपवरकादिमध्यान्निर्गतस्य श्रोत्रादिभिः कृतोपयोगस्य भक्तादेरदृष्टाद्वा–पूर्वमनुपलब्धाद्दायकाल्लाभो यस्यास्ति स तथा । 'पुट्ठलाभिए' त्ति पृष्टस्यैव 'हे साधो ! किं ते दीयते ?' इत्यादिप्रश्नितस्य यो लाभो यस्यास्ति स तथा । 'अपुट्ठलाभिए' त्ति [पृष्टलाभिकविपर्ययात् । 'भिक्खलाभिए' त्ति] भिक्षेव भिक्षा–तुच्छमवज्ञातं वा, तल्लाभो प्राधान्यतया यस्यास्ति स भिक्षालाभिकः । 'अभिक्खलाभिए' त्ति उक्तविपर्ययात् । [अज्ञातचरका–अज्ञातगृहेषु चरन्तीत्यभिग्रहवन्तः] । 'अन्नगिलायए' त्ति अन्नं–भोजनं विना ग्लायति (यः स) अन्नग्लायकः, स चाभिग्रहविशेषात्प्रातरेव दोषाऽन्नभुगिति । 'उवनिहिए' त्ति उपनिहित [यथा कथञ्चित्प्रत्यासन्नीभूतं, तेन चरति यः स औपनिहितकः] " इत्यादि ।

* 'धूतं' अपनीतं केशश्मश्रुलोमनखादिकं यैस्ते तथा इति बृहद्वृत्तौ ।

पुनः श्रामण्यपर्यायं पालयित्वा ये तत्कर्मकारिणः कालं कृत्वाऽन्यतमेषु वैमानिकेषु देवेषूत्पद्यन्ते, तत्रेन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशलोकपालात्मरक्षकपरिषदनीकप्रकीर्णकेषु नानाविधसमृद्धिषु भवन्तीति, न त्वाभियोगिककिल्बिषिकादिष्विति । 'तं जहे'-त्यादि, यथा-महर्द्धिकेषु यावदुत्पद्यन्ते । ते देवास्तत्रैवम्भूता भवन्तीति दर्शयति—

ते णं तत्थ देवा भवंति–[महिड्ढिया महज्जुत्तिया जाव महासुक्खा] हारविराइयवच्छा कडगतुडियथंभियभुया अंगयकुंडलमट्ठगंडतलकण्णपीढधारी विचित्तवत्थाहरणा विचित्तमाला-मउलिमउडा कल्लाणगपवरवत्थपरिहिया कल्लाणगपवरमल्लाणुलेवणधरा भासुरबोंदी पलंबवणमाल-धरा । दिव्वेणं रूवेणं दिव्वेणं वण्णेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघाएणं दिव्वेणं संठाणेणं दिव्वाए इड्ढीए दिव्वाए जुत्तीए दिव्वाए पभाए दिव्वाए छायाए दिव्वाए अच्चाए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेस्साए दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा गतिकल्लाणा ठिइकल्लाणा आगमेसिभद्दया यावि भवंति । एस ठाणे आयरिए, जाव सव्वदुक्खपहीणमग्गे एगंतसम्मे सुसाहू दोच्चस्स ठाणस्स धम्मपक्खस्स विभंगे एवमाहिए ॥ सू० २३] ॥

व्याख्या—'ते णं तत्थ देवा' इत्यादि, ते देवा नानाविधतपश्चरणोपात्तशुभकर्माणो महर्द्ध्यादिगुणोपेता भवन्ती-

त्यादिकः सामान्यवर्णकस्तथा हारविराजितवक्षम इत्यादिक आभरणवस्त्रपुष्पवर्णकः। पुनरतिशयापादनार्थं दिव्यरूपादिप्रतिपादनं चिकीर्षुराह–'दिव्वेणं रूवेणं' दिव्यरूपेण दिव्यया द्रव्यलेश्ययोपेताः दशापि दिशः समुद्द्योतयन्तो गत्या शीघ्ररूपया कल्याणाः, तथा स्थित्योत्कृष्टमध्यमया कल्याणास्ते भवन्ति। तथाऽऽगामिनि काले भद्रकाः शोभनमनुष्यभवसम्पदुपेताः, तथा सद्धर्मप्रतिपत्तारश्च भवन्तीति। तदेतत्स्थानमार्यमेकान्तेनैव सम्यग्भूतं सुसाध्विति। एतद्द्वितीय[स्य] स्थानस्य धर्मपाक्षिकस्य विभङ्ग एवमाख्यातः।

अहावरे तच्चस्स ठाणस्स मीसगस्स विभंगे एवमाहिज्जति–इह लु पाईणं वा ४ संतेगतिया मणुस्सा भवंति, तं जहा–अप्पिच्छा [अप्पारंभा] अप्पपरिग्गहा धम्मिया धम्माणुया जाव धम्मेणं चेव वित्तिं कप्पेमाणा विहरंति। सीला सुवया प्पडियाणंदा साहू एग ाओ पाणाइवायाओ पडिविरया जावज्जीवाए एगच्चाओ अप्पाडिविरया जाव जे यावन्ना तहप्पगारा साव । अबोहिया कम्मंता परपाणपरितावणकरा क ंति, ततोवि एग ाओ अप्पाडिविरया।

व्याख्या—अथापरस्य तृतीयस्य स्थानस्य मिश्रकाख्यस्य विभङ्गः समाख्यायते–एतच्च यद्यपि मिश्रत्वाद्धर्म्माऽधर्म्माभ्यामुपपेतं भवति [तथापि] धर्म्मभूयिष्ठत्वाद्धार्मिकपक्षेऽवतरति, तद्यथा–बहुषु गुणेषु मध्यपतितो दोषो नात्मानं लभते, कलङ्क इव चन्द्रिकायाः, तथा बहूदकमध्यपतितो मृच्छकलावयवो नोदकं कलुषयितुमलं, एवमधर्म्मोऽपि धर्म्ममिति स्थितं।

यतो निवृत्तोऽपि धार्मिकत्वेऽवगन्तव्य इति । इह खलु जगति प्राच्यादिदिक्षु 'एके' केचन शुभकर्म्माणो मनुष्या भवन्तीति, तथैते अनारम्भादारम्भा, एवंविधा धार्मिकपुरुषः प्रायः सुशीलाः सुव्रताः सुप्रत्यानन्दाः साधवो भवन्तीति । ते च एकस्मात् स्थूलात् प्राणातिपातात् प्रतिनिवृत्ता, एकस्माच्च सूक्ष्मादारम्भजादप्रतिविरताः, एवं शेषाण्यपि व्रतानि संयोज्यानीति । 'जे यावन्ने' ये चान्ये तथाप्रकारा नरकगतिहेतवः कर्मसमारम्भास्तेभ्य एकस्माद्यन्त्रपीडानिर्लाञ्छनादिभ्यो निवृत्ता एकस्माच्च कृष्यादिकर्मभ्योऽनिवृत्ता इति । तांश्च विशेषतो दर्शयति—

से जहा नामए समणोवासगा भवंति—अभिगयजीवाजीवा उवलद्धपुन्नपावा आसवसंवरवेयणाणिज्जराकिरियाहिगरणबंधमोक्खकुसला असहिज्जा देवासुरनागसुवण्णजक्खरक्खसकिन्नरकिंपुरिसगरुलगंधव्वमहोरगमाइएहिं देवगणेहिं निग्गंथाओ पावयणाओ अणइक्कमणिज्जा, निग्गंथे पावयणे निस्संकिया निक्कंखिया णिव्वितिगिच्छा, लद्धट्ठा गहियट्ठा पुच्छियट्ठा विणिच्छियट्ठा अभिगयट्ठा अट्ठिमिंजपेमाणुरागरत्ता, अयमाउसो ! निग्गंथे पायवणे अट्ठे अयं परमट्ठे सेसे अणट्ठे, ऊसियफलिहा अवंगुयदुवारा अचियत्तंतेउरपरघरप्पवेसा, चाउद्दसट्ठमुद्दिट्ठपुण्णमासिणीसु पडिपुण्णं पोसहं सम्मं अणुपालेमाणा, समणे निग्गंथे फासुयएसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं वत्थ-

पडिग्गहकंबलपायपुंछणेणं [ओसहभेसज्जेणं] पीढफलगसिज्जासंथारएणं पडिलाभेमाणा बहूहिं सीलव्वयगुणवेरमणपच्चक्खाणपोसहोववासेहिं अहापरिग्गहिएहिं तवोकम्मेहिं अप्पाणं भावेमाणा विहरंति, ते णं एयारूवेणं विहारेणं विहरमाणा बहूइं वासाइं समणोवासगपरियायं पाउणंति, पाउणित्ता आबाहंसि उप्पन्नंसि वा अणुप्पन्नंसि वा बहूइं भत्ताइं अणसणाए (पच्चक्खायंति), पच्चक्खाइत्ता बहूइं भत्ताइं अणसणाए(छेदेंति), च्छेदित्ता आलोइयपडिक्कंता समाहिपत्ता कालमासे कालं किच्चा अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति, तं जहा–महिड्ढिएसु महज्जुइएसु जाव महासुक्खेसु, सेसं तहेव जाव एस ठाणे आरिए जाव एगंतसम्मे साहू, तच्चस्स ठाणस्स मीसगस्स विभंगे एवं आहिए ।

व्याख्या—अयं श्रमणोपासकवर्णकः सुगम एव, विशेषार्थिना बृहट्टीका विलोकनीया, अत्र ग्रन्थगौरवभयाद्व्याख्या न लिखिता । नवरं–'ऊसियफलिहा' उच्छ्रितानि स्फटिकानीव स्फटिकान्यन्तःकरणानि येषां ते तथा, एतदुक्तं भवति–मौनीन्द्रदर्शनावाप्तौ सत्यां परितुष्टमानसा इति । तथा अप्रावृतानि द्वाराणि यैस्ते तथा, उद्घाटितगृहद्वारास्तिष्ठन्ति, सद्दर्शनलाभेन न क(स्माच्चि)स्यचि(?)द्बिभेति, शोभनमार्गपरिग्रहेणोद्घाटितशिरसो निश्रब्धं–तिष्ठन्तीति । अपरं सर्वं सुगमम् ।

[illegible] स्थानं [illegible]—[illegible] मुक्तिपादमिति कृत्वाऽऽर्यमित्येवं विगतस्तृतीयस्य स्थानस्य मिश्रकाख्यस्याऽऽख्यात [illegible]। उक्ताः [illegible], [illegible]। साम्प्रतमेतदेव स्थानत्रिकं संक्षेपतो बिभणिषुराह—

अविरतिं पडुच्च बाले आहिज्जति, विरतिं पडुच्च पंडिए आहिज्जति, विरयाविरइं पडुच्च बालपंडिए आहिज्जति, तत्थ णं जा सा सव्वओ अविरती एस ठाणे आरंभट्ठाणे अणारिए जाव असव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतमिच्छे असाहू। तत्थ णं जा सा सव्वतो विरती एस ठाणे अणारंभट्ठाणे (एस ठाणे) आरिए जाव सव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतसम्मे साहू। तत्थ णं जा सा सव्वओ विरयाविरई एस ठाणे अणा[आरंभणोआ]रंभट्ठाणे, एस ठाणे आरिए जाव सव्वदुक्खप्पहीणमग्गे एगंतसम्मे साहू ॥ [सू. २४] ॥

व्याख्या—येयमविरतिरसंयमरूपा, सम्यक्त्वाभावान्मिथ्यादृष्टेर्द्रव्यतो विरतिरप्यविरतिरेव, तां 'प्रतीत्य' आश्रित्य बालोऽज्ञः, [illegible]—व्यवस्थाप्यते आख्यायते वा, विरतिं प्रतीत्य पण्डितः, तथा विरताविरतिं [illegible] [illegible]योज्यमिति। 'तत्थ णं' मित्यादि, तत्र पूर्वोक्तेषु स्थानेषु येयं सर्वस्मादविरति[illegible], [illegible]स्थानं [illegible]स्थानं, एतदाश्रित्य सर्वाणि [अ]कार्याणि क्रियन्ते, अत एतदनार्यस्थानं, [illegible] [illegible], यावदसर्वदुःखप्रहीणमार्गोऽयं एकान्तमिथ्यारूपोऽसाधुरिति, तत्र च येयं 'विरतिः'

सम्यक्त्वपूर्विका सावद्यारम्भान्निवृत्तिः, सा स्थगिताश्रवद्वारत्वात्पापा[नुपादानरूपेति]न्निवृत्तत्वात् (?) । एतत्स्थानमनारम्भस्थानं सावद्यानुष्ठानरहितत्वात्संयमस्थानं, तदेतत्स्थानमार्यस्थानं अशेषकर्म्मक्षयमार्ग्गः, तथैकान्तसम्यग्भूतः, एतदेवाऽहसाधुरिति साधुभूताऽनुष्ठानात् । तत्र चेयं या विरताविरतिरभिधीयते सा मिश्रस्थानभूता, तदेतदारम्भानारम्भस्थानं, एतदपि कथञ्चिदार्यमेव, पारम्पर्येण सर्वदुःखप्रक्षीणमार्ग्गस्तथैकान्तमम्यग्भूतः साधुश्चेति । तदेवमनेकविधोऽयमधर्म्मपक्षो धर्म्मपक्षो मिश्रपक्षश्चेति संक्षेपेणाभिहितः । मिश्रपक्षोऽप्यनयोरेवान्तर्वर्त्ती भवतीति दर्शयति—

एवामेव समणुगम्ममाणा+ इमेहिं चेव दोहिं ठाणेहिं समोअरंति, तं जहा—धम्मे चेव अधम्मे चेव उवसंते चेव अणुवसंते चेव, तत्थ णं जे से पढम[स्स]ठाणस्स अधम्मपक्खस्स विभंगे एवमाहिए, तत्थ णं इमाइं तिन्नि तेवट्ठाइं पावाउयसयाइं भवंतीति मक्ख ।[याइं]यं । तं जहा—किरियावाईणं अकिरियावाईणं अन्नाणियवाईणं वेणईयवाईणं, तेवि [परि]निव्वाणमाहंसु, तेवि पलिमोक्खमाहंसु, ते वि लवंति सावगा ते वि लवंति सावइत्तारो ॥ [सू. २५]

व्याख्या—'एवमेवे'त्यादि, एवमेव संक्षेपेण 'समनुगम्यमाना' व्याख्यायमाना 'अनयोरेव' धर्माधर्म्मस्थानयोरनु-

+ 'समणुगिज्झमाणा' इति पाठान्तरं 'सम्यगनुगृह्यमाणः' इत्यर्थश्च हर्ष० ।

…तत्र च यद्धर्मोपाधिकं प्रथमं
स्थानं, तच्च ! यदुपशान्तस्थानं तद्धर्मपक्षस्थान[मनुपशान्तस्थानमधर्मपक्षस्थान]मिति, तत्र च यद्धर्मोपाधिकं प्रथमं
स्थानं तदाश्रितानि त्रीणि त्रिषष्ट्यधिकानि प्रावादुकशतान्यन्तर्भवन्ति, एतमाख्यातं पूर्वाचार्यैरिति । एतानि च सामान्येन
क्रियावादिनः ज्ञानरहितां क्रियां स्वर्गापवर्गसाधिकां वदन्ति, ते क्रियावादिनः
इत्यादि, तत्र क्रियावादिनः … । तत्र क्रियावादिनामशीत्युत्तरं शतं, अक्रियावादिनां चतुरशीतिः, अज्ञानिकानां सप्तषष्टिः,
वैनयिकानां द्वात्रिंशदिति । एते सर्वेऽपि प्रावादुकाः मोक्षमार्गं कथयन्ति, तेऽपि प्रावादुकाः संसारबन्धनान्मोचनात्मकं
… । 'तेऽपि' … 'लपन्ति' वदन्ति–मोक्षं प्रति धर्मदेशनां निरूपतीति । शृण्वन्तीति श्रावकाः, अहो श्रावका !
… तथा तेऽपि धर्मश्रावयितारः सन्तः एवं 'लपन्ति' भाषन्ते यथाऽनेनोपायेन स्वर्गा-
… गृह्णन्ति, कूटपण्यदायिनां निर्दर्शस्तस्य इवेति, तथा कथयेते
प्रावादुकाः … प्रतिपादयन्ति न च तां प्रधानमोक्षाङ्गभूतां सम्यगनुतिष्ठन्ति । तथा सर्वे प्रावादुकाः मोक्षाङ्गभूतामहिंसां
… इति दर्शयितुमाह—

ते सव्वे पावाउया आइकरा धम्माणं णाणापन्ना णाणाछंदा णाणासीला णाणादिट्ठी णाणारुई णाणारंभा णाणाज्झवसाणसंजुत्ता एगं महं मंडलिबंधं किच्चा सव्वे एगओ चिट्ठंति । पुरिसे य

० "… १ … –…ऽपि" इति वृद्धवृत्तौ ।

सागणियाणं इंगालाणं पातिं बहुपडिपुन्नं अओमएणं संडासएणं गहाय ते सव्वे पावाउए (.प्रावादुकान्) आदिगरे धम्माणं नाणापन्ने (प्रज्ञान्) जाव नाणाऽज्झवसाणसंजुत्ते एवं वयासि—हं भो पावाउया ! आइगरा धम्माणं नाणापन्ना जाव नाणाऽज्झवसाणसंजुत्ता ! इमं ताव तुब्भे सागणिया ˙ इंगलाणं पाइं बहुपडिपुन्नं गहाय मुहुत्तयं मुहुत्तयं पाणिणा धरेह नो बहुसंडासगसंसारियं ¯ज्जा नो बहु अग्गिथंभणियं कुज्जा नो बहुसाहम्मिय*वेयावडियं (वैयावृत्त्यं) । नो बहुपरधम्मियवेयावडियं कुज्जा उज्जुया नियागपडिवन्ना अमायं कुव्वमाणा पाणिं पसारेह, इति वु । से पुरिसे तेसिं पावादुयाणं तं सागणियाणं इंगालाणं पातिं बहुपडिपु ˙ अओमएणं संडासएणं गहाय पाणिं निसिरंति, तए णं ते पावादुया आदिगरा धम्माणं नाणाप । व नाणाज्झवसाणसंजुत्ता पाणिं पडि ।-हरंति (सङ्कोचयेयुः), तए णं से पुरिसे ते सव्वे पावा[उए]इयाणं आदिगरे धम्माणं जाव ना ।-ज्झवसाणसंजुत्ते एवं वदासी—हं भो पावादुया ! आदिगरा धम्माणं (णाणाप ।) व ना ।-

* साधर्म्मिकानामग्निदाहोपशमनाऽदिनोपकारं कुरुतेति ।

[illegible]! कम्हा णं तुब्भे पाणिं पडिसाहरह? पाणी नो डहेज्जा(दहाति)दड्ढे किं भविस्सइ ?
[दुक्खं] दुक्खंति मन्नमाणा पाणिं पडिसाहरह, एस तुला एस पमाणे एस समोसरणे, पत्तेयं तुला पत्तेयं पमाणे पत्तेयं समोसरणे, तत्थ णं जे ते समणा माहणा एवमाइक्खंति जाव परूविंति— सव्वे पाणा जाव सव्वे सत्ता हंतव्वा अज्जावेयव्वा परिघेतव्वा परितावेयव्वा किलामेतव्वा उद्दवेयव्वा, ते आगंतु छेयाए, ते आगंतु भेयाए जाव ते आगंतु जाइजरामरणजोणिजम्मणसंसारपुणब्भवगब्भवासभवपवंचकलंकलीभागिणो भविस्संति, ते बहूणं दंडणाणं बहूणं मुंडणाणं तज्जणाणं तालणाणं अंदुबंधणाणं जाव घोलणाणं माइमरणाणं पिइमरणाणं भाइमरणाणं भइणीमरणाणं भज्जामरणाणं पुत्तमरणाणं धूयामरणाणं सुण्हामरणाणं दारिद्दाणं दोहग्गाणं अप्पियसंवासाणं पियविप्पओगाणं बहूणं दुक्खदोमणस्साणं आभागिणो भविस्संति, अणादियं च णं अणवदग्गं दीहमद्धं चाउरंतसंसारकंतारं भुज्जो भुज्जो अणुपरियट्टिस्संति, ते णो सिज्झिस्संति नो बुज्झिस्संति जाव नो सव्वदुक्खाणमंतं करिस्संति, एस तुला एस पमाणे एस समोसरणे, पत्तेयं तुला पत्तेयं पमाणे पत्तेयं

समोसरणे। तत्थ णं जे ते समणा माहणा एवमाइक ति जाव परूविंति—सवे पा । व सवे त्ता न हंतवा जाव न उद्दवेयवा, ते णो आगंतु छेयाए णो आगंतुं भेयाए जाव जाइ रामरणजोणिजम्मणसंसारपुणब्भवगब्भवासभवपवंचकलंकलीभागिणो णो भविस्संति। ते णो बहूणं दंड । जाव वहूणं दुक्खदोम्मणस्साणं नो आभागिणो भविस्संति, अणादियं च अणवदग्गं दीह द्धं चाउरंतसंसारकंतारं भुज्जो भुज्जो नो अणुपरियट्टिस्संति [ते सिज्झिस्संति] व वदुक । तं करिस्संति ॥ [सू. २६]

व्याख्या—' ते सव्वे ' इत्यादि, ते सर्वे प्रावादुकास्त्रिषष्ठ्युत्तरशतत्रयपरिमाणा अग्न्याद्दिकराः यथा स्वं धर्माणां, तथा ' नाना ' भिन्ना ' प्रज्ञा ' ज्ञानं येषां ते नानाप्रज्ञाः, तथा नानाछन्दा—भिन्नाभिप्रायाः, तथा ते नानाऽध्यवसायाः, ते सर्वेऽपि प्रावादुका यथा स्वं पक्षमाश्रिताः एकत्र प्रदेशे मण्डलिबन्धमाधाय तिष्ठन्ति, तेषां चैवं व्यवस्थितानामेकः कश्चित्पुरुषस्तेषां प्रतिबोधनार्थं ज्वलतामङ्गाराणां प्रतिपूर्णां ' पात्रीं ' अयोमयं भाजनं लोहमयेन सन्दंशकेन गृहीत्वा तेषां ढौकितवान्, उवाच च—भोः प्रावादुकाः! इदमङ्गारभृतं भाजनं एकैकं मुहूर्तं प्रत्येकं बिभृत यूयं, न चेदं सन्दंशकं सांसारिकं नापि चाग्निस्तम्भनं विधत्त नापि साधर्म्मिकान्यधार्म्मिकाणामग्निदाहोपशमादिनोपकारं कुरुतेति ' ऋजवो ' मायामकुर्वाणाः

यदि वस्तुतः, नैतदिति न तथैव कुर्युः, ततोऽसौ पुरुषस्तद्भाजनं तत्पाणौ समर्पयति, तेऽपि च दाहशङ्कया हस्तं सङ्कोचयेयुरिति । ततोऽसौ ब्रूयात्-किमिति पाणिं प्रतिसंहरथ ? यूयं, एवमभिहितास्ते ऊचुः-दाहभयादिति । एतदुक्तं भवति-अवश्यमग्निदाहभयान्न कश्चिदग्न्यभिमुखं पाणिं ददातीत्येतत्परोऽयं दृष्टान्तः । [स नरः प्राह-] पाणिना दग्धेनापि किं भवतां भविष्यति ? दुःखमिति चेद्यथैवं दाहभीरवो यूयं सुखाभिलाषिणश्च, तदेवंमति सर्वेऽपि जन्तवः संसारोदरविवरवर्त्तिन एवम्भूता इत्येवमात्मतुलया-ऽऽत्मोपम्येन यथा मम नाभिमतं दुःखमेवं सर्वजन्तूनामित्यवगम्याहिंसैव प्राधान्येनाऽऽश्रयणीया । 'आत्मसमानं' सैषा युक्तिः " आत्मवत् सर्व भूतानि, यः पश्यति स पश्यति " तदेतत् समवसरणं-स एव धर्म्मविचारो यथाहिंसा सम्यक्, तथैव परमार्थतो धर्म्म इत्येवं व्यवस्थिते तत्र ये केचनाविदितपरमार्थाः श्रमणब्राह्मणादयः 'एवं' वक्ष्यमाणमाचक्षते-एवमेव भाषन्ते, तथैवं धर्म्मं ' प्रज्ञापयन्ति ' व्यवस्थापयन्ति, तथाऽनेन प्राण्युपतापकारिणा प्रकारेण धर्म्मं प्ररूपयन्ति, तद्यथा-सर्वे प्राणा इत्यादि, यावद्धन्तव्या दण्डादिभिः, परितापयितव्याः धर्म्मार्थमरघट्टवहनादिभिः, परिग्राह्याः परिग्राह्यो गोदासमनुष्यादय इव, तथाऽपद्रावयितव्या देवतायागादिनिमित्तं छागादयः, इत्येवं ये श्रमणादयः प्राणिनामुपतापकारिणीं भाषां भाषन्ते ते आगामिनि काले ' अनेकशो ' बहुशः स्वशरीरच्छेदाय भेदाय च भाषन्ते, तथा ते सावद्यभाषिणो भविष्यति काले जातिजरामरणानि बहूनि प्राप्नुवन्ति । [योन्यां जन्म] योनिजन्म, तदनेकशो गर्भव्युत्क्रान्तजारूपाणां प्राप्नुवन्ति, तथा संसारप्रपञ्चान्तर्गताः कलङ्कलीभावभाजो भवन्ति बहुशो भविष्यन्ति च, तथा ते बहूनां दण्डादीनां [शारीराणां] दुःखानामात्मानं भाजनं कुर्वन्ति, तथा ते मातृमरणादीनां मानसानां दुःखानां तथाऽन्येषामप्रिय-

सम्प्रयोगार्थनाशादिभिर्दुःखदौर्मनस्यानामाभागिनो भविष्यन्ति । तथाऽनाद्यनवदग्रं—अनाद्यनन्तं संसारकान्तारं भूयोभूयः अनुपरिवर्त्तिष्यन्ते, अरघट्टघटीन्यायेन तत्रैव भ्रमन्तः स्थास्यन्ति । तथा ते कुप्रावचनिकाः नैव सेत्स्यन्ति, नैव ते सर्वपदार्थान् भोत्स्यन्ते नैव ते संसारान्मोक्ष्यन्ते, तथा परिनिर्वृतिः—परिनिर्वाणमानन्दं नैव लप्स्यन्ते । न च ते सर्वदुःखानामन्तं करिष्यन्ति, एवं स्वयूथ्या अपि सावद्योपदेशतया न सेत्स्यन्ति । एषा तुला एतत्समवसरण—मागमविचार रूपं द्रष्टव्यमिति । तथा ये पुनर्विदिततत्त्वा एवं प्ररूपयन्ति—सर्वेऽपि जीवा दुःखद्विषः सुखलिप्सवोऽतो न हन्तव्या इति भाषन्ते ते पूर्वोक्तं दण्डनादिकं न प्राप्स्यन्ति, संसारकान्तारमचिरेणैव व्यतिक्रमिष्यन्तीत्यादि सर्वं पूर्वोक्तं भणनीयमिति । भणितानि क्रियास्थानानि, अथ पूर्वोक्तमेव संक्षेपेण कथयति—

इच्चेएहिं बारसहिं किरियाठाणेहिं वट्टमाणा जीवा नो सिंज्झिसु जाव नो सव्वदुक्खाणं अंतं करिंसु वा [णो] करिंति वा [णो] करिस्संति वा, एयंसि चेव तेरसमे किरियाठाणे वट्टमाणा जीवा सिज्झिसु बुज्झिसु मुच्चिंसु परिनिव्वाइंसु जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करिंसु वा करिंति वा करिस्संति वा । एवं से भिक्खू आतट्ठी (आत्मार्थी) आयाहिते आयगुत्ते आयजोगे आयपरक्कमे आयरक्खिए आयाणुकंपए आयनिप्फेडए आयाणमेव पडिसाहरिज्जासि त्तिबेमि [सू० २७] । बीयसुयक्खंधस्स किरियाठाणं नाम बीयमज्झयणं समत्तं ॥

व्याख्या—इत्येतेषु द्वादशक्रियास्थानेष्वधर्मपक्षः समवतार्यते, नत एतेषु वर्त्तमाना जीवा नातीते काले सिद्धा न सिद्ध्यन्ति न सेत्स्यन्ति, तथा न बुबुधुर्न बुध्यन्ते न भोत्स्यन्ते, तथा न मुमुचुर्न मुञ्चन्ति न च मोक्ष्यन्ते, न निर्वृता न निर्वान्ति न च निर्वास्यन्ति, तथा न सर्वदुःखानामन्तं ययुर्न च यान्ति न च यास्यन्ति । साम्प्रतं त्रयोदशं क्रियास्थानं धर्मपक्षाश्रितं दर्शयितुमाह–'एयंसि' इत्यादि, एतस्मिंस्त्रयोदशे क्रियास्थाने वर्त्तमानाः जीवाः सिद्धाः सिद्ध्यन्ति सेत्स्यन्ति यावत्सर्व-दुःखानामन्तं करिष्यन्तीति निश्चयम् । तदेवं स भिक्षुः पुण्डरीकाध्ययनेऽभिहितो द्वादशक्रियास्थानवर्जकः अधर्मपक्षानुप-[illegible] स्थितः उपशान्तः आत्मार्थी—ऽऽत्मार्थसाधकः आत्महितः आत्मगुप्तः आत्मयोगी—सदा धर्मध्याना-श्रितः, तथा पापेभ्यो—दुर्गतिगमनादिभ्यः आत्मा रक्षितो येन स आत्मरक्षी, सावद्यानुष्ठानान्निवृत्त इति भावः । तथाऽऽत्मान-मनुकम्पते—शुभाऽनुष्ठानेन सद्गतिगामिनं विधत्ते, तथाऽऽत्मानं [संयमेन] संसारचारकान्निस्सारयति, तथाऽऽत्मानमनर्थभूतेभ्यो द्वादशक्रियास्थानेभ्यः प्रतिनिवर्त्तयेत्, तथाऽऽत्मानं सर्वानर्थेभ्यो निवर्त्तयेदिति । एतच्च महापुरुषे सम्भाव्यते । इतिः परि-समाप्त्यर्थं, ब्रवीमीति पूर्ववत्, श्रीसुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमुद्दिश्य भाषते—श्रीवर्द्धमानस्वामीसमीपे मयैतच्छ्रुतं तद्भवतो निवेदितं, न स्वमनीषिकयेति समाप्तं क्रियास्थानाख्यं द्वितीयमध्ययनमिति ।

यदवापि मया पुण्यं, क्रियास्थान निरूपणता । तेन पुण्येन लोकोऽयं, भूयादानन्दमेदुरः ॥ १ ॥

इति [illegible]खरतरगच्छविभूषणपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरकृतायां श्रीमत्सूत्रकृताङ्गदीपिकायां

द्वितीयश्रुतस्कन्धे द्वितीयमध्ययनं समाप्तम् ॥

आहारपरिज्ञाभिधं तृतीयमध्ययनम् ।

अथ आहारपरिज्ञाख्यं तृतीयमध्ययनं प्रारभ्यते । तथाहि—

सुयं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं—इह खलु आहारपरिन्नानाम अज्झयणं, तस्स णं अयमट्ठे पन्नत्ते, इह खलु पाईणं वा ४ सव्वतो सव्वावंति च णं लोगंसि चत्तारि बीयकाया एवमाहिज्जंति, तं जहा—अग्गबीया मूलबीया पोरबीया खंधबीया, तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इह एगतिया सत्ता पुढविजोणीया पुढविसंभवा पुढविवु मा य, तज्जोणीया तस्संभवा तदुवक्कमा कम्मोवगा कम्मनियाणेणं तत्थ वुक्कमा णाणाविहजोणियासु पुढवीसु रुक्खत्ताए विउट्टंति । ते जीवा तेसिं नाणाविहजोणियाणं पुढवीणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारेंति पुढविसरीरं आउसरीरं तेउसरीरं वाउसरीरं वणस्सइसरीरं, नाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं सरीरं अचित्तं कुव्वंति, परिविद्धत्थं तं सरीरं पुव्वाहारियं तयाहारियं विपरिणामियं सारूवि[य]कडं संतं, अवरे वि य तेसिं पुढविजोणियाणं रुक्खाणं सरीरा नाणावण्णा नाणागंधा नाणारसा नाणाफासा नाणासंठाण-

मंठिया नाणाविहसरीरपुग्गलविउविता ते जीवा कम्मोववन्नगा भवंतीति मक्खायं ॥ [सू० १] ॥

व्याख्या—'सुयं मे' सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमुद्दिश्यैतदाह, तद्यथा-श्रुतं मया आयुष्मता भगवतेदमाख्यातं, इहाख्याते प्रवचने, तस्य चायमर्थः-प्राच्यादिदिक्षु 'सर्वत' इत्यूर्द्धाधो विदिक्षु च सर्वस्मिँल्लोके चत्वारो 'बीजकाया' बीजप्रकाराः-वनस्पतिभेदा भवन्ति, तद्यथा-अग्रे बीजं-येषां तेऽग्रबीजाः तलतालीसहकारादयः शाल्यादयो वा, यदि वा अग्रमुत्पत्तौ कारणतां प्रतिपद्यन्ते येषां ते कोरण्टादयः। तथा मूलबीजा आर्द्रकादयः, पर्वबीजा इक्ष्वादयः, स्कन्धबीजाः सल्लक्यादयः, तेषां च चतुर्विधानामपि वनस्पतिकायानां यद्यस्य 'बीज'मुत्पत्ति कारणं तद्यथाबीजं, यथा शाल्यङ्कुरस्य शालिबीज-मुत्पत्तिकारणं, एवमन्यदपि द्रष्टव्यं, 'यथाऽवकाशेने'ति यो यस्यावकाशः-यद्यस्योत्पत्तिस्थानं, अथवा भूम्यम्बुकालाकाशबीजसंयोगा यथाऽवकाशे गृह्यन्ते, तदेवं यथाबीजं यथाऽवकाशेन चेहाऽस्मिञ्जगति 'एके' केचन सत्त्वा ये तथाविधकर्मोदयाद्वनस्पतिषूत्पित्सवस्ते हि वनस्पतावुत्पद्यमाना अपि पृथिवीयोनिका भवन्ति, यथा तेषां वनस्पतिर्बीजं-कारणं, तदाधारं विनोत्पत्तिर्न स्यात् तेन पृथिवीयोनिका इत्युच्यन्ते, यथा सेवालकर्दमानामुत्पत्तौ आधारभूतमम्भः, तथा 'पुढविसंभवा' पृथिव्यां वनस्पतिकायसम्भवः, तथा 'पुढविवुक्कमा' पृथिव्यां 'व्युत्क्रमो' वृद्धिर्भवति, [पृ० [illegible]] तद्योनिकास्तत्सम्भवास्तद्व्युत्क्रमाः, अर्थः पूर्ववत्। तथा 'कम्मोवगा' ते हि तथाविधेन वनस्पतिकायसम्भवेन कर्मणा प्रेर्यमाणास्तेऽत्र वनस्पतिषु-सामीप्येन तस्यामेव पृथिव्यां गच्छन्तीति कर्म्मोपगा भण्यन्ते, ते हि कर्म-

यशगा वनस्पतिकायादागत्य तेनैव पुनरपि वनस्पतिषूत्पद्यन्तो, न चाऽन्यत्रोप्ता अन्यत्र भविष्यन्ति, यतः " कुसुमपुरोप्ते बीजे, मथुरायां नाङ्कुरः समुद्भवति। यत्रैव तस्य बीजं, तत्रैवोत्पद्यते प्रसवः ॥ १ ॥ " तथा ते जीवाः कर्मनिदानेन–कारणेन समाकृष्यमाणास्तत्र–पृथिव्यां वनस्पतिकाये वा व्युत्क्रमाः–समागताः सन्तो नानाविधयोनिकासु–पृथिवीष्विति अन्येषामपि षण्णां कायानामुत्पत्तिस्थानभूतासु सचित्ताचित्तमिश्रासु वा श्वेतकृष्णादिवर्ण–तिक्तादिरस–सुरभ्यादिगन्ध–मृदुकर्कशादिस्पर्शादिकैर्विकल्पैर्बहुप्रकारासु भूमिषु वृक्षतया विविधं वर्तन्ते, ते च तत्रोत्पन्नास्तासां च पृथिवीनां 'स्नेहं' स्निग्धभावमाददते, स एव तेषां वनस्पतिजीवानामाहार इति, न च ते पृथिवीशरीरमाहारयन्तः पृथिव्याः पीडामुत्पादयन्ति । एवमप्कायतेजोवायुवनस्पतीनामप्यायोज्यम् । अत्र च पीडाऽनुत्पादनेऽयं दृष्टान्तः, तद्यथा-अण्डोद्भवाद्या जीवा मातुरूष्मणा विवर्द्धमाना गर्भस्था वा उदरगतमाहारमाहारयन्तो नातीव पीडामुत्पादयन्त्येवमसावपि वनस्पतिकायिकः पृथिवीस्नेहमाहारयन्नातीव तस्याः पीडामुत्पादयति उत्पद्यमानः, समुत्पन्नश्च वृद्धिमुपागतोऽसदृशवर्णरसाद्युपेतत्वात् बाधां विदध्यादपीति । एवमप्कायस्य भौमस्यान्तरिक्षस्य वा शरीरमाहारयन्ति । तथा तेजसो भस्मादिकं शरीरं गृण्हन्ति, एवं वाय्वादेरपि द्रष्टव्यम् । किं बहूक्तेन ? नानाविधानां त्रसस्थावराणां पच्छरीरं तत्र समुत्पद्यमाना अचित्तमिति–स्वकायेनावष्टभ्य प्रासुकी कुर्वन्ति, यदि वा परिविध्वस्तं पृथिवीकायादिशरीरं किञ्चित्परितापितं कुर्वन्ति, ते च वनस्पतिजीवा एतेषां पृथिवीकायादीनां तच्छरीरं 'पूर्वमाहारित'मिति तैरेव पृथिवीकायादिभिरुत्पत्तिसमये आहारितमासीत्–स्वकायत्वेन परिणामितमासीत्, तदधुनापि वनस्पतिजीवस्तत्रोत्पद्यमान उत्पन्नो वा 'त्वचा' स्पर्शेन आहारयति

खजोणियाणं रुक्खाणं सरीरा नाणावण्णा नाणागंधा नाणारसा नाणाफासा ना ासंठा ठिया णाविहम्सरीरपोग्गलविउव्विया ते जीवा कम्मोववन्नगा भवंतीति मक्खायं ॥ [सू० २]

धर्म्मस्वामी शिष्योद्देशेनेदमाह—अथापरं एतदाख्यातं पुरा तीर्थकरेण, तद्यथा—इहास्मिन् जगत्येके केचन र्तिनः 'सत्त्वाः' प्राणिनः वृक्षा एव योनिरुत्पत्तिस्थानमाश्रयो येषां ते वृक्षयोनिकाः। इह यत् पृथिवी- भिहितं तदेतेष्वपि वृक्षयोनिकेषु वनस्पतिषु तदुपचयकर्त्तृ सर्वमायोज्यं, यावदाख्यातमिति। साम्प्रतं धिकृत्याह—

वरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता रुक जोणिया रुक्खसंभवा रुक वुक्कमा य त ोणिया वा तदुवक्कमा कम्मोवगा कम्मनियाणेणं तत्थ वु मा रुक्खा रुक्खजोणिएसु रुक त्ताए ट्टंति, ते जीवा तेसिं रुक्खजोणियाणं रुक्खाणं सिणेहमाहरेंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं रवाउवणस्सइसरीरं [नाणाविहाणं] तसथावराणं पाणाणं सरीरं अचित्तं कुव्वंति, परिविद्धत्थं रगं पुव्वाहारियं तयाहारियं विपरिणयं सारूविकडं संतं अवरे वि य णं तेसिं रुक जोणि- णं रुक्खाणं सरीरा णाणावण्णा जाव ते जीवा कम्मोववन्नगा भवंतीति मक्खायं ॥ सूत्रं ३

व्याख्या - अथापरमेतदाख्यातं, तद्यथा—इहास्मिञ्जगत्येके, न सर्वे, तथाविधकर्मोदयवर्तिनो वृक्षयोनिकाः सत्त्वा भवन्ति तद्वृक्षाश्रिताश्चापरे वनस्पतिरूपा एव प्राणिनो भवन्ति, तथाहि—यो ह्येको वनस्पतिजीवः सर्ववृक्षावयवव्यापी भवति, तस्य चापरे तदवयवेषु मूलकन्दस्कन्धत्वक्शाखाप्रवालपत्रपुष्पफलबीजभूतेषु दशसु स्थानेषु जीवाः समुत्पद्यन्ते । ते च तथोत्पद्यमाना वृक्षयोनिकाः वृक्षोद्भवाः वृक्षव्युत्क्रमाश्चोच्यन्ते विवर्तन्ते (?) इति, शेषं पूर्ववत् । इह च चत्वारि आलापकप्रतिपादकानि सूत्राण्यभिहितानि, तद्यथा—वनस्पतयः पृथिव्याश्रिताः भवन्तीत्येकं १, तच्छरीरमपकायादिशरीरं चाऽऽहारयन्तीति द्वितीयं २, तथा विप्रहारतदाहारितं शरीरमचित्तं विध्वस्तं च कृत्वाऽऽत्मसात्कुर्वन्तीति तृतीयं ३, अन्यान्यपि तेषां पृथिवीकाययोनिकानां वनस्पतीनां शरीराणि मूलकन्दस्कन्धादीनि नानावर्णानि भवन्तीति चतुर्थं ४, एवमन्यानि वनस्पतियोनिकानां वनस्पतीनामनेकविधार्थप्रतिपादकानि चतुष्प्रकाराणि सूत्राणि द्रष्टव्यानि यावत्ते जीवा वनस्पतयोनिकमूलकन्दादिरूपाः कर्मोपपन्नका भवन्तीत्येवमाख्यातम् ॥

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता रुक्खजोणिया रुक्खसंभवा रुक्खवुक्कमा तज्जोणिया तस्संभवा तवुक्कमा कम्मोवगा कम्मनियाणेणं तत्थ वुक्कमा रुक्खजोणिएसु रुक्खेसु मूलत्ताए कंदत्ताए खंधत्ताए तयत्ताए सालत्ताए पवालत्ताए पत्तत्ताए पुप्फत्ताए फलत्ताए बीयत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं रुक्खजोणियाणं रुक्खाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं आउ-

तेउवाउवणस्सइसरीरं नाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं रीरं अचित्तं कुव्वंति परिविद्धत्थं तं सरीरं जाव सारूविकडं संतं, अवरे वि य णं तेसिं रुक्ख जोणियाणं मू णं कंदाणं खंधाणं तयाणं सालाणं पवालाणं जाव बीयाणं सरीरा णाणावण्णा नाणागंधा जाव नाणाविहसरीरपोग्गलविउव्विता ते जीवा कम्मोववन्नगा भवंतीति मक्खायं ॥ [सूत्रं ४]

व्याख्या—अयमालापकोऽव्याख्यात एव प्रावर्त्तते, अत्र तु लिखितोऽस्ति मया, (परं) सम्यग्नाऽवगतोऽस्ति, तेन विद्वद्भिः सम्यग् विचार्य वाचनीयः+। साम्प्रतं वृक्षोपर्युपपन्नान् वृक्षानाश्रित्याह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता रुक्खजोणिया रुक्ख संभवा रुक्खवु मा तज्जोणिया तस्संभवा तदुवक्कमा कम्मोव[वन्न]गा कम्मनिदाणेणं तत्थ मा रुक्ख जोणिएहिं रुक्ख हिं अज्झारुहत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं रुक्ख जोणियाणं अज्झारुहा[रुक्ख]णं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव रूविकडं संतं, अवरे वि य णं तेसिं रुक्ख जोणिया

+ "अथापरमेतदाख्यातं—इहैके सत्त्वा वृक्षयोनिकाः स्युः, तस्यैकस्य वनस्पतेर्मूलारम्भकस्य उपचयकारिणस्ते वृक्षयोनिका उच्यन्ते, यदि वा मूलस्कन्धादिकाः पूर्वोक्तदशस्थानवर्त्तिनस्ते एवमुच्यन्ते। अत्रापि सूत्रचतुष्टयं प्राग्वत्।" इति हर्ष०।

अज्झारुहाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं ॥ [सूत्रं ५]

व्याख्या—अथापरमेतत्पुराऽऽख्यातं यद्वक्ष्यमाणमिहैके सत्त्वा वृक्षयोनिका भवन्ति, तत्र ये ते पृथिवीयोनिका वृक्षास्तेष्वेव प्रतिप्रदेशतया ये अपरे समुत्पद्यन्ते, तस्यैकस्य वनस्पतेर्मूलारम्भकस्योपचयकारिणस्ते वृक्षयोनिका इत्यभिधीयन्ते, तेषु च वृक्षयोनिकेषु वृक्षेषु कर्म्मोपादाननिष्पादितेषु उपर्युपरि अध्यारोहन्तीत्यध्यारुहा—वृक्षोपरि जाता वृक्षा इत्यभिधीयन्ते । ते च वल्लीवृक्षाभिधानाः कामवृक्षाभिधाना वा द्रष्टव्यास्तद्भावे चापरे वनस्पतिकायाः समुत्पद्यन्ते वृक्षयोनिकेषु वनस्पतिष्विति, इदं प्रथमं सूत्रं । इहापि प्राग्वच्चत्वारि सूत्राणि द्रष्टव्यानि, तद्यथा—वृक्षयोनिकेषु वृक्षेष्वपरेऽध्यारुहाः समुत्पद्यन्ते, ते च तत्रोत्पन्नाः स्वयोनिभूतं वनस्पतिशरीरमाहारयन्ति, तथा पृथिव्यप्तेजोवाय्वादीनां शरीरकमाहारयन्ति, तच्छरीरमाहारितं सदचित्तं विध्वस्तं विपरिणामितमात्मसात्कृतं स्वकायावयवतया व्यवस्थापयन्ति, अपराणि च तेषामध्यारुहाणां नानाविधरूपरसगन्धस्पर्शोपेतानि नानासँस्थानानि शरीराणि भवन्ति, ते जीवास्तत्र स्वकृतकर्म्मोपपन्ना भवन्त्येतदाख्यातमिति प्रथमं सूत्रम् १ ॥

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता अज्झारुहजोणिया अज्झारुहसंभवा जाव कम्मनिदाणेणं तत्थ वुक्कमा रुक्खजोणिएसु अज्झारुहेसु अज्झारुहत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं अज्झारुह-[रुक्ख]जोणियाणं अज्झारुहाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा[आहारिंति]पुढविसरीरं जाव

विउट्टंति, ते जीवा तेसिं नाणाविहजोणियाणं पुढवीणं सिणेहमाहारिंति जाव कम्म ववन्ना भवंतीति मक्खायं १ [सू० ९] एवं पुढविजोणिएसु तणेसु तणत्ताए, जाव मक्खातं २ [सू० १०] एवं तणजोणिएसु तणेसु तणत्ताए विउट्टंति, तणजोणि-ीरं च आहारिंति जावमक्खायं ३। एवं तणजोणिएसु तणेसु मूलत्ताए जाव बीयत्ताए ते जीवा जाव[एव]मक्खायं ४।

ख्या—अथापरमिदमाख्यातं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तद्यथा—इहैके सत्त्वाः [पृथिवीयोनिकाः] पृथिवीसम्भवाः [पृथिवी-] इत्यादयो यथा वृक्षेषु चत्वार्या[चत्वार आ]लापकाः एवं तृणान्यप्याश्रित्य द्रष्टव्यास्ते चामी—नानाविधासु पृथिवी-तृणत्वेनोत्पद्यन्ते पृथिवीशरीरं चाहारयन्ति १। द्वितीयं तु पृथिवीयोनिकेषु तृणेषूत्पद्यन्ते तृणशरीरं चाहारयन्ति २। ...योनिकेषु तृणेषूत्पद्यन्ते तृण [योनिकं] तृणशरीरं चाहारयन्ति ३। चतुर्थं तृणयोनिकेषु तृणावयवेषु मूलादिषु यन्ते तृणशरीरं चाहारयन्तीत्येवं यावदाख्यातमिति ४।

...वं] ओसहीणं चत्तारि आलावगा, एवं हरियाण वि चत्तारि आलावगा [सू० ११]

ख्या—एवमौषध्याश्रयाश्चत्वार आलापका भणनीयाः, नवर—औषधीग्रहणं ...

आलापका वाच्याः । कुहणेषु त्वेक एव आलापको द्रष्टव्यः, स चायं—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता पुढविजोणिया पुढविसंभवा जाव कम्मनिदाणेणं तत्थ वुक्कमा णाणाविहजोणियासु पुढवीसु आयत्ताए वायत्ताए कायत्ताए कूहणत्ताए, कंदु[क]त्ताए उव्वेहलि[णि]यत्ताए निव्वेहलि[णि]यत्ताए सच्छत्ताए छत्तगत्ताए वासाणियत्ताए कूरत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं नाणाविहजोणियाणं पुढवीणं सिणेहमाहारेंति, ते जीवा आहारिंति पुढवी सरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं पुढविजोणियाणं आयत्ताणं जाव कूराणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं । इक्को चेव आलावगो, सेसा तिन्नि नत्थि ।

व्याख्या—कुहणेष्वेक एवालापको ज्ञेयः, शेषास्त्रयो न सन्ति, तद्योनिकानामपरेषामभावादिति । इह चामी वनस्पतिविशेषा लोकव्यवहारतोऽवगन्तव्याः प्रज्ञापनातो वा अवसेया इति । सम्प्रतमप्कायोनिकस्य वनस्पतेः स्वरूपं दर्शयितुमाह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता उदगजोणिया उदगसंभवा जाव कम्मनियाणेणं तत्थ वुक्कमा णाणाविहजोणिएसु उदगेसु रुक्खत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं नाणाविहजोणियाणं उदगाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं उदग-

सोगंधियत्ताए पोंडरीयमहापोंडरीयत्ताए सयपत्तत्ताए सहस्सपत्तत्ताए, एवं कल्हारकोंकणत्ताए अरविंदत्ताए तामरसत्ताए भिसाभिसमुणालपुक्खलत्ताए पुक्खलच्छिभगत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं नाणाविहजोणियाणं उदगाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं उदगजोणियाणं उदगाणं जाव पुक्खलच्छिभगाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं। एको चेव आलावगो ३। [सू० १२]

व्याख्या—अथापरमन्यत् स्थानकं तीर्थकरैराख्यातं, तद्यथा–'इह' जगति एके जीवा उदकयोनिका नानायोनि-(का)कं (?) अवकपनकसेवालाः यावन्मृणालपुक्खलान्ता उत्पद्यन्ते, ते जीवा नानाविधयोनिकोदकस्नेहमाहारयन्ति इत्यादि-पूर्ववत्। अस्यायमेक एव आलापको ज्ञेयः।

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता तेसिं चेव पुढविजोणिएहिं रुक्खेहिं रुक्खजोणिएहिं ×तणेहिं, तणजोणिएहिं× मूलेहिं जाव बीएहिं+ (रुक्खजोणिएहिं अज्झारुहेहिं, अज्झारुहजोणिएहिं

× एतच्चिन्हान्तर्वर्त्तिपाठस्थाने 'रुक्खेहिं रुक्खजोणिएहिं' इत्येवंविधः पाठोऽस्ति सवृत्तिकमुद्रितप्रतिषु।

+ ( ) नास्त्येतच्चिन्हान्तर्गतः पाठः पुण्यपत्तनीयदीपिकाप्रतिषु।

*जाव बीएहिं, पुढविजोणिएहिं तणेहिं *तणजोणिएहिं मूलेहिं जाव बीएहिं, एवं [ओसहीहिं] सव्वत्थ वि तिन्नि आलावगा, एवं हरिएहिं) वि तिन्नि आलावगा, पुढविजोणिएहिं वि आएहिं काएहिं जाव कूरूए[कूरे]हिं उदगजोणिएहिं रुक्खेहिं * रुक्खजोणिएहिं मूलेहिं जाव बीएहिं, एवं अज्झारुहेहिं वि तिन्नि तणेहिं वि तिन्नि आलावगा, ओसहीहिं वि तिन्नि हरिएहिं वि तिन्नि उदग-जोणिएहिं उदगएहिं अवएहिं जाव पुक्खलच्छिभएहिं तसपाणत्ताए विउट्टंति ४। ते जीवा तेसिं पुढविजोणियाणं उदगजोणियाणं रुक्खजोणियाणं अज्झारुहजोणियाणं तणजोणियाणं ओसहिजोणियाणं हरियजोणियाणं रुक्खाणं अज्झारुहाणं तणाणं ओसहीणं हरियाणं मूलाणं जाव बीयाणं आयाणं कायाणं जाव कुरवा[कूरा]णं उदगाणं अवगाणं जाव पुक्खलच्छिभगाणं सिणेहमाहारिंति। ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं रुक्खजोणियाणं अज्झारुहजोणियाणं तणजोणियाणं ओसहिजोणियाणं हरियजोणियाणं मूलजोणियाणं कंद-

* अ तचिन्हस्थानेषु "अज्झारुहेहिं अज्झारुहजोणिएहिं मूलेहिं" तथा "तणजोणिएहिं तणेहिं" तथा "रुक्खजोणिएहिं रुक्खेहिं" इतिरूपेण पाठाधिक्यमस्ति सवृत्तिकमुद्रितप्रतिषु।

जोणियाणं जाव वीयजोणियाणं आयजोणियाणं कायजोणियाणं[जाव कूरजोणियाणं]उदग-जोणियाणं अवगजोणियाणं जाव पुक्खलच्छिभगजोणियाणं तसपाणाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं १ ॥ [सू० १३]

व्याख्या—ते वनस्पतावुत्पन्ना जीवाः पृथिवीयोनिकानां तथोदकानां वृक्षाध्यारुहतृणौषधिहरितयोनिकानां वृक्षाणां यावत्स्नेहमाहारयन्तीत्येतदाख्यातमिति, तथा त्रसानां प्राणिनां शरीरमाहारयन्तीत्येतदवसाने द्रष्टव्यमिति । तदेवं वनस्पति-कायिकानां सुप्रतिपाद्यचैतन्यानां स्वरूपमभिहितं, शेषाः पृथिवीकायादयश्चत्वार एकेन्द्रिया उत्तरत्र प्रतिपादयिष्यन्ते, साम्प्रतं त्रसकायिकस्यावसरः, स च नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवभेदभिन्नः, तत्र नारका अप्रत्यक्षत्वेनानुमानग्राह्याः, [तथाहि—] दुष्कृत-कर्म्मफलभुजः केचन सन्तीत्येवं ते ग्राह्याः, तदाहारोऽप्येकान्तेनाशुभपुद्गलनिर्वर्तित ओजसा, न प्रक्षेपेणेति, देवा अप्यधुना बाहुल्येन अनुमानगम्या ए[व], तेषामप्याहारः शुभ एकान्तेनौजोनिर्वर्त्तितो, न प्रक्षेपकृत इति । स चाभोगनिर्वर्त्तितोऽना-[भोगकृतश्च, तत्राना]भोगकृतः प्रतिसमयभावी आभोगकृतश्च जघन्येन चतुर्थभक्तकृत उत्कृष्टतस्तु त्रयस्त्रिंशद्वर्षसहस्रनिष्पादित इति, शेषास्तु तिर्यङ्मनुष्यास्तेषां च मध्ये मनुष्याणामभ्यर्हितत्वात्तानेव प्राक् प्रदर्शयितुमाह—

अहावरं पुरक्खायं नाणाविहाणं मणुस्साणं, तं जहा—कम्मभूमिगाणं अकम्मभूमिगाणं अंतर-दीवगाणं आरियाणं मिलक्खुगाणं, तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इत्थीए पुरिसस्स य कम्म-

कडाए जोणिए एत्थ णं मेहुणवत्तिए नामं संजोगे समुपज्जति, ते दुहओ वि सिणेहं संचिणांति ।

व्याख्या—अथानन्तरमेत'त्पुरा' पूर्वमाख्यातं, तद्यथा—आर्याणामनार्याणां च कर्मभूमिजाकर्मभूमिजादीनां मनुष्याणां नानाविधयोनिकानां स्वरूपं वक्ष्यमाणनीत्या समाख्यातं, तेषां च स्त्रीपुंनपुंसकभेदभिन्नानां 'यथाबीजेने'ति यद्यस्य बीजं, तत्र स्त्रियाः सवन्धि शोणितं पुरुषस्य शुक्रमेतदुभयमप्यविध्वस्तं, शुक्राधिकं सन्मनुष्यस्य शोणिताधिकं स्त्रियास्तत्समता नपुंसकस्य कारणतां प्रतिपद्यते, तथा 'यथावकाशेने'ति यो यस्यावकाशो मातुरुदरकुक्ष्यादिकः, तत्रापि किल वामा स्त्रियो दक्षिणा कुक्षिः पुरुषस्योभयाऽऽश्रितः षण्ढ इति । तत्र चाविध्वस्ता योनिरविध्वस्तं+ बीजमिति चत्वारो भङ्गकाः, तत्राप्याद्य एव भङ्गक उत्पत्तेरवकाशो, न शेषेषु त्रिष्विति । अत्र च स्त्रीपुंसयोर्वेदोदये सति पूर्वकर्म्मनिवर्त्तितायां योनौ 'मैथुनप्रत्ययिको' रताभिलाषोदयजनितोऽग्निकारणयोररणिकाष्ठयोरिव संयोगः समुत्पद्यते, तत्संयोगे च तच्छुक्रशोणिते समुपादाय तत्रोत्पित्सवो जन्तवस्तैजसकार्म्मणाभ्यां शरीराभ्यां कर्म्मरज्जुसन्दानितास्तत्रोत्पद्यन्ते । ते च प्रथममुभयोरपि स्नेहमाचिन्वन्त्यविध्वस्तायां योनौ सत्यामिति, विध्वस्यते तु योनिः "पञ्चपञ्चशिका नारी, सप्तसप्ततिकः पुमानि"ति, तथा द्वादश मुहूर्त्तानि यावच्छुक्रशोणिते अविध्वस्तयोनिके भवतस्तत ऊर्द्धं ध्वंसमुपगच्छत इति ।

तत्थ णं जीवा इत्थित्ताए पुरिसत्ताए नपुंसगत्ताए विउट्टंति ।

+ "वीजं १, अविध्वस्ता योनिर्विध्वस्तं वीजं २, विध्वस्ता योनिरविध्वस्तं वीजं ३, विध्वस्ता

व्याख्या—तत्र च जीवा उभयोरपि स्नेहमा[हार्य–आ]दाय स्वकर्मविपाकेन यथास्वं स्त्रीपुंनपुंमकभावेन 'विउट्टंति'त्ति विवर्त्तन्ते–समुत्पद्यन्ते ।

ते जीवा माउए उयं पिउयं सुक्कं तं तदुभयसंसट्ठं कलुसं किव्विसं तप्पढमयाए आहारमाहरिंति । ततो पच्छा जं से माता नाणाविहाओ रसवईओ आहारमाहरेति ततो एगदेसेणं ओयमाहारिंति, आणुपुव्वेणं वुड्ढा पलिवागमणुप्पवन्ना ततो कायातो अभिनिवट्टमाणा इत्थिं वेगया जणयंति पुरिसं वेगया जणयंति णपुंसगं वेगया जणयंति । ते जीवा डहरा समाणा माउए खीरं सप्पिं च आहारिंति आणुपुव्वेणं वुड्ढा ओयणं कुम्मासं तसथावरे य पाणे, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव सारूविकडं संतं, अवरे वि य णं तेसिं णाणाविहाणं मणुस्साणं कम्मभूमिगाणं अकम्मभूमिगाणं अंतरदीवगाणं आरियाणं मिलक्खूणं सरीरा नाणावण्णा भवंतीति मक्खायं ॥ [सू०१४]

व्याख्या—ततस्ते जीवास्तत्रोत्पन्नाः सन्तो मातुराहारमोजसा मिश्रेण वा लोमभिर्वाऽऽनुपूर्व्येणाहारयन्ति 'यथाक्रमं' आनुपूर्व्येण वृद्धिमुपगताः सन्तो 'गर्भपरिपाकं' गर्भनिष्पत्तिमनुप्रपन्नास्ततो मातुः कायादभिनिवर्त्तमानाः–पृथग्भवन्तस्तद्योनेर्निर्गच्छन्ति, ते च तथाविधकर्मोदयादात्मनः स्त्रीभावमप्येकदा जनयन्ति अपरे केचन पुम्भावं नपुंसकभावं च, इदमुक्तं

भवति–स्त्रीपुंनपुंसकभावः प्राणिनां स्वकृतकर्मनिर्वर्त्तितो भवति, न पुनर्यो यादृगिहभवे सोऽमुष्मिन्नपि तादृगेवेति, ते च तदर्वाग्जातबालकाः सन्तः पूर्वभवाभ्यासादाहाराभिलाषिणो मातुः स्तनस्तन्यमाहारयन्ति, [तद्]आहारेण च वृद्धिमुपगतास्तदुत्तरकालं नवनीतदध्योदनादिकं यावत्कुल्माषान् भुञ्जते, तथाऽऽहारत्वेनोपगतांस्त्रसांस्थावरांश्च प्राणिनस्ते जीवा आहारयन्ति, तथा नानाविधपृथिवीशरीरं लवणादिकं सचेतनमचेतनं वा आहारयन्ति, तच्चाऽऽहारितमात्ममात्कृतं सद् " रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव " इति सप्तधा व्यवस्थापयन्ति, अपराण्यपि तेषां नानाविधमनुष्याणां [नानावर्णानि] शरीराण्याविर्भवन्ति, ते च तद्योनिकत्वात्तदाधारभूतानि नानावर्णानि शरीराण्याहारयन्तीत्येवमाख्यातमिति। एवं गर्भव्युत्क्रान्तजमनुष्याः प्रतिपादितास्तदनन्तरं सम्मूर्छनजानामवसरः, तांश्चोत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामि। साम्प्रतं तिर्यग्योनिकास्तत्रापि जलचरानुद्दिश्याऽऽह—

अहावरं पुरक्खायं णाणाविहाणं जलचराणं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, तं जहा-मच्छाणं जाव सुंसुमाराणं तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इत्थीए पुरिसस्स य कम्मकडाए जोणीए तहेव, जाव ततो एगदेसेणं ओयमाहारिंति आणुपुव्वेणं वुड्ढा पलिपागमणुपवन्ना ततो कायातो अभिनिवट्टमाणा. अंडं वेगया जणयंति पोयं ए[वे]गया जणयंति, से अंडे उब्भिज्जमाणे इत्थिं वेगया जणयंति पुरिसं वेगया जणयंति नपुंसगं वेगया जणयंति। ते जीवा डहरा समाणा

आउसिणेहमाहारिंति आणुपुव्वेणं वुड्ढा वणस्सइकायं तसथावरे य पाणे, ते जीवा आहारेंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं नाणाविहाणं जलचरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं मच्छाणं सुंसुमाराणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं ।

व्याख्या—अथाऽनन्तरमेतद्वक्ष्यमाणं पूर्वमाख्यातं, तद्यथा—नानाविधजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां सम्बन्धिनः काँश्चित् स्वनामग्राहमाह—" मच्छाणं जाव सुंसुमाराणं " तेषां म[त्स्य]कच्छपादीनां यस्य यथा गर्भबीजं तेन तथा 'यथाऽवकाशेन' यो यस्योदरादावकाशस्तेन, स्त्रियाः पुरुषस्य च स्वकर्मनिर्वर्तितायां योनावुत्पद्यन्ते, ते च तत्राभिव्यक्ता मातुराहारेण वृद्धिमुपगताः स्त्रीपुंनपुंसकानामन्यतमत्वेनोत्पद्यन्ते, ते च जीवा जलचरा गर्भाद्व्युत्क्रान्ताः सन्तस्तदनन्तरं यावद् 'डहर' त्ति लघवस्तावदप्स्नेहमप्कायमेवाऽहारयन्ति, आनुपूर्व्येण च वृद्धाः सन्तो वनस्पतिकायं त्रसान् स्थावरांश्चाहारयन्ति । तथा ते जीवाः पृथिवीशरीरं—कर्दमस्वरूपं क्रमेण वृद्धिमुपगताः सन्त आहारयन्ति, तथाऽऽहारितं सत्स्वात्मरूपीकृतमात्मसात्परिणामयन्ति, शेषं सुगमं, यावत्कर्म्मोपगा भवन्तीत्येवमाख्यातम् । साम्प्रतं स्थलचरानुद्दिश्याह—

अहावरं पुरक्खायं नाणाविहाणं चउप्पयथलचरपंचिंदियतिरिक्ख जोणियाणं[तं जहा—] एगखुराणं, दुखुराणं, गंडीपदाणं, सणप्फयाणं, तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इत्थीए

भवति-स्त्रीपुंनपुंसकभावः प्राणिनां स्वकृतकर्मनिर्वर्त्तितो भवति, न पुनर्यो यादृगिहभवे सोऽमुष्मिन्नपि तादृगेवेति, ते च तदवजातबालकाः सन्तः पूर्वभवाभ्यासादाहाराभिलाषिणो मातुः स्तनस्तन्यमाहारयन्ति, [तद्]आहारेण च वृद्धिमुपगतास्तदुत्तरकालं नवनीतदध्योदनादिकं यावत्कुल्मापान् भुञ्जते, तथाऽऽहारत्वेनोपगतांस्त्रसांस्थावरांश्च प्राणिनस्ते जीवा आहारयन्ति, तथा नानाविधपृथिवीशरीर लवणादिकं सचेतनमचेतनं वा आहारयन्ति, तच्चाऽऽहारितमात्मसात्कृतं सद् " रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव "इति सप्तधा व्यवस्थापयन्ति, अपराण्यपि तेषां नानाविधमनुष्याणां [नानावर्णानि] शरीराण्यभिनिर्भवन्ति, ते च तद्योनिकत्वात्तदाधारभूतानि नानावर्णानि शरीराण्याहारयन्तीत्येवमाख्यातमिति। एवं तावद्गर्भव्युत्क्रान्तजमनुष्याः प्रतिपादितास्तदनन्तरं सम्मूर्छनजानामवसरः, तांश्चोत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामि । साम्प्रतं तिर्यग्योनिकास्तत्रापि जलचरानुद्दिश्याऽऽह—

अहावरं पुरक्खायं णाणाविहाणं जलचराणं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, तं जहा-मच्छाणं जाव सुंसुमाराणं तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इत्थीए पुरिसस्स य कम्मकडाए जोणीए तहेव, जाव ततो एगदेसेणं ओयमाहारिंति आणुपुव्वेणं वुड्ढा पलिपागमणुप्पवन्ना ततो कायातो अभिनिवट्टमाणा. अंडं वेगया जणयंति पोयं ए[वे]गया जणयंति, से अंडे उब्भिज्ज माणे इत्थिं वेगया जणयंति पुरिसं वेगया जणयंति नपुंसगं वेगया जणयंति । ते जीवा डहरा समा ।

आउसिणेहमाहारिंति आणुपुव्वेणं वुड्ढा वणस्सइकायं तसथावरे य पाणे, ते जीवा आहारेंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं नाणाविहाणं जलचरपंचिंदियातिरिक्खजोणियाणं मच्छाणं सुंसुमाराणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं ।

व्याख्या—अथाऽनन्तरमेतद्वक्ष्यमाणं पूर्वमाख्यातं, तद्यथा–नानाविधजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां सम्बन्धिनः काँश्चित् स्वनामग्राहमाह–" मच्छाणं जाव सुंसुमाराणं " तेषां म[त्स्य]च्छकच्छपादीनां यस्य यथा यद्बीजं तेन तथा ' यथाऽवकाशेन ' यो यस्योदरादाववकाशस्तेन, स्त्रियाः पुरुषस्य च स्वकर्मनिर्वर्तितायां योनावुत्पद्यन्ते, ते च तत्राभिव्यक्ता मातुराहारेण वृद्धिमुपगताः स्त्रीपुंनपुंसकानामन्यतमत्वेनोत्पद्यन्ते, ते च जीवा जलचरा गर्भाद्व्युत्क्रान्ताः सन्तस्तदनन्तरं यावद् ' डहर 'त्ति लघवस्तावदप्स्नेहमप्कायमेवाऽऽहारयन्ति, आनुपूर्व्येण च वृद्धाः सन्तो वनस्पतिकायं त्रसान् स्थावराँश्चाहारयन्ति । तथा ते जीवाः पृथिवीशरीरं–कर्दमस्वरूपं क्रमेण वृद्धिमुपगताः सन्त आहारयन्ति, तच्चाहारितं सत्समानरूपीकृतमात्मसात्परिणामयन्ति, शेषं सुगमं, यावत्कर्म्मोपगा भवन्तीत्येवमाख्यातम् । साम्प्रतं स्थलचरानुद्दिश्याह—

अहावरं पुरक्खायं नाणाविहाणं चउप्पयथलचरपंचिंदियतिरिक्ख जोणियाणं[तं जहा–] एगखुराणं, दुखुराणं, गंडीपदाणं, सणप्फयाणं, तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इत्थीए

पुरिसस्स य कम्म० जाव मेहुणवत्तिए नामं संजोगे समुप्पज्जति, ते दुहओ सिणेहं संचिणंति, तत्थ णं जीवा इत्थित्ताए पुरिस[त्ताए]जाव विउट्टंति। ते जीवा माउए उयं पिउसुक्कं, एवं जहा मणुस्साणं जाव इत्थिं वेगया जणयंति पुरिसंपि नपुंसगंपि, ते जीवा डहरा समाणा माउणो खीरं सप्पिं आहारिंति। आणुपुव्वेणं वुड्ढा वणस्सतिकायं तसथावरे य पाणे, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं णाणाविहाणं चउप्पयथलचरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं एगखुराणं जाव सणप्फयाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं।

व्याख्या—अथापरमेतत्तीर्थकरैराख्यातं नानाविधानां चतुष्पदानां, तद्यथा—एकखुराणामश्वानां, द्विखुराणां गोमहिष्यादीनां, गण्डीपदानां हस्त्यादीनां, सनखपदानां सिंहव्याघ्रादीनां, तेषां यथाबीजं यथाऽवकाशं जीवानामुत्पत्तिस्ते च वृद्धिमुपगताः मन्तोऽपरेषामपि शरीरमाहारयन्तीति, शेषं सुगमं, यावत्कर्म्मोपगा भवन्तीति। साम्प्रतं उरःपरिसर्पानुद्दिश्याह—

अहावरं पुरक्खायं णाणाविहाणं उरपरिसप्पाणं थलचरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, तं जहा—अहीणं अजगराणं असालिआणं महोरगाणं, तेसिं च णं [अहाबीएणं] अहावगासेणं इत्थीए जाव

इत्थ णं मेहुणे, एवं तं चेव, नाणत्तं—अंडं वेगया जणयंति पोयं वेगया जणयंति, से अंडे उब्भिज्जमाणे इत्थिं वेगया जणयंति पुरिसंपि नपुंसगंपि, ते जीवा डहरा समाणा वाउकायमाहारेंति, आणुपुव्वेणं वुड्ढा वणस्सतिकायं तसथावरे पाणे, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरेवि य णं तेसिं नाणाविहाणं उरपरिसप्पथलचरपंचिंदियतिरिक्ख० अहीणं जाव महोरगाणं सरीरा नाणावण्णा [नाणागंधा] जावमक्खायं ।

×[व्याख्या—'नानाविधानां' बहुप्रकाराणां उरसा ये प्रसर्पन्ति तेषां, तद्यथा—अहीनागजगराणामशालिकानां महोरगाणां यथाबीजेन यथाऽवकाशेन चोत्पन्नाऽण्डजत्वेन पोतजत्वेन वा गर्भान्निर्गच्छन्ति, ते च निर्गता मातुरूष्माणं (वायुकायं) वायुं चाहारयन्ति, तेषां च जातिप्रत्ययेन तेनैवाहारेण क्षीरादिनेव वृद्धिरुपजायते, शेषा] व्याख्या सुगमेन पूर्ववत् । साम्प्रतं भुजपरिसर्पानुद्दिश्याह—

अहावरं पुरक्खायं नाणाविहाणं भुयपरिसप्पाणं थलचरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, तं जहा—गोहाणं नउलाणं सीहाणं सरडाणं सल्लाणं सरवाणं खराणं घरकोइलाणं विस्संभराणं मूसगाणं

× नानाविधानामित्यादिः पाठः प्रत्यन्तरेषु ।

मंगुसाणं पयलातियाणं विरालियाणं जोहाणं चउप्पाइयाणं, तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इत्थीए पुरिसस्स य, जहा उरपरिसप्पाणं तहा भाणियव्वं, जाव सारूविकड संतं, अवरे वि य णं तेसिं नाणाविहाणं भुयपरिसप्पपंचिंदियथलचरातिरिक्खाणं गोहाणं जावमक्खायं ।

व्याख्या—× [नानाविधानां भुजाभ्यां ये प्र(परि)सर्पन्ति तेषां, तद्यथा–गोधानकुलादीनां स्वकर्म्मोपात्तेन यथाबीजेन यथाऽवकाशेन चोत्पत्तिर्भवति, ते चाण्डजत्वेन पोतजत्वेन चोत्पन्नास्तदनन्तरं मातुरूष्मणा वायुना चाहारितेन वृद्धिमुपयान्ति । शेषं] सुगममेव पूर्ववत् । साम्प्रतं खेचरानुद्दिश्याह —

अहावरं पुरक्खायं नाणाविहाणं खहचरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं, तं जहा–चम्मपक्खीणं लोमपक्खीणं समुग्गपक्खीणं विततपक्खीणं, तेसिं च णं अहाबीएणं अहावगासेणं इत्थीए जाव जहा उरपरिसप्पाणं, नाणत्तं–ते जीवा डहरा समाणा माउए गायसिणेहं आहारिंति । आणुपुव्वेणं वुड्ढा वणस्सइकायं, तस-थावरे य पाणे, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं नाणाविहाणं खहचरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं० चम्मपक्खीणं जावमक्खायं । [सू० १६]

× नास्त्येतच्चिन्हान्तर्वर्त्तिपाठः प्रत्यन्तरेषु ।

व्याख्या—नानाविधानां खेचराणामुत्पत्तिरेवं द्रष्टव्या, त[द्य]था—चर्म्मपक्षिणां चर्मकीटवल्गुलीप्रभृतीनां, तथा लोमपक्षिणां सारस-राजहंस-काक-बकादीनां, तथा समुद्गपक्षि-विततपक्षिणां बहिर्द्वीपवर्त्तिनां, एतेषां यथाबीजेन यथाऽवकाशेन चोत्पन्नानामाहारक्रिया एवमुपजायते, तद्यथा—सा पक्षिणी तदण्डकं स्वपक्षाभ्यामावृत्य तावत्तिष्ठति यावत्तदण्डकं तदूष्मणाऽऽहारितेन वृद्धिमुपगतं सत् कललावस्थां परित्यज्य चञ्च्वादिकानवयवान् परिसमाप्य भेदमुपयाति, तदुत्तरकालमपि मात्रोपनीतेनाहारेण वृद्धिमुपयाति, शेषं प्राग्वत् । व्याख्याताः पञ्चेन्द्रिया मनुष्यास्तिर्यञ्चश्च, तेषां चाहारो द्वेधा—आभोगनिर्वर्तितोऽनाभोगनिर्वर्त्तितश्च, तत्राऽनाभोगनिर्वर्त्तितः प्रतिक्षणभावी आभोगनिर्वर्त्तितस्तु यथास्वं क्षुद्वेदनीयोदयभावीति । साम्प्रतं विकलेन्द्रियानुद्दिश्याह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता नाणाविहजोणिया नाणाविहसंभवा नाणाविहवुक्कमा तज्जोणिया तस्संभवा तदुवक्कमा कम्मोवगा कम्मनिदाणेणं तत्थ वुक्कमा नाणाविहाणं तसथावराणं पोग्गलाणं सरीरेसु वा सचित्तेसु वा अचित्तेसु वा अणुसूयत्ताए विउट्टंति । ते जीवा तेसिं नाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं सिणेहमाहारिंति । ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं तसथावरजोणियाणं अणुसूयगाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं । एवं दुरूवसंभवत्ताए, एवं खुरदुगत्ताए । [सू० १७]

व्याख्या—अथानन्तरमेतदाख्यातं 'इह'अस्मिन् संसारे 'एके'केचन तथाविधकर्म्मोदयवशवर्त्तिनः 'सत्त्वाः' प्राणिनो नानाविधयोनिकाः कर्म्मनिदानेन—स्वकृतकर्म्मणा तत्रोत्पत्तिस्थाने 'उपक्रम्य' आगत्य नानाविधत्रसस्थावराणां शरीरेषु सचित्तेषु वाऽचित्तेषु वा 'अणुसूयत्ताए'त्ति अपरशरीराश्रिततया परनिश्रया 'विवर्त्तन्ते' समुत्पद्यन्ते, यावत्ते च जीवा विकलेन्द्रियाः सचित्तेषु—मनुष्यादिशरीरेषु यूकालिक्षादिकत्वेनोत्पद्यन्ते, तथा तत्परिभुज्यमानेषु मञ्चकादिष्वचित्तेषु मत्कुणत्वेनाविर्भवन्ति—उत्पद्यन्ते, तथऽचित्तीभूतेषु मनुष्यादिशरीरेषु विकलेन्द्रियशरीरकेषु वा ते जीवा 'अनुभू [?स्यू] तत्वेन' परनिश्रया कृम्यादित्वेनोत्पद्यन्ते, परे तु सचित्ते तेजस्कायादौ मूषकादिकत्वेनोत्पद्यन्ते, यत्र चाग्निस्तत्र वायुरित्यत· स्तदुद्भवा अपि द्रष्टव्याः, तथा पृथिवीमनुश्रित्य कुन्थुपिपीलिकादयो वर्षादावूष्मणा संस्वेदजा जायन्ते, तथोदके पूतरका डोल्लणकभ्रमरिकाछेदनकादयः समुत्पद्यन्ते, तथा वनस्पतिकाये पनकभ्रमरादयो जायन्ते। तदेवं ते जीवास्तानि स्वयोनि-शरीराण्याहारयन्ति इत्येवमाख्यातमिति। साम्प्रतं पञ्चेन्द्रियमूत्रपुरीषोद्भवान् प्राणिनः प्रतिपादयितुमाह 'एव' मित्यादि, यथा सचित्ताचित्तनिश्रया विकलेन्द्रियाः समुत्पद्यन्ते तथा तत्सम्भवेषु मूत्रपुरीषवान्तादिषु परे जन्तवो 'दुरूवत्ताए' दुरूपास्तत्सम्भवत्वेन कृम्यादिभावत्वेनोत्पद्यन्ते। ते च तत्र विष्ठादौ देहान्निर्गते अनिर्गते वा समुत्पद्यमाना उत्पन्नाश्च तदेव विष्ठादिकं स्वयोनिभूत[माहार]माहारयन्ति, शेषं प्राग्वत्। सांप्रतं सचित्तशरीराऽऽश्रयाञ्जन्तून् प्रतिपादयितुमाह—'एवं खुरदुगत्ताए' एवमिति यथा मूत्रपुरीषादावुत्पादस्तथा तिर्यक्शरीरेषु 'खुरदुगत्ताए'त्ति चर्मकीटतया समुत्पद्यन्ते, इदमुक्तं भवति—जीवतामेव गोमहिष्यादिनां चर्म्मणोऽन्तः प्राणिनः संमूर्च्छयन्ते, ते च तन्मांसचर्म्मणी भक्षयन्ति, भक्षयन्त-

स्त्रीपुंसयो [illegible] निपतति, गलच्छोणितेषु विवरेषु तिष्ठन्तस्तदेव शोणितमाहारयन्ति, तथा अचित्तगवादिशरीरेऽपि, तथा सचित्ताचित्तवनस्पतिशरीरेऽपि घुणकीटकाः सम्मूर्च्छन्ते, ते च तत्र सम्मूर्च्छन्तस्तच्छरीरमाहारयन्तीति । साम्प्रत मप्कायं प्रतिपिपादयिषुस्तत्कारणभूतवातप्रतिपादनपूर्वकं प्रतिपादयन्नाह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता नाणाविहजोणिया, +[जाव कम्म० खुरदुगत्ताए एव-मक्खंति, इहेगइया सत्ता णाणाविहजोणिया] जाव + कम्मनिदाणेणं तत्थ वुक्कमा नाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं सरीरेसु सचित्तेसु वा अचित्तेसु वा । तं सरीरगं वायसंसिद्धं वा वातसंगहितं वा वातपरिगतं वा उड्ढवातेसु उड्ढभागी भवति अहेवाएसु अहेभागी भवति तिरियवातेसु तिरियभागी भवति, तं जहा—उस्सा हिमए महिया करए हरतणूए सुद्धोदए, ते जीवा तेसिं नाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं सिणेहमाहारिंति, [ते जीवा आहारिंति] पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं तसथावरजोणियाणं उस्साणं जाव सुद्धोदगाणं सरीरा णाणा वण्णा जावमक्खायं ।

+ + नागरेतच्चिह्नमध्यगतो मूलपाठः मुद्रितप्रतिषु, परं दीपिकाप्रतिषु नवर्तमानसित ।

व्याख्या—अथानन्तरमेतद्वक्ष्यमाणं 'पुरा' पूर्वमाख्यातं, 'इह' अस्मिञ्जगत्येके सत्त्वास्तथाविधकर्मोदया-त्तथाविधकर्मोदयात्तथाविधयोनिकाः सन्तो यावत्कर्मनिदानेन 'तत्र' वातयोनिकाप्काये व्युत्क्रम्य—आगत्य नानाविधानां दर्दुरप्रभृतीनां प्राणिनां 'स्थावराणां च' हरितलवणादीनां सचित्ताचित्तभेदभिन्नेषु शरीरेषु तदप्कायशरीरं वायुना निष्पादितं वातेन संग्रहीतमभ्ररूपदलान्तर्निर्वृत्तं वायुनैवान्योऽन्यानुगतं, तथोर्द्ध्वगतेषु वातेषूर्द्ध्वभागी भवति, अप्कायो हि गगन-गतवातवशाद्धिनि सम्मूर्च्छते जलं, तथाऽधस्ताद्गतेषु तद्वशाद्भवत्यधोभागी अप्कायः, एवं तिर्यग्गतेषु वातेषु तिर्यग्भागी भवत्यप्कायः, इदमुक्तं भवति—वातयोनिकत्वादप्कायस्य यत्र यत्रासौ तथाविधपरिणामपरिणतो भवति तत्र तत्र तत्कार्यभूतं जलमपि सम्मूर्च्छते, तस्य चाभिधानपूर्वकं दर्शयितुमाह—'ओस'त्ति अवश्यायः हिमं महिका करकाः 'हरतणुए'त्ति तृणाग्रव्यवस्थिता जलबिन्दवः, शुद्धोदकं प्रतीतमिति, इहोदकप्रस्तावे एके सत्त्वास्तत्रोत्पद्यन्ते स्वकर्मवशगास्तत्रोत्पन्नास्ते जीवास्तेषां नानाविधानां त्रसस्थावराणां स्रोतस्याधारभूतानां स्नेहमाहारयन्ति, ते जीवास्तच्छरीरमाहारयन्ति, अनाहारका न भवन्तीत्यर्थः, शेषं सुगमम् । तदेवं वातयोनिकमप्कायं प्रदर्श्याधुनाऽप्कायसम्भवमेवाप्कायं दर्शयितुमाह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता उदगजोणिया उदगसंभवा जाव कम्मनिदाणेणं तत्थ वुक्कमा तसथावरजोणिएसु उदएसु उदगत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं तसथावरजोणियाणं उदगाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं अवरे वि य णं तेसिं

तसथावरजोणियाणं उदगाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं।

व्याख्या—अथापरमाख्यातं इह जगति उदकाधिकारे [वा] एके सत्त्वास्तथाविधकर्मोदयाद्वातवशोत्पन्नत्रसस्थावरशरीराधारमुदकं योनि-रुत्पत्तिस्थानं येषां ते तथा, तथोदकसम्भवा यावत्कर्मनिदानेन तत्रोत्पित्सवस्त्रसस्थावरयोनिके[षूदके]ष्वपरोदकतया 'विवर्त्तन्ते' समुत्पद्यन्ते, ते च उदकजीवास्तेषां त्रसस्थावरयोनिकानामुदकानां + नानाविधानि शरीराणि विवर्त्तन्ते। एतदाख्यातं। तदेवं त्रसस्थावरशरीरसम्भवमुदकं योनित्वेन प्रदर्श्य अधुना निर्विशेषणमप्कायसम्भवमेवाप्कायं दर्शयितुमाह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता उदगजोणियाणं जाव कम्मानियाणेणं तत्थ वुक्कमा, उदगजोणिएसु उदगेसु उदगत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं उदगजोणियाणं +जीवाणं उदगाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं उदग-

+ 'स्नेहमाहारयन्ति, अन्यान्यपि पृथिव्यादिशरीराण्याहारयन्ति, तच्च पृथिव्यादिशरीरमाहारितं सत्सारूप्यमानीयात्मसात्कुर्वन्त्यपराण्यपि तत्र त्रसस्थावरशरीराणि विवर्त्तन्ते, तेषां चोदकयोनिकानामुदकानां' इति वृत्तौ।

+ नास्त्येतच्छब्दः सवृत्तिकमुद्रितप्रतिषु।

जोणियाणं उदगाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं ।

व्याख्या—अथाऽपरमेतदाख्यातं, इहैके सत्त्वाः स्वकृतकर्मोदयादुदकयोनि[केषूदके]पूत्पद्यन्ते, ते च तेषामुदकसम्भवानामुदकजीवानामात्माधारभूतानां शरीरमाहारयन्ति, शेषं सुगमं, यावदाख्यातमिति । साम्प्रतमुदकाश्रितान्पूतरकादिकांस्त्रसान् दर्शयितुमाह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता उदगजोणियाणं जाव कम्मनिदाणेणं तत्थ वुक्कमा उदगजोणिएसु उदएसु तसपाणत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं उदगजोणियाणं उदगाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं उदगजोणियाणं तसथावराणं पाणाणं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं । [सू० १८]

व्याख्या—सुगमेन× । अथाऽग्निकायमधिकृत्याह—

अहावरं पुरक्खायं इहेगतिया सत्ता नाणाविहजोणिया जाव कम्मनियाणेणं तत्थ वुक्कमा

×"अथापरमेतदाख्यात, इहैके सत्त्वा उदकेषु उदकयोनिषु चोदकेषु त्रसप्राणितया पूतरकादित्वेन 'विवर्त्तन्ते' समुत्पद्यन्ते, ते चोत्पद्यमानाः समुत्पन्नाश्च तेषा-मुदकयोनिकानामुदकाना स्नेहमाहारयन्ति, शेषं सुगमं, यावदाख्यातमिति" इति वृत्तौ ।

नाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं सरीरेसु सचित्तेसु वा अचित्तेसु वा अगणिकायत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं नाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं तसथावरजोणियाणं पुढवी(अगणी)णं सरीरा नाणावण्णा जावमक्खायं, सेसा तिन्नि आलावगा जहा उदगाणं ।

व्याख्या—अथैतदपरमाख्यातं, 'इह' संसारे 'एके' केचन 'सत्त्वाः' प्राणिनस्तथाविधकर्म्मोदयवर्त्तिनो नानाविधयोनयः प्राक्रमन्तः—पूर्वजन्मनि तथाविधं कर्म्मोपादाय तत्कर्म्मनिदानेन नानाविधानां त्रसस्थावराणां प्राणिनां शरीरेषु [सचित्तेषु] अचित्तेषु वाऽग्नित्वेन 'विवर्त्तन्ते' प्रादुर्भवन्ति, तथाहि—पञ्चेन्द्रियतिरश्चां दन्तिमहिषादीनां परस्परं युद्धावसरे × विषाणसंहर्षे + सत्यग्निरुत्तिष्ठते, एवमचित्तेष्वपि तदस्थिसंहर्षादग्नेरुत्थानं, तथा द्वीन्द्रियादिशरीरेष्वपि यथासम्भवमायोजनीयं, तथा स्थावरेष्वपि वनस्पत्युपलादिषु सचित्ताचित्तेष्वग्निजीवाः समुत्पद्यन्ते, ते चाग्निजीवास्तत्रोत्पन्नास्तेषां नानाविधानां त्रसस्थावराणां स्नेहमाहारयन्ति, शेषं सुगमं, यावद्भवन्तीत्येवमाख्यातम् । अपरे त्रयोऽप्यालापकाः

× दन्तशृङ्गयोः परिग्रहापेक्षया सचित्तांशयुक्तत्वापेक्षया वा अचित्तभेदभिन्नता इति टिप्पणं सवृत्तिकमुद्रितप्रतौ ।

+ "स्पर्धायां तु समः परौ । हर्ष-घर्षौ च सङ्काम-सङ्क्रमौ दुर्गसञ्चरे ॥ ८७ ॥" इति शब्दरत्नाकरः कां० ६ ।

सोगंधिए य बोधव्वे । चन्दप्पभ-वेरुलिए, जलकंते सूरकंते य ॥ ४ ॥ एयाओ गाहाओ एएसु भणियव्वाओ, जाव सूरकंतत्ताए विउट्टंति, ते जीवा तेसिं णाणाविहाणं तसथावराणं पाणाणं सिणेहमाहारिंति, ते जीवा आहारिंति पुढविसरीरं जाव संतं, अवरे वि य णं तेसिं तसथावर-जोणियाणं पुढवीणं जाव सूरकंताणं सरीरा णाणावण्णा जावमक्खायं, सेसा तिन्नि आलावगा जहा उदगाणं । [सू० २०]

व्याख्या— अथापरमेतत्पूर्वमाख्यातं, इहैके सत्त्वाः पूर्वं नानाविधयोनिकाः स्वकृतकर्मवशगा नानाविधत्रसस्थावराणां शरीरेषु सचित्तेषु अचित्तेषु वा पृथिवीत्वेनोत्पद्यन्ते, तद्यथा—सर्पशिरस्सु मणयः करिदन्तेषु मौक्तिकानि विकलेन्द्रियेष्वपि शुक्त्यादिषु मौक्तिकानि, स्थावरेष्वपि वेण्वादिषु तान्येवेति, एवमचित्तेषुपरादिषु लवणभावेनोत्पद्यन्ते, एवं पृथिवीकायिका नानाविधासु पृथिवीषु शर्करा-वालुका-उपल-शिला-लवणादिभावेन तथा गोमेदकादिरत्नभावेन च बादरमणिविधानतया समुत्पद्यन्ते, शेषं सुगमं, यावदन्त्यालापकाः उदकवदेव नेतव्या इति । साम्प्रतं सर्वोपसंहारद्वारेण सर्वजीवान् सामान्यतो बिभणिषुराह—

अहावरं पुरक्खायं सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता णाणाविहजोणिया णाणाविह-

संभवा नाणाविहवुक्कमा, सरीरजोणिया सरीरसंभवा सरीरवुक्कमा सरीराहारा कम्मोवगा कम्मनिदाणा कम्मगईया कम्मट्ठिइया कम्मणा चेव विप्परियासमुवेंति । से एवमाया ह, से एवमायाणित्ता आहारगुत्ते सहिए समिए सया जए त्तिबेमि । [सू० २१]

बीयसुयक्खंधस्स आहारपरिन्नानाम तईयमज्झयणं समत्तं ॥ ३ ॥

व्याख्या—अथापरमेतदाख्यातं–सर्वे प्राणाः सर्वे भूताः सर्वे सत्त्वाः सर्वे जीवाः× नानाविधयोनिका नारक–तिर्यङ्नरामरादिगतिपुत्पद्यन्ते, यत्र यत्रोत्पद्यन्ते तत्र तत्र तच्छरीराहारिणो भवन्ति, तदाहारवन्तश्च तत्रागुप्तास्तद्द्वारायाततत्कर्मगा नारकतिर्यङ्नरामरगतिपु जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितयो भवन्ति, अनेनेदमुक्तं भवति–यो यादृगिह भवेत्–स तादृगमुनाऽपि भवतीत्येतन्निरस्तं भवति, अपि तु कर्मोपगाः कर्मनिदानाः कर्मायत्तगतयो भवन्ति, तथा तेनैव कर्मणा सुखलिप्सवोऽपि तद्विपर्यासं–दुःखमुपगच्छन्तीति । साम्प्रतमध्ययनार्थमुपसंजिहीर्षुराह—'से एवमायाणहे'त्यादि, यदेतन्मयाऽऽदितः प्रभृत्युक्तं, तद्यथा–यो यत्रोत्पद्यते स तच्छरीराहारको भवति, आहारागुप्तश्च कर्मादत्ते, कर्मणा च नानाविधासु योनिष्वरघट्टघटीन्यायेन पौनःपुन्येन पर्यटतीत्येवं जानीत यूयं, एतद्विपर्यासं–दुःखमुपगच्छन्तीति । एतत्परिज्ञाय सदस-

× जीवसत्त्वयोर्व्यत्ययेन निर्देशोऽत्र ।

द्विवेकी आहारगुप्तः पञ्चभिः समितिभिः समितः सहितो ज्ञानादिभिः 'सदा' सर्वकालं–यावदुच्छ्वासं तावद्यतेत–संयमानुष्ठाने प्रयत्नवान् भवेदिति । इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरगुम्फितायां श्रीसूत्रकृताङ्ग-
दीपिकायां द्वितीये श्रुतस्कन्धे समाप्तमाहारपरिज्ञाख्यं तृतीयमध्ययनमिति ॥ ३ ॥

अथ प्रत्याख्यानक्रियाख्यं चतुर्थमध्ययनम् ।

अथ तृतीयाध्ययनानन्तरं चतुर्थमारभ्यते, आहारपरिज्ञानन्तरं प्रत्याख्यानक्रियाध्ययनमारभ्यते, तच्चेदम्—

सुयं मे आउसंतेणं भगवया एवमक्खायं–इह खलु पच्चक्खाणकिरियानाम अज्झयणं, तस्स णं अयमट्ठे पन्नत्ते—

व्याख्या—श्रीजम्बूस्वामिनं प्रति श्रीसुधर्मस्वामी कथयति–श्रुतं मया [आयुष्मता] भगवतेदमाख्यातं–इह खलु प्रत्याख्यानक्रियानामाध्ययनं, तस्यायमर्थो वक्ष्यमाणलक्षणस्तथाहि—

आया अपच्चक्खाणी आवि भवति, आया अकिरियाकुसले आवि भवति, आया मिच्छासंठिए

आवि भवति, आया एगंतदंडे आवि भवति, आया एगंतबाले आवि भवति, आया एगंतसुत्ते आवि भवति, आया अवियारमणवयणकायवक्के आवि भवति, आया अप्पडिहयप क्खायपाव म्मे आवि भवति, एस खलु भगवता अक्खाए असंजए अविरए अप्पडिहयप च ायपाव म्मे सकिरिए असंवुडे एगंतदंडे एगंतबाले एगंतसुत्ते से बाले अवियारमणवयण ायव सुविण-मवि ण पस्सति, पावे य से कम्मे कज्जइ [सू० १] तत्थ चोयए प वगं एवं वदासि—

व्याख्या—अयमात्मा–जीवः अनादिमिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगानुगततया स्वभावत एवाप्रत्याख्यान्यपि भवति, [अपि शब्दात्] स एव कुतश्चिन्निमित्तात्प्रत्याख्यान्यपि भवति, तथा +अक्रियाकुशलोऽपि भवति, तथाऽऽत्मा मिथ्यात्वोदय-संस्थितोऽपि भवति, तथैकान्तेनापरान्प्राणिनो [दण्डयतीति] दण्डस्तदेवम्भूतो भवति, तथाऽऽत्मा एकान्तबालश्च भवति, तथाऽऽत्मा एकान्तसुप्तश्च भवति, यथा द्रव्यसुप्तः शब्दादीन् विषयान्न जानाति हिताहितप्राप्तिपरिहारविकलश्च भवति तथाऽऽत्माऽपि भावसुप्तो हिताहितं न वेत्ति, तथाऽऽत्माऽप्रत्याख्यानक्रियः सन् अविचारितमनोवाकायवाक्यश्चापि ×भवति,

+ " सदनुष्ठानं क्रिया, तस्यां कुशलः क्रियाकुशलस्तत्प्रतिषेधात् " इति बृह० ।

× " वाग्ग्रहणेनैव वाक्यस्य गतार्थत्वात्पुनर्वाक्यग्रहणं वाग्व्यापारस्य प्राचुर्यज्ञापनार्थम् । " इति हर्ष० ।

तथाऽप्रतिहताप्रत्याख्यातपापकर्म्मा भवति, एवंविधो जीवो भगवता असंयत अविरत अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्म्मा सक्रिय असंवृत एकान्तबाल एकान्तसुप्तश्च कथितः, तदेवम्भूतश्च बालसुप्ततया 'अविचाराणि' अविचारितरमणीयानि परमार्थविचारणया युक्त्या वा विघटमानानि मनोवाक्कायवाक्यानि यस्य स तथा, अविचारितमनोवाक्कायः निर्विवेकतया वस्तुविज्ञानरहितः स्वप्नमपि न पश्यति, तस्य चाव्यक्तविज्ञानस्य स्वप्नमप्यपश्यतः पापं कर्म्म बध्यते, एतावता यद्वस्तु स्वप्नेऽपि नायाति कदाचिदृष्टमपि न तस्यापि कर्मबन्धो लगति, अव्यक्तविज्ञानेनापि प्राणिना पापं कर्म्म क्रियत इति मतः । तत्र नैवं व्यवस्थिते परः प्रज्ञापकमेवमवादीत्—अत्र चाचार्याभिप्रायं परः प्रतिषेधयति—

असंतएणं मणेणं पावएणं असंतिआए वतीए पावियाए असंतएणं काएणं पावएणं अहणंतस्स अमण[क्ख]स्स अवियारमणवयणकायवक्कस्स सुमिणमवि अप्पस्सओ पावे कम्मे नो कज्जइ, कस्स णं तं हेउं ? चोयगे एवं ब्रवीति—

व्याख्या—अविद्यमानेन असता मनसा तथा अप्रवृत्तेनाशोभनेन, तथा वाचा कायेन च पापेन असता, तथा सत्त्वान् अनिघ्नतः, तथाऽमनस्कस्याविचारमनोवाक्कायवाक्यस्य स्वप्नमप्यपश्यतः, एवमव्यक्तविज्ञानस्य पापं कर्म्म न बद्ध्यते, एवम्भूतविज्ञानेन पापं कर्म्म न क्रियत इति, तर्हि कथयन्तु पूज्याः ? कथं पाप कर्म्म बद्ध्यते ? केन हेतुना—केन कारणेन कर्म्मबन्धः स्यात् ? नात्र कश्चिदव्यक्तविज्ञानत्वात् पापकर्म्म हेतुरिति । अथ पर एव स्वाभिप्रायेण पापकर्म्मबन्धहेतुमाह—

अन्नयरेणं मणेणं पावएणं मणवत्तिए पावे कम्मे कज्जइ, अन्नयरीए वतीए पावियाए वतिवत्तिए पावे कम्मे कज्जइ, अन्नयरेणं काएणं पावएणं कायवत्तिए पावे कम्मे कज्जति, [हणंतस्स समणक्खस्स सवियारमणवयणकायवक्कस्स सुमिणमवि पासओ एवंगुणजातीयस पावे कम्मे कज्जइ।] पुणरवि चोयगे एवं ववीति—तत्थ णं जे ते एवमाहंसु—असंतएणं मणेणं पावए असंतीयाए वतीए पावियाए असंतएणं काएणं पावएणं अहणंतस्स अमणक्खस्स अवियारमणवय-कायवक्कस्स सुविणमवि अपस्सओ पावे कम्मे कज्जति,[तत्थ णं] जे [ते]एवमाहंसु तं मिच्छा। तत्थ पन्नवए चोयगं एवं वयासी—[तं सम्मं]जं मए पुव्वं वुत्तं असंतएणं णे पावए असंतियाए वईए पावियाए असंतएणं काएणं पावएणं अहणंतस्स अमणक्खस्स अवियारम -

स्य मनोवाक्कायव्यापारस्याभावात्, अथैतद्व्यापारमन्तरेणापि कर्मबन्ध इष्यते ? एवं च सति मुक्तानामपि कर्मबन्धः स्यात्, न चैतदिष्यते, तस्मान्नैवं बन्धः, तत्र यदेवम्भूतैरेव मनोवाक्कायव्यापारैः कर्मबन्धोऽभ्युपगम्यते । तदेवं व्यवस्थिते सति ये ते एवमुक्तवन्तस्तद्यथा-अविद्यमानैरेवाशुभैर्योगैः पापं कर्म क्रियते, मिथ्या ते एवमुक्तवन्त इति स्थितम् । तदेवं शिष्येणाचार्यपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षे व्यवस्थापिते सत्याचार्य आह—' तं सम्म'मित्यादि, यदेतन्मयोक्तं प्राग् यथाऽस्पष्टायोगानामपि कर्म बध्यते तत् 'सम्यक्' शोभनं युक्तिसङ्गतं इति। एवमुक्ते पर आह–' कस्य हेतोः ? ' केन कारणेन ? तत्सम्यगिति चेदाह—

तत्थ खलु भगवया छज्जीवनिकाया हेऊ पन्नत्ता, तं जहा-पुढविकाइया जाव तसकाइया, इच्चेतेहिं छहिं जीवनिकाएहिं आया अप्पडिहयपच्चक्खायपावकम्मे निच्चं पसढविउवातचित्तदंडे, तं जहा-पाणाइवाए जाव परिग्गहे कोहे जाव मिच्छादंसणसल्ले ।

व्याख्या—आचार्य आह-तत्र खलु भगवता षड्जीवनिकायाः कर्मबन्धहेतुत्वेनोपन्यस्तास्तद्यथा-पृथिवीकायिका यावत्त्रसकायिका इति। कथमेते षट्कायाः कर्मबन्धस्य कारणमित्याह—'इच्चेएहिं' इत्यादि, इत्येतेषु पृथिव्यादिषु षड्जीवनिकायेषु अप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा य आत्मा जन्तुः 'नित्यं' सर्वकालं प्रकर्षेण शठः तथा 'व्यतिपाते' प्राणिव्यपरोपणे चित्तं यस्य स व्यतिपातचित्तः, [स्वपरदण्डहेतुत्वाद्दण्डः] प्रशठश्चासौ व्यतिपातचित्तदण्डश्चेति आत्मा, तद्यथा—

प्राणातिपाते विधेये प्रशठ[व्यतिपात]चित्तदण्डः, एवं मृषावादादत्तादानमैथुनपरिग्रहेष्वपि वाच्यं, यावन्मिथ्यादर्शनशल्यमिति। तेषामिहैकेन्द्रियविकलेन्द्रियादीनामनिवृत्तत्वान्मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगानुगतता इति द्रष्टव्यं, तद्भावाच्च ते कथं प्राणातिपातादि दोषवन्तो न भवन्ति ? एतावता एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाः प्राणातिपातादिदोषवत्तया अव्यक्तविज्ञाना अपि सन्तोऽस्वप्नाद्यवस्थायामपि ते कर्म्मबन्धका एव, तदेवं व्यवस्थिते यत्प्रागुक्तं परेण, यथा—अव्यक्तविज्ञानानामनघ्नतां अमनस्कानां न कर्म्मबन्ध इत्येतन्मृषा। साम्प्रतमाचार्यः स्वपक्षसिद्धये दृष्टान्तमाह—

तत्थ खलु भगवता वहए दिट्ठंते पन्नत्ते, से जहा नामए वहए सिया गाहावइस्स वा गाहावइपुत्तस्स वा रन्नो वा रायपुरिसस्स वा खणं निदाय पविसिस्सामि खणं लद्धूणं वहिस्सामि[त्ति] पहारेमाणे से किं नु हु नाम से वहए तस्स गाहावइस्स वा [तस्स] गाहावइपुत्तस्स वा तस्स वा रण्णो तस्स वा रायपुरिसस्स खणं निदाय पविसिस्सामि खणं लद्धूणं वहिस्सामि[त्ति] पहारेमाणे दिया वा राओ वा सुत्ते वा जागरमाणे वा अमित्तभूते मिच्छासंठिते नि॰ पसढविउवायचित्तदंडे भवति ? एवं वियागरेमाणे समियाए वियागरे चोयए—हंता भवति।

व्याख्या—तत्र खलु भगवता वधकदृष्टान्तः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—वधकः कश्चित्स्यादिति, कुतश्चिन्निमित्तात्कुपितः सन्

कस्यचिद्वधपरिणतः कश्चित्पुरुषो भवति, कीदृशो वधकः ? 'गाहावइस्से 'त्यादि, गृहपतिर्गृहपतिपुत्रो वा तस्योपरि कश्चिद्वधकः संवृत्तः, स च वधपरिणामपरिणतोऽपि कस्मिँश्चित्क्षणे पापकारिणमेनं घातयिष्यामीति । तथा राज्ञः राजपुरुषस्य वोपरि कुपित एतत्कुर्यादित्याह—'खणं निदाय' इत्यादि, क्षण-मवसरं 'निदाय'त्ति प्राप्य लब्ध्वा [वध्यस्य] पुरे गृहे वा प्रवेक्ष्यामीति तदध्यवसायी भवति, तथा क्षणमवसरं छिद्रादिकं वध[वध्य]स्य लब्ध्वा तं वध्यं हनिष्यामीत्येवं सम्प्रधारयति, तथा गृहपते राज्ञो वा कश्चित्कारणकोपाद्वधपरिणतोऽप्यात्मनोऽवसरं लब्ध्वा हनिष्यामीत्यवसरं-छिद्रमपेक्षमाणस्तदवसरापेक्षी, कञ्चित् कालमुदास्ते, स च तत्रौदासीन्यं कुर्वाणः अपरेण कार्यादिना व्यग्रचेतास्तस्मिन्नवसरे व[धं]ध्यं प्रत्यस्पष्टविज्ञानो भवति, स चैवम्भूतोऽपि यथा तं वध्यं प्रति नित्यमेव प्रशठव्यतिपातचित्तदण्डो भवति, एवमविद्यमानैरपि प्रव्यक्तैरशुभैर्योगैरेकेन्द्रियविकलेन्द्रियादयोऽस्पष्टविज्ञाना अपि मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगानुगतत्वात्प्राणातिपातादिदोषवन्तो भवन्तीति, न च तेऽवसरं अपेक्षमाणा उदासीना अपि अवैरिण इति, एवमस्पष्टविज्ञाना अपि वैरिणो भवन्तीति । साम्प्रतमाचार्य एव स्वाभिप्रेतमर्थं परप्रश्नपूर्वकमाविर्भावयन्नाह-'से किं नु हु' इत्यादि, आचार्यः स्वतो निर्णीतार्थोऽसूयया परं पृच्छति-किमसौ वधक पुरुषो[हनना]ऽवसरापेक्षी छिद्रं 'सम्प्रधारयन्' चिन्तयन् अहर्निशं सुप्तो जाग्रदवस्थो वा 'तस्य' गृहपते राज्ञो वा वध्यस्यामित्रभूतो वा मिथ्यासँस्थितो नित्यं प्रशठव्यतिपातचित्तदण्डो भवति ? आहोस्विन्नेत्येवं पृष्टः परः समतया माध्यस्थ्यमवलम्बमानो यथाऽवस्थितमेव व्यागृणीयात्, यथा-हन्त आचार्य ! भवत्यसावमित्रभूत इत्यादि । तदेवं दृष्टान्तं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकमाह—

आचार्य आह—जहा से वहए तस्स गाहावइस्स[वा]तस्स गाहावइपुत्तस्स[वा]तस्स वा रन्नो तस्स वा रायपुरिसस्स खणं निदाय पविसिस्सामि खणं लद्धूणं वहिस्सामित्ति पहारेमाणे दिया वा राओ वा सुत्ते वा जागरमाणे वा अमित्तभूते मिच्छासंठिए निच्चं पसढविउवायचित्तदंडे [भवइ] एवामेव वाले वि सव्वेसिं पाणाणं जाव सव्वेसिं सत्ताणं दिया वा राओ वा सुत्ते वा जागरमाणे वा अमित्तभूते मिच्छासंठिए निच्चं पसढविउवायचित्तदंडे [भवइ], तं जहा—पाणातिवाए जाव मिच्छादंसणसल्ले, एवं खलु भगवता अक्खाए—असंजए अविरए अप्पाडिहयपच्चक्खायपावकम्मे सकिरिए असंवुडे एगंतदंडे एगंतवाले एगंतसुत्ते आवि भवति, से वा अवियारमणवयणकायवक्के सुविणमवि ण पस्सति पावे य से कम्मे कज्जति ।

व्याख्या—'जहा से वहए' इत्यादि, यथाऽसौ वधक इत्यादिना दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमर्थं दर्शयितुमाह—'एवामेवे' इत्यादि, यथाऽसौ वधकोऽवसरापेक्षितया वध्यस्य व्यापत्तिमकुर्वाणोऽप्यमित्रभूतो भवत्येवमसावपि वालोऽस्पष्टविज्ञानो निवृत्तेरभावात्सर्वेषां प्राणिनां व्यापादको भवति यावन्मिथ्यादर्शनशल्योपेतो भवति, यद्यप्युत्थानादिकं विनयं कुतश्चिन्निमित्तादसौ विधत्ते तथाप्युदायिनृपमारकवदन्तर्दुष्ट एवेति नित्यं प्रशठव्यतिपातचित्तदण्डश्च यथा परशुरामः

कृतवीर्यं व्यापाद्यापि तदुत्तरकालं सप्तवारान्निःक्षत्रां पृथिवीं चकार, एवममात्रमित्रभूतो मिथ्याविनीतश्च भवति । ' एवं खलु भगवया ' इत्यादि, यथाऽसौ वधकोऽवसरापेक्षी न तावद्घातयति [अथ च] अनिवृत्तत्वाद्दोषदुष्ट एव, एवमसावप्येकेन्द्रियादिकोऽस्पष्टविज्ञानोऽप्यविरतत्वात्तथाभूत एव-अविरताप्रतिहताप्रत्याख्याताऽसत्क्रियादिदोषदुष्ट एवेति, शेषं सुगमं, यावत्पापं कर्म क्रियत इति ।

जहा से वहए तस्स वा गाहावइस्स वा[जाव]तस्स वा रायपुरिसस्स पत्तेयं[पत्तेयं]चित्तसमादाए दिया वा राओ वा सुत्ते वा जागरमाणे वा अमित्तभूते मिच्छासंठिए[निच्चं]पसढविउवातचित्तदंडे भवति, एवामेव बाले सव्वेसिं पाणाणं जाव सव्वेसिं सत्ताणं पत्तेयं[पत्तेयं]चित्तसमादाए दिया वा राओ वा सुत्ते वा जागरमाणे वा अमित्तभूते मिच्छासंठिते निच्चं पसढविउवातचित्तदंडे भवति ॥ [सू० २]

व्याख्या—यथाऽसौ वधको वध्यस्य विनाशं चिन्तयन् अनिघ्नन्नपि अमित्रभूतः कथ्यते, तदनु तस्य वधमकुर्वतोऽपि पापकर्म जायते, एवं बाल एकेन्द्रियादिरपि सर्वेषां प्राणिनाममित्रभूतः कथ्यते, अविरतत्वात्, एकेन्द्रियादेरप्यकुर्वतोऽपि बन्धो भवति पापकर्मण इति । एवमाचार्येण प्रतिपादिते सति शिष्यः कथयति—

नो इणमट्ठे समट्ठे [चोदकः]। इह खलु वहवे पाणा० जे इमेणं सरीरसमुस्सएणं नो दिट्ठा वा सुया वा नाभिमता वा, विन्नाया वा जेसिं णो पत्तेयं पत्तेयं चित्तसमायाए दिया वा राओ वा सुत्ते वा जागरमाणे वा अमित्तभूते मिच्छासंठिते निच्चं पसढविउवातचित्तदंडे, तं जहा—पाणाइवाए जाव मिच्छादंसणसल्ले ॥ [सू० ३]

व्याख्या—'नो इणमट्ठे समट्ठे' नायमर्थः समर्थः यदकुर्वतोऽमतः अमनस्कस्यापि पापकर्म्म लगति, नायमर्थः भगवः-प्रतिपत्तु न योग्य इति। तत्र शिष्यः कारणमाह—'इह खलु' चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके 'बहवो'ऽनन्ताः प्राणिनः सन्ति देशकालविप्रकृष्टास्तथाभूता बहवः सन्ति ये अनेन शरीरसमुच्छ्रयेण न कदाचिद्दृष्टाश्चक्षुषा न श्रुताः श्रवणाभ्यां विशेषतो नाभिमता-इष्टा, न च विज्ञाताः स्वयमेवेत्यतः कथं तद्विषयस्तस्यामित्रभावः स्यात्?, अतस्तेषां कदाचिदप्यविज्ञातानां कथं प्रत्येकं वधं प्रति चित्तसमादानं भवति? न चासौ तान् प्रति नित्यं प्रशठव्यतिपातचित्तदण्डो भवतीति। एवं च व्यवस्थिते न सर्वविषयं प्रत्याख्यानं युज्यते, इत्येवं प्रतिपादिते सति परेण आचार्य आह—

तत्थ खलु भगवया दुवे दिट्ठंता पन्नत्ता, तं जहा—सन्निदिट्ठंते य असन्निदिट्ठंते य, से किं तं सन्निदिट्ठंते?, २ जे इमे सन्निपंचिंदिया पज्जत्तगा, एतेसि णं छज्जीवनिकाए पडुच्च, तं०—पुढविकायं

जाव तसकायं, से एगतिओ[पइन्नं कुज्जा]पुढविकाएणं किच्चं करेइ[वि] कारवेइ[वि], तस्स णं एवं भवइ–एवं खलु अहं पुढविकाएणं किच्चं करेमि वि कारवेमि वि, णो चेव णं से एवं भवइ–इमेण वा[इमेण वा], से य तेणं पुढविकाएणं किच्चं करेति वि कारवेति वि, से णं ताओ पुढविकायाओ अस्संजयाविरयअप्पडिहयपच्चक्खायपावकम्मे यावि भवति, एवं जाव तसकाएत्ति भाणियवं । से एगतिओ छहिं जीवनिकाएहिं किच्चं करेति वि कारवेति वि, तस्स णं एवं भवति–एवं खलु अहं छज्जीवनिकाएहिं किच्चं करेमि वि कारवेमि वि, णो चेव णं से एवं भवति–इमेहिं वा[इमेहिं वा, से य तेहिं छहिं जीवनिकाएहिं जाव कारवेइ वि], से य तेहिं छहिं जीवनिकाएहिं असंजयअविरयअप्पडिहयपच्चक्खायपापकम्मे, तं जहा–पाणातिवाए जाव मिच्छादंसणसल्ले, एस खलु भगवता अक्खाए–असंजए अविरए अप्पडिहयपच्चक्खायपावकम्मे सुविणमवि अपस्सतो पावे य से कम्मे कज्जति, से तं सन्निदिट्ठंते ।

व्याख्या—यद्यपि सर्वेषु जीवेषु देशकालस्वभावविप्रकृष्टेषु वधकचित्तं नोत्पद्यते तथाप्यसावविरतिप्रत्ययत्वात्तेष्वप्रमुक्तवैर

एव कथ्यते, अस्य चार्थस्य सुखप्रतिपत्तये भगवता द्वौ दृष्टान्तौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—संज्ञिदृष्टान्तोऽसंज्ञिदृष्टान्तश्च । अथ कोऽयं संज्ञिदृष्टान्तः ? ये केचन इमे संज्ञिनः पंचेन्द्रियाः पर्याप्तकाः, एषां च मध्ये कश्चिदेकः षड्जीवनिकायान् प्रतीत्यैवम्भूतां 'प्रतिज्ञां' नियमं कुर्यात्, यथाऽहं षड्जीवनिकायमध्ये पृथिवीकायेनैवैकेन वालुकाशिलोपललवणादिस्वरूपेण 'कृत्यं' कार्यं कुर्यां, स चैवं कृतप्रतिज्ञस्तेन तस्मिँस्तस्माच्च तं करोति कारयति च, शेषकायेभ्योऽहं विनिवृत्तः, तस्य च कृतनियमस्यैवम्भूतो भवत्यध्यवसायः—खल्वहं पृथिवीकायेन कृत्यं करोमि कारयामि [च], तस्य च सामान्यकृतप्रतिज्ञस्य विशेषाभिसन्धिर्न भवति, यथाऽहं कृष्णेन वा श्वेतेन वा पृथिवीकायेन कार्यं करोमि [कारयामि च], सामान्येन वचसाऽहं पृथिवीकायारम्भं करिष्यामि एवं स सर्वस्मात्पृथ्वीकायादनिवृत्तोऽप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्म्मा भवति, तत्र सर्वत्र पृथिवीकाये खननस्थाननिषीदनशयनत्वर्तनोच्चारप्रश्रवणादि[करण]क्रियासद्भावात्सर्वस्मात्पृथिवीकायादनिवृत्तत्वात्, एवमप्तेजोवायुवनस्पतिष्वपि वाच्यं, तत्राप्कायेन स्नानपानावगाहनभाण्डोपकरणधावनादिषूपयोगः, तेजस्कायेनापि [पचनपाचनवितापनप्रकाशनादिषु, वायुनाऽपि] व्यजनतालवृन्तोत्पादितव्यापारादिषु प्रयोजनं, वनस्पतिनाऽपि—कन्दमूलफलपत्रत्वक्शाखाद्युपयोग, एवं विकलेन्द्रिय-पञ्चेन्द्रियेष्वप्यायोज्यम् । तथैकः कश्चित् षट्स्वपि जीवनिकायेष्वविरतोऽसंयतत्वाच्च तैरसौ 'कार्यं' सावद्यानुष्ठानं स्वयं करोति कारयति च परैस्तस्य च क्वचिदपि निवृत्तेरभावादेवम्भूतोऽध्यवसायो भवति, तद्यथा—एवं खल्वहं षड्भिरपि जीवनिकायैः सामान्येन कृत्यं करोमि, न पुनस्तद्विशेष प्रतिज्ञेति, स च तेषु षट्स्वपि जीवनिकायेष्वसंयतोऽप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्म्मा भवति । एवमष्टादशपापस्थानकेष्वप्यायोज्यम् । तदेवमसौ हिंसादीन्यकुर्वन्नपि अविरतत्वात्त-

जूरणयाए तिप्पणयाए पिट्टणयाए परितप्पणयाए ते दुक्खण—सोयण जाव परितप्पणवहबंधण-परिकिलेसाओ अप्पडिविरता भवंति ।

व्याख्या—'से किं तं असन्निदिट्ठंते' इत्यादि, 'असंज्ञिनो' मनोविकलाः सुप्तमत्तमूर्च्छितादिवत्, ये इमे असंज्ञिनः पृथिवीकायिकाः यावद्वनस्पतिकायिकास्तथा षष्ठा अप्येके त्रसाः प्राणिनो विकलेन्द्रियाः यावत्सम्मूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियास्ते सर्वेऽप्यसंज्ञिनो, येषां नो 'तर्को' विचारो मीमांसाविशिष्टविमर्शो विद्यते, यथा—कस्यचित्संज्ञिनो मन्दमन्दप्रकाशे स्थाणुपुरुषोचिते देशे किमयं ? स्थाणुरुत पुरुष इत्येवमात्मक ऊह—स्तर्कः सम्भवति, नैवं तेषामसंज्ञिनां तर्कः सम्भवतीति । तथा 'संज्ञा' पूर्वोपलब्धेऽर्थे तदुत्तरकालपर्यालोचनं, सा संज्ञा येषां नास्ति, तथा 'प्रज्ञा' बुद्धिः-साऽपि नास्ति, तथा मनस्तथा वाग्व्यापारः, साऽपि न विद्यते, तथा स्वयं करोमि अन्यैर्वा कारयामीत्येवम्भूतोऽध्यवसायो नास्ति, तेऽप्यसंज्ञिनो बालवद्बाला दिवा रात्रौ [वा] सुप्ता जाग्रदवस्था वा सर्वजीवानामभिन्नभूता उत्पद्यन्ते, विरतेरभावात् । एवमष्टादशपापस्थानकेष्वन्तर्योज्यन्ते । असंज्ञिनो हि विरतेरभावादविरताः, अविरतत्वाच्च कर्मणां बन्धका एवेति । यद्यप्यसंज्ञिनो [विशिष्ट] मनोव्यापाररहितास्तथाऽपि सर्वप्राणिनां दुःखोत्पादनतया तथा शोचनतया—शोकोत्पादनतया तथा जूरणतया—वयोहानिरूपया तथा 'तिप्पणयाए' त्रिभ्यो मनोवाक्कायरूपेभ्यः पातनं त्रिपातनं, तद्भावस्तया, यदि वा 'तिप्पणयाए'त्ति परिदेवनतया तथा 'पिट्टणयाए'

यद्यपि देशकालस्वभावविप्रकृष्टानां, न सर्वेषां दुःखमुत्पादयन्ति तथापि विरतेरभावात्तत्प्रत्ययिकेन कर्मणा बध्यन्ते, तदेवं विप्रकृष्टविषयेऽपि बन्धकाः स्युरविरतत्वात् । अथोपसंजिहीर्षुराह इति—

इति खलु ते असन्निणो वि सत्ता अहोनिसं पाणातिवाए उवक्खाइज्जंति, जाव अहोनिसं परिग्गहे उवक्खाइज्जंति जाव मिच्छादंसणसल्ले उवक्खाइज्जंति ।

व्याख्या—'इति खलु' इह खलु ये इमे पृथिवीकायादयोऽसंज्ञिनः प्राणिनस्तेषां न तर्को न संज्ञा न प्रज्ञा न मनो न वाक् [न] स्वयं कर्तुं नान्येन कारयितुं न कुर्वन्तमनुमन्तुं वा प्रवृत्तिरस्ति, ते चाहर्निशममित्रभूता मिथ्यासंस्थिता नित्यं प्रशठव्यतिपातचित्तदण्डा दुःखोत्पादनं यावत् परितापनपरिक्लेशादप्रतिविरता, असंज्ञिनोऽपि सन्तोऽहर्निशं प्राणातिपाते कर्तव्ये तद्योग्यतया तदसम्प्राप्तावपि ग्रामघातकवदुपाख्यायन्ते—कथ्यन्ते, यावन्मिथ्यादर्शनशल्ये उपाख्यायन्ते, एतावता असंज्ञिनामपि प्राणिनां किमप्यकुर्वतामपि अविरतत्वात्पापकर्मबन्धो जायत इति भावः । तदेवं दृष्टान्तद्वयं प्रदर्श्य तत्प्रतिबद्धमेवार्थशेषं प्रतिपादयितुं शिष्यः प्रश्नं करोति—किमेते सत्त्वाः संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च भव्याभव्यत्ववन्नियतरूपा एवाहोस्वित् संज्ञिनो भूत्वा असंज्ञित्वं प्रतिपद्यन्ते असंज्ञिनोऽपि संज्ञित्वमित्येवं शिष्येण प्रतिपादिते सत्याहाचार्यः—

सव्वजोणिया वि खलु सत्ता सन्निणो हुच्चा असन्निणो हुंति असन्निणो हुच्चा सन्निणो हुंति । होच्चा सन्नी अदुवा असन्नी ।

व्याख्या—ये वेदान्तवादिनो वादिनस्ते एवं प्रतिपादयन्ति 'पुरुषः पुरुषत्वमेवाश्नुते पशुरपि पशुत्वमेवे'ति, तदत्रापि संज्ञिनः संज्ञिन एव भवन्ति असंज्ञिनोऽपि असंज्ञिन इति, तन्मतव्यवच्छेदार्थमाह—'सव्वजोणिया वी'त्यादि, यदि वा किं संज्ञिनोऽसंज्ञिकर्मबन्धं प्राक्तने कर्मणि सत्येव कुर्वन्ति ? किं वा नेत्येवमसंज्ञिनोऽपि संज्ञिकर्मबन्धनं प्राक्तने सत्येव कुर्वन्ति नेत्येतदाशङ्क्याह—'सव्वजोणिया वी'त्यादि, सर्वा योनयो येषां ते सर्वयोनयः, संवृतविवृतोभय-शीतोष्णोभय-सचित्ताचित्तोभयरूपयोनय इत्यर्थः। सर्वे योनयोऽपि खलु सत्त्वाः पर्याप्त्यपेक्षया यावन्मनःपर्याप्तिर्न निष्पद्यते तावदसंज्ञिनः करणतः सन्तः पश्चात्संज्ञिनो भवन्ति एकस्मिन्नेव जन्मनि, अन्यजन्मापेक्षया त्वेकेन्द्रियादयोऽपि सन्तः पश्चान्मनुष्यादयो भवन्तीति, तथाभूतकर्मपरिणामात्, न पुनर्भव्याभव्यत्ववद्व्यवस्थानियमो, भव्याभव्यत्वे हि न कर्मायत्ते, अतो नानयोर्व्यभिचारः। ये पुनः कर्मवशगास्ते संज्ञिनो भूत्वाऽन्यत्रासंज्ञिनो भवन्ति, असंज्ञिनश्च भूत्वा संज्ञिन इति। वेदान्तवादिमतस्य तु प्रत्यक्षेणैव व्यभिचारः समुपलभ्यते, तथाहि—संज्ञ्यपि कश्चिन्मूर्छाद्यवस्थायामसंज्ञित्वं प्रतिपद्यते मूर्छापगमे पुनः संज्ञित्वमिति, जन्मान्तरे तु सुतरां व्यभिचारः, तथा प्रबुद्धो निद्रोदयात्स्वपिति सुप्तश्च प्रतिबुध्यते, एवं स्वापप्रबोधावस्था एकस्मिन्नेव भवे जीवस्य जायते, एवं संज्ञित्वमसंज्ञित्वमप्येकस्मिन्नेव भवे जन्तोरविरुद्धमिति। एवं परभवेऽपि संज्ञ्यसंज्ञी स्यादसंज्ञी च संज्ञी स्यात्। तथा पुरुषो देवत्वं देवश्च पुरुषत्वमित्येवं सर्वत्र योज्यम्।

तत्थ से अविवि[चि]त्ता अविधूणित्ता असंमुच्छित्ता अणणुतावित्ता असन्निकायाओ [वा]

(संज्ञिकायान) सञ्जिकायं संकमिंति (संक्रामन्ति) १, सञ्जिकायाओ [वा] असञ्जिकायं संकमिंति २, सञ्जिकायाओ [वा] सञ्जिकायं संकमिंति ३, असञ्जिकायाओ [वा] असञ्जिकायं संकमिंति ४ ।

व्याख्या—यत् प्राक्तनं कर्म यदुदीर्णं यत् बद्धमास्ते, तस्मिन् सत्येव तत्कर्म 'अविविच्य' अपृथक्कृत्य तथाऽविधूयाऽननुभूयाननुताप्य तद् अपरित्यक्तकर्माणोऽसंज्ञिकायात्संज्ञिकायं संक्रामन्ति तथा संज्ञिकायादसंज्ञिकायमिति [संज्ञिकायात् संज्ञिकायं असंज्ञिकायादसंज्ञिकायं]। तद्यथा नारकाः—सावशेषकर्माण एव नरकादुद्वृत्त्य प्रतनुवेदनेषु तिर्यक्षूत्पद्यन्ते, एवं देवा अपि प्रायस्तत्कर्मशेषतया शुभस्थानेषूत्पद्यन्त इत्यवगन्तव्यम् । अत्र चतुर्भङ्गिका सूत्रेणैव दर्शिता ।

जे एए सन्नी वा असन्नी वा सव्वे ते मिच्छायारा [निच्चं] पसढविउवातचित्तदंडा, तं जहा—पाणातिवाते वा जाव मिच्छादंसणसल्ले ।

व्याख्या—सर्वेऽप्येते संज्ञिनोऽसंज्ञिनो वा मिथ्याचारा, अप्रत्याख्यानित्वादित्यभिप्रायः, सर्वजीवेष्वपि नित्यं प्रशठव्यतिपातचित्तदण्डा भवन्तीत्येवम्भूताश्च प्राणातिपाताद्येषु सर्वेष्वप्याश्रवद्वारेषु वर्तन्त इति । तदेवं व्यवस्थिते यदुक्तं परेण तद्यथा—'इहानिष्पन्नानाऽशुभयोगसम्भवे कथं पापकर्म बध्यते?' इत्येतन्निरस्तं, विरतेरभावादकुर्वतामपि पापं लगत्येवेति भावः ।

एवं खलु भगवया अक्खाए—असंजए अविरए अप्पडिहयपच्चक्खायपावकम्मे सकिरिए असंवुडे एगंतदंडे एगंतबाले एगंतसुत्ते, से बाले अवियारमणवयणकायवक्के सुविणमवि ण पासइ पावे य से कम्मे कज्जति। [सू० ४]

व्याख्या—एवं 'भगवता' तीर्थकृताऽऽख्यातमित्यादि यत्प्राक्प्रतिज्ञातं तदेवास्मिन् सूत्रालापके दर्शितं, व्याख्यानं पाठवदेवमिति, पापं च कर्म्म लगत्येव। तदेवमप्रत्याख्यानिनः कर्म्मसम्भवात्तत्सम्भवे च नारकतिर्यङ्नरामरगतिलक्षणं संसारमवगम्य संजातवैराग्यः शिष्यः आचार्यं प्रति प्रवणचेताः प्रश्नयितुमाह—

चोयगः—से किं कुवं किं कारवं कहं संजयविरयपडिहयपच्चक्खायपावकम्मे भवति ?।

व्याख्या—शिष्यः प्राह—भगवन् ! किमनुष्ठानं स्वतः कुर्वन् ? किं वा परं कारयन् ? केन प्रकारेण संयतविरतप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा जन्तुर्भवति ? इत्येवं पृष्टे सत्याचार्य आह—

तत्थ खलु भगवया छज्जीवनिकाया हेऊ पन्नत्ता, [तं जहा—] पुढविकाइया जाव तसकाइया, से जहा नामए मम अस्सातं दंडेण वा अट्ठीण वा मुट्ठीण वा लेलूएण वा कवालेण वा आतालिज्जमाणस्स वा जाव उद्दविज्जमाणस्स वा लोमुक्खणणमायमवि हिंसाकारगं दुक्खं भयं

पडिसंवेदेमि, इच्चेवं जाण सव्वे पाणा जाव सव्वे सत्ता दंडेण वा जाव कवालेण वा आताडिज्जमाणा वा उवद्दम्ममाणा वा तज्जिज्जमाणा वा ताडिज्जमाणा जाव उवद्दविज्जमाणा वा जाव लोमुक्खणणमायमवि हिंसाकारकं दुक्खं भयं पडिसंवेदिंति । एवं नच्चा सव्वे पाणा [जाव सव्वे सत्ता] न हंतव्वा जाव न उद्दवेयव्वा, एस धम्मे सुद्धे धुवे णितिए सासए समिच्च लोगं खेदन्नेहिं पवेइए ।

व्याख्या—तत्र खलु भगवता षड्जीवनिकायाः संयमसद्भावे हेतुत्वेनोपन्यस्ताः, यथा प्रत्याख्यानरहितस्य षड्जीवनिकायाः संसारगतिनिबन्धनत्वेन कथिताः एवं त एव प्रत्याख्यानिनो मोक्षाय भवन्तीति, तथा चोक्तम्—"×जे जत्तिया य हेऊ, भवस्स ते चेव तत्तिया मोक्खे । गणणाईया लोगा, दोण्हवि पुण्णा भवे तुल्ला ॥ १ ॥" इदमुक्तं भवति–यथाऽऽत्मनो दण्डाद्युपघाते दुःखमुत्पद्यते एवं सर्वेषामपि प्राणिनामित्यात्मोपमया तदुपघातान्निवर्त्तते, एष धर्म्मः सर्वापायत्राणलक्षणो ध्रुवो नित्यः शाश्वतः परैः क्वचिदप्यस्खलितो युक्तिसङ्गतत्वात् । अयं च धर्म्मः सम्यक्शुद्ध इत्यवगम्य लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं खेदज्ञैः प्रवेदितः ।

एवं से भिक्खू विरते पाणाइवायाओ जाव मिच्छादंसणसल्लाओ, से भिक्खू णो दंतपक्खा-

× ये यावन्तश्च हेतवो भवस्य ते तावन्तश्चैव मोक्षस्य । गणनातिगा लोका द्वयोरपि पूर्णा भवेयुस्तुल्याः ॥ १ ॥

लणेणं दंते पक्खालेज्जा, नो अंजणं नो वमणं नो धू[वणित्तं]मणत्तं पि आ[इते]दत्ते, से भिक्खू अकिरिए अलूसए अकोहे जाव अलोभे उवसंते परिनिव्वुडे, एस खलु भगवया अक्खाए संजय-विरयपडिहयपच्चक्खायपावकम्मे, अकिरिए संवुडे एगंतपंडिए यावि भवति त्तिबेमि । [सू० ५] । बीयसुयक्खंधस्स चउत्थं पच्चक्खाणकिरियानाम अज्झयणं, समत्तं ।

व्याख्या—एवं स भिक्षु-र्निवृत्तः सर्वाश्रवद्वारेभ्यो दन्तप्रक्षालनादिकाः क्रिया अकुर्वन् सावद्यक्रियाया अभावादक्रियोऽक्रियत्वाच्च प्राणिनामलूषकोऽनपापादको यावदेकान्तेनैवासौ पण्डितो भवति । इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरगुम्फितायां श्रीसूत्रकृताङ्ग-दीपिकायां द्वितीयश्रुतस्कन्धे समाप्तं प्रत्याख्यानक्रियाख्यं चतुर्थमध्ययनमिति ॥ ४ ॥

अथ पञ्चममाचारश्रुताध्ययनम्

साम्प्रतं पञ्चममारभ्यते, तत्रेयमादिगाथा—

आदाय बंभचेरं च, आसुपन्ने इमं वयं । अस्सिँ धम्मे अणायारं, नायरेज्ज कयाइ वि ॥ १ ॥

व्याख्या—'आदाय' गृहीत्वा, किं तद् ? ब्रह्मचर्यं-सत्य-भूतदया-तप-इन्द्रियनिरोधलक्षणं, एतन्मौनीन्द्रप्रवचने ब्रह्मचर्यमित्युच्यते, तदादाय 'आशुप्रज्ञः' सदसद्विवेकज्ञः 'इमां' समस्ताध्ययनेनाभिधीयमानां वाचं [इदं जगत्] शाश्वतमेवाशाश्वतमेव वा, इत्यादिकां कदाचिदपि 'नाचरेत्' न कथयेत्, तथाऽस्मिन्धर्मे सर्वज्ञप्रणीते व्यवस्थितः सन् अनाचार-सावद्यानुष्ठानरूपं 'न समाचरेत्' न विदध्यात्, यदि वा केवलिप्रणीते धर्मे व्यवस्थितः 'इमां' वक्ष्यमाणां वाचमनाचारं च कदाचिदपि नाचरेदिति श्लोकार्थः ॥ १ ॥

अथाचार्योऽनाचारं दर्शयितुं यथावस्थितलोकस्वरूपप्रकटनपूर्वकमाह—

अणादीयं परिन्नाय, अणवदग्गेति वा पुणो । सासयमसासए वा, इति दिट्ठिं न धारए ॥ २ ॥

व्याख्या—चतुर्दशरज्ज्वात्मकं लोकमनादिकमनवदग्रं[-अनन्तं]च परिज्ञाय-अपर्यवसानं च ज्ञात्वा शाश्वतमशाश्वतं वा एकान्तेन न वदेत्, इत्येवम्भूतां दृष्टिं न धारयेत्, पण्डितस्त्वेकान्तेन शाश्वतमेवाशाश्वतमेव लोकं न वदेदिति गाथाऽर्थः ॥२॥

लणेणं दंते पक्खालेज्जा, नो अंजणं नो वमणं नो धू[वणित्तं]मणत्तं पि आ[इते]दत्ते, से भिक्खू अकिरिए अलूसए अकोहे जाव अलोभे उवसंते परिनिव्वुडे, एस खु भगवया अक्खाए संजय-विरयपडिहयपच्चक्खायपावकम्मे, अकिरिए संवुडे एगंतपंडिए यावि भवति त्तिबेमि । [सू० ५] ।
बीयसुयक्खंधस्स चउत्थं पच्चक्खाणकिरियानाम अज्झयणं, समत्तं ।

व्याख्या—एवं स भिक्षु-र्निवृत्तः सर्वाश्रवद्वारेभ्यो दन्तप्रक्षालनादिकाः क्रिया अकुर्वन् सावद्यक्रियाया अभावादक्रियोऽक्रियत्वाच्च प्राणिनामलूषकोऽव्यापादको यावदेकान्तेनैवासौ पण्डितो भवति । इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरगुम्फितायां श्रीसूत्रकृताङ्ग-दीपिकायां द्वितीयश्रुतस्कन्धे समाप्तं प्रत्याख्यानक्रियाख्यं चतुर्थमध्ययनमिति ॥ ४ ॥

अथ पञ्चममाचारश्रुताध्ययनम्

साम्प्रतं पञ्चममारभ्यते, तत्रेयमादिगाथा—

आदाय बंभचेरं च, आसुपन्ने इमं वयं । अस्सिँ धम्मे अणायारं, नायरेज्ज कयाइ वि ॥ १ ॥

व्याख्या—'आदाय' गृहीत्वा, किं तद् ? ब्रह्मचर्यं–सत्य-भूतदया-तप-इन्द्रियनिरोधलक्षणं, एतन्मौनीन्द्रप्रवचने ब्रह्मचर्यमित्युच्यते, तदादाय 'आशुप्रज्ञः' सदसद्विवेकज्ञः 'इमां' समस्ताध्ययनेनाभिधीयमानां वाचं[इदं जगत्] शाश्वतमेवाशाश्वतमेव वा, इत्यादिकां कदाचिदपि 'नाचरेत्' न कथयेत्, तथाऽस्मिन्धर्मे सर्वज्ञप्रणीते व्यवस्थितः सन् अनाचार-मासद्यानुष्ठानरूपं 'न समाचरेत्' न विदध्यात्, यदि वा केवलिप्रणीते धर्मे व्यवस्थितः 'इमां' वक्ष्यमाणां वाचमनाचारं च कदाचिदपि नाचरेदिति श्लोकार्थः ॥ १ ॥

अथानार्योऽनाचारं दर्शयितुं यथावस्थितलोकस्वरूपप्रकटनपूर्वकमाह—

अणादीयं परिन्नाय, अणवदग्गेति वा पुणो । सासयमसासए वा, इति दिट्ठिं न धारए ॥ २ ॥

व्याख्या—चतुर्दशरज्ज्वात्मकं लोकमनादिकमनवदग्रं[–अनन्तं]च परिज्ञाय–अपर्यवसानं च ज्ञात्वा शाश्वतमशाश्वतं वा इत्येकान्तेन न वदेत्, इत्येवम्भूतां दृष्टिं न धारयेत्, पण्डितस्त्वेकान्तेन शाश्वतमेवाशाश्वतमेव लोकं न वदेदिति गाथाऽर्थः ॥२॥

किमित्येकान्तेन न वदेदित्याह—

एएहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो ण विज्जई। एएहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ३ ॥

व्याख्या—अयं लोको नित्य एवानित्य एव वा, अथवा सर्वं वस्तु नित्यमेवानित्यमेव वा, एताभ्यां स्थानाभ्यामभ्युपगम्यमानाभ्यां अनयोर्वा पक्षयोर्व्यवहारो लोकस्यैहिकामुष्मिकयोः कार्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणो न विद्यते, एतावता एकान्तपक्ष नाश्रयेत्, एकान्तपक्षाश्रयणं त्वनाचारः, स्याद्वादपक्षाश्रयणं त्वाचार इति। अत्र हेतुयुक्तयो बृहट्टीकातोऽवसेया, अत्र तु संक्षेपेण सूत्रार्थस्यैव प्रकाशनमिति गाथार्थः ॥ ३ ॥

तथाऽन्यमप्यनाचारं निषेद्धुकाम आह—

समुच्छिहिंति सत्थारो, सव्वे पाणा अणेलिसा। गंठिगा वा भविस्संति, सासयंति व णो वए ॥ ४ ॥

व्याख्या—सम्यङ्निरवशेषतया ‘उच्छेत्स्यन्ति’ उच्छेदं यास्यन्ति—क्षयं यास्यन्ति यदिवोच्छेत्स्यन्ति—सिद्धिं यास्यन्ति, के ते? शास्तार—स्तीर्थङ्करास्तच्छासनप्रतिपन्ना वा ‘सर्वे’ निरवशेषाः सिद्धिगमनयोग्या भव्याः, ततश्चोत्सन्नभव्यं जगत्स्यादिति, अत्र शुष्कतर्काभिमानग्रहगृहीता युक्तिं प्रकाशयन्ति—जीवसद्भावे सत्यप्यपूर्वोत्पादाभावात् अभव्यस्य च सिद्धिगमनासम्भवात् कालस्य चानन्त्यात् निरन्तरं सिद्धिगमनसम्भवेन तद्व्ययोपपत्तेरपूर्वभव्यजीवोत्पत्तेरभावाद्भव्योच्छेद इत्येवं नो वदेत्, तथा सर्वेऽपि प्राणिनः ‘अनीदृशाः’ न सदृशाकाराः सन्तीत्येवमपि नो वदेत्। तथा ग्रन्थिकाः सत्त्वाः—सर्वेऽपि

प्राणिनः कर्मग्रन्थोपेता एव भविष्यन्तीत्येवमपि नो वदेत् । इदमुक्तं भवति–सर्वेऽपि प्राणिनः सेत्स्यन्त्येव कर्मावृता वा सर्वे भविष्यन्तीत्येवमेकमपि पक्षमैकान्तिकं नो वदेत् । यदि वा 'ग्रन्थिका' इति ग्रन्थिभेदं कर्तुमसमर्था भविष्यन्तीत्येवं न नो वदेत्, तथा शा[श्वताः]स्तारः सर्वकालस्थायिनस्तीर्थकरा भविष्यन्ति, नोच्छेदं यास्यन्ति इत्येवमपि नो वदेत् ॥ ४ ॥

तदेवं दर्शनाचारवादनिषेधं वाङ्मात्रेण प्रदर्श्याधुना युक्तिं दर्शयितुमाह—

एएहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो ण विज्जती । एएहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ५ ॥

व्याख्या—सर्वे शास्तारः क्षयं यास्यन्ति शाश्वता वा भविष्यन्तीति, यदि वा सर्वे शास्तारस्तद्दर्शनप्रपन्ना[वा] सेत्स्यन्ति, शाश्वता वा भविष्यन्ति, यदि वा सर्वे प्राणिनो विसदृशाः सदृशा वा, तथा ग्रन्थिकसत्त्वास्तद्रहिता वा भविष्यन्तीत्येवमनयोर्द्वयोः स्थानयोर्व्यवहारो न विद्यते, तथाहि–'सर्वे शास्तारः क्षयं यास्यन्ती'त्येतदयुक्तं, क्षयनिबन्धनस्य कर्मणोऽभावात् सिद्धानां क्षयाभावः, [अथ]भवस्थकेवल्यपेक्षया चेदभिधीयते तदप्ययुक्तं, यतोऽनाद्यनन्तानां केवलिनां सद्भावात्, भरतेषु केवलिनां विरहे महाविदेहेषु सर्वदा केवलिसद्भावः । तथा सर्वेऽपि भव्याः सेत्स्यन्तीत्येतदपि न स्यात्, यतः श्रीभगवत्यां जयन्तीप्रश्नाधिकारे "सव्वे वि णं भंते! भवसिद्धिया जीवा सिज्झिस्संति ?" भगवानाह—"हंता जयंती ! भवसिद्धिया जीवा सिज्झिस्संति ××× भवसिद्धियविरहिए लोए भविस्सइ ? नो इणमट्ठे समट्ठे" इत्यादिभगवद्वचनप्रामाण्याद्भव्यजीवविरहितं जगन्न भविष्यति, युक्तिश्चात्र भगवतीवृत्तितोऽवसेया, तथा च "जइया होही

पुच्छा, जिणंदमग्गंमि उत्तर तइया । इक्कस्स निगोयस्स, अणंतभागो य सिद्धिगओ ॥ १ ॥" इति वचनात् भव्योऽपि न सेत्स्यन्ति, न भव्यजीवविरहितं जगद्भविष्यति । न सिद्धिक्षेत्रं पूर्णं भविष्यति । सिद्धिं च निरन्तरमेव प्रयास्यन्ति, अतो "तमेव सच्चं नीसंकं, जं जिणेहिं पवेइयं" इति वचनादेकान्तपक्षं नाश्रयेत् । अथ शाश्वतत्वमपि शास्तृणां न समाश्रयेत्, एतेषामपि सिद्धिगमनसद्भावादशाश्वतत्वमिति, अत एकान्तेनाशाश्वतत्वपक्षमपि न श्रयेत् । तथा सर्वेऽपि प्राणिनः विचित्रकर्मबन्धान्नानागतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गादिभिर्भिन्नत्वात् विसदृशास्तथोपयोगासङ्ख्येयप्रदेशत्वामूर्त्तत्वादिधर्मैः कथञ्चित् सदृशा इति । तथोल्लसितसद्वीर्यतया केचिद्भिन्नग्रन्थयोऽपरे च तथाविधपरिणामाभावाद्ग्रन्थिकसत्त्वा एव भवन्तीत्येवं व्यवस्थिते नैकान्तपक्षो भवतीति निषिद्धः, तदेवमेतयोरेव द्वयोः स्थानयोरुक्तनीत्याऽनाचारं विजानीयादिति स्थितम् । यदि वागमेऽनन्तानन्तास्वप्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु भव्यानामनन्तभाग एव सिद्ध्यतीत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते, यदा चैवम्भूतं तदानन्त्यं, तत्कथं तेषां क्षयः ? । युक्तिरप्यत्र–सम्बन्धिशब्दावेतौ, मुक्तिः संसारं विना न भवति संसारोऽपि न मुक्तिमन्तरेण, ततश्च भव्योच्छेदे संसारस्याप्यभावः स्यादतोऽभिधीयते–नानयोर्व्यवहारो युज्यत इति ॥ ५ ॥

अधुना चारित्राचारमङ्गीकृत्याह—

जे केइ खुड्डगा पाणा, अदुवा संति महालया । सरिसं तेहिं वेरंति, असरिसंती य नो वदे ॥ ६ ॥

व्याख्या—ये केचन क्षुद्राः प्राणिनः एकेन्द्रियद्वीन्द्रियादयोऽल्पकाया वा पञ्चेन्द्रिया, अथवा 'महालया' महाकाया

द्वीन्द्रियादयः अल्पकायाः-कुन्थ्वादयः, तेषां व्यापादने सदृशं (विसदृशं वा) वैरमिति एवं (एकान्तेन) नो वदेत्, यतः बन्धोऽपि अध्यवसायवशाद्भवति, तीव्राध्यवसायिनोऽल्पकायसत्त्वव्यापादनेऽपि महान् बन्धः, अकामस्य अनाभोगादिना महाकायसत्त्वव्यापादनेऽपि स्वल्पमिति गाथार्थः ॥ ६ ॥

एएहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो न विज्जई। एएहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ७॥

व्याख्या—आभ्यामेव स्थानाभ्यां अनयोर्वा स्थानयोर्महाकायाल्पकायव्यापादने कर्मबन्धः सदृशः असदृशो वा, एतयोः स्थानयोर्व्यवहारो न विद्यते, निर्युक्तिकत्वान्न युज्यते । एतयोरेव स्थानयोः प्रवृत्तस्यानाचारं विजानीयात्, यतो-नहि जीवव्यापत्त्या हिंसोच्यते, जीवस्य शाश्वतत्वेन व्यापादयितुमशक्यत्वात्, अपि त्विन्द्रियादिव्यापत्त्या हिंसा स्यात्, तथा चोक्तं- "पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिश्वासमथान्यदायुः । प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता-स्तेषां वियोजीकरणं तु हिंसा ॥ १ ॥" अपि च हिंसा चतुर्धा, एका द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि १, एका द्रव्यतो न भावतः २, एका भावतो हिंसा न द्रव्यतः ३, एका न द्रव्यतो न भावतः ४, अयमेको भङ्गः शुद्धः, अबन्धकत्वाद्, द्वितीयो भङ्गः तानेऽपि द्रव्यतः प्राणिवधे स्वल्पः कर्मबन्धः, भावतः परिणामस्य शुद्धत्वात् । भावसहितस्यैव कर्मबन्धोऽभिहितः, तथाहि- वैद्यस्यागमानुसारेण सम्यक्क्रियां कुर्वतोऽपि यद्यातुरविपत्तिर्भवति तथापि न वैरानुषङ्गो भवेद्दोषाभावात् । अपरस्य तु सर्पबुद्ध्या रज्जुमपि घ्नतो भावदोषात् कर्मबन्धः, यतः-" उच्चालियंमि पाए, इरियासमियस्स संकमट्ठाए । वावज्जेज्ज कुलिंगी,

अथ पुनरपि चारित्रमधिकृत्याहारमधिकृत्याचारानाचारौ प्रतिपादयितुकाम आह—

अहाकम्माणि भुंजंति, अन्नमन्ने सकम्मुणा। उवलित्तेति जाणिज्जा, अणुवलित्तेति वा पुणो ॥ ८॥

व्याख्या—साधुमाश्रित्य कर्माणि-आधाकर्माणि, तानि च वस्त्रभोजनवसत्यादीनि, एतान्याधाकर्माणि ये भुञ्जन्ते-एतैरुपभोगं ये कुर्वन्ति 'अन्योऽन्यं' परस्परं तान्स्वकीयेन कर्मणोपलिप्तान् विजानीयादित्येवं नो वदेत्, [तथाऽनुपलिप्तानिति वा नो वदेत्]। एतदुक्तं भवति-अधाकर्माऽपि श्रुतोपदेशेन शुद्धमिति कृत्वा भुञ्जानः कर्मणा नोपलिप्यते तथा श्रुतोपदेशमन्तरेणाऽऽहारगृद्ध्या आधाकर्म भुञ्जानस्य तन्निमित्तकर्मबन्धसद्भावाद्, अतोऽनुपलिप्तानपि नो वदेत्, यथाऽवस्थितमौनीन्द्रागमज्ञस्य त्वेवं युज्यते वक्तुं-आधाकर्मोपभोगेन स्यात्कर्मबन्धः स्यान्नेति, उक्तं च-" किञ्चिच्छुद्धं कल्प्य-मकल्प्यं वा स्यादकल्प्यमपि कल्प्यम्। पिण्डः शय्या वस्त्रं, पात्रं वा भेपजाद्यं वा ॥ १ ॥" अतः आधाकर्मणोपलिप्तान् वा अनुपलिप्तान् वा इत्येकान्तेन नो वदेत् ॥ ८ ॥ किमित्येवं स्याद्वादः प्रतिपाद्यते ? इत्याह—

एतेहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो न विज्जई। एतेहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ९ ॥

व्याख्या—आभ्यां स्थानाभ्यामनयोर्वा स्थानयोराधाकर्मोपभोगेन कर्मबन्ध[भावा]भावभूतयोर्व्यवहारो न विद्यते, तथाहि-श्रुते हि कदाऽपि कस्यामप्यवस्थायामाधाकर्मग्रहणमप्यनुज्ञातमस्ति " सव्वत्थ संजमं सं-जमाओ अप्पाणमेव रक्खिज्जा। मुच्चइ अइवायाओ, पुणो वि सोही न(त)या (?) विरई ॥ १ ॥" तथा—" संथरणंमि असुद्धं,

सुत्त त्ति मिच्छत्तनिमित्तकारणं, आउट्टिठाणे, तं चेव सिवं आराहणे ॥ २ ॥" तथा च श्रीभगवत्याम्-"...स्सं भंते! समणं वा माहणं वा फासुएसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेमाणस्स किं कज्जति? गोयमा! एगंतसो निज्जरा कज्जति। तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेमाणस्स किं कज्जइ? गोयमा! बहुतरिया निज्जरा कज्जइ अप्पतराए पावे कम्मे कज्जइ।" इत्यादिप्रकारेणाधाकर्मादिग्रहणमुक्तमस्ति, अतः आधाकर्मोपभोगेन कर्मणा लिप्यते इत्येकान्तेन नो वदेत्, नाऽपि तदुपभोगे कर्मबन्धाभाव इत्यपि वदेत्, यतः-आधाकर्मणि निष्पाद्यमाने षड्जीवनिकायसमारम्भो न प्रतीत कर्मबन्ध इत्यतोऽनयोः स्थानयोरेकान्तेनाश्रीयमाणयोर्व्यवहारो न युज्यते, तथाऽऽभ्यामेव स्थानाभ्यामाश्रिताभ्यां सर्वमनाचारं विजानीयादिति स्थितं ॥ ९ ॥ पुनरन्यथा दर्शनं प्रति आगमाचारं दर्शयितुमाह—

जमिदं ओरालमाहारं, कम्मगं च त[मेव तं]हेव य। सव्वत्थ वीरियं अत्थि, नत्थि सव्वत्थ वीरियं ॥१०॥

व्याख्या--औदारिकं शरीरं १, आहारकं २, वैक्रियं ३, कार्मणं ४, तैजसं ५, एवं पञ्च शरीराणि, तत्र कश्चिदेवं जानाति—यदेवौदारिकं तदेव कार्मणं तैजसं च, यदेव तैजसं कार्मणं तदेवौदारिकं तदेवाहारकं तदेव वैक्रियं च, एवंविधां संज्ञां न धारयेत्, एतेषां शरीराणामैक्यं न भणेत्, तथा भिन्नाः पार्थक्यमपि न भणेत्, कथञ्चिदेकत्वोपलब्धेरभेदः कथञ्चिच्च भेदोऽप्यस्तीति स्थितं, तदेवमौदारिकादीनां शरीराणां भेदाभेदौ प्रदर्श्य सर्वत्रैव द्रव्यस्य भेदाभेदौ प्रदर्शयितु-

काम: पूर्वार्धं श्लोकपश्चार्द्धेन दर्शयितुमाह—'सव्वत्थ वीरिय' मित्यादि, 'सर्वद्रव्यवीर्यं सर्वद्रव्येषु विद्यते' अयं सांख्याभिप्रायः, सांख्यानां हि सत्त्वरजस्तमोरूपस्य प्रधानस्यैकत्वात्तस्य च सर्वस्यैव कारणत्वात्, अतः 'सर्वं सर्वात्मक'-मित्येवं व्यवस्थिते सर्वत्र घटपटादावपरस्य व्यक्तस्य [कार्यस्य] 'वीर्यं' शक्तिर्विद्यते, सर्वस्यैव हि व्यक्तस्य प्रधानकार्यत्वात् कार्यकारणयोरेकत्वात्, अतः 'सर्वं सर्वात्मक'मित्येवं संज्ञां नो निवेशयेत्, तथा "सर्वे भावाः स्वभावेन, स्वस्वभावे व्यवस्थिताः", अतः प्रतिनियतशक्तित्वान्न सर्वत्र सर्वस्य 'वीर्यं' शक्तिरित्येवमपि संज्ञां नो निवेशयेत्, अत्रैकान्तनिषेधेन स्याद्वादभाषया वदेदिति गाथार्थः ॥ १० ॥

एतेहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो न विज्जई। एएहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणए ॥ ११ ॥

सुगमा×, व्याख्या पूर्ववत्। तथा—

नत्थि लोए अलोए वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि लोए अलोए वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १२ ॥

व्याख्या—पञ्चास्तिकायात्मकश्चतुर्दशरज्ज्वात्मको वा लोको नास्ति, एवं संज्ञां नो निवेशयेत्—न धारयेत्, तथा केवलाकाशात्मकोऽलोकोऽपि नास्तीत्येवमपि संज्ञां न निवेशयेत्—न निवेदयेत्, किन्तु 'अत्थि लोए' इत्यादि, किन्तु अस्ति लोकः

× "द्वाभ्यामेताभ्यां शक्तिरस्ति नास्ति वेति, अथवा शरीराणां सर्वेषां भेदोऽभेदो वेति द्वाभ्यां स्थानाभ्यां व्यवहारो न विद्यते, युक्तो न सङ्गच्छन्ति इत्यर्थः। एतयोः स्थानयोः प्रवृत्तस्यानाचारं जानीयात्" इति हर्षकुलीयदीपिकायां।

कथं प्ररूपयेत् ? 'अत्थि धम्मे 'त्यादि, अस्ति धर्मः-अधर्म्मोऽप्यस्ति, यतो धर्म्माऽधर्म्ममन्तरेण संसारवैचित्र्यं न स्यात्, यतः-" प्रत्यक्ष एव विश्वेऽस्मिन्, प्रपञ्चः पुण्यपापयोः। द्विभिन्नं (हि) जगत्सर्वं, सुखदुःखव्यवस्थया ॥ १ ॥ एके दधति साम्राज्यं, परे दधति दासताम् ।" इत्यादिवचनात्, अतो धर्म्मः सम्यग्दर्शनादिकोऽस्ति अधर्म्मोऽपि मिथ्यात्वादिकोऽस्ति इत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ १४ ॥

नत्थि बंधे व मुक्खे वा, नेवं सन्नं निवेसए । अत्थि बंधे व मुक्खे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १५ ॥

व्याख्या—बन्धः कर्मणां 'नास्ति' न विद्यते, अमूर्त्तत्वादात्मनो गगनस्येव न कर्मणां बन्धः, इत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत्, तथा बन्धाभावाच्च मोक्षस्याप्यभाव इत्येवमपि संज्ञां नो निवेशयेत्, किन्तु-' अत्थि बंधे व मुक्खे वा ' अस्त्यात्मनो बन्धः कर्मणां, अमूर्त्तस्याप्यात्मनो मूर्त्तैः कर्मपुद्गलैः सह सम्बन्धो-बन्धः, स तु विद्यत एव, आत्मनः सक्रियत्वात्, सक्रियस्य स्यादेव बन्धः, यदा ह्यात्माऽक्रियस्तदा न कर्म्मबन्धः, बन्धाभावाच्च मोक्ष एव, अतो बन्धोऽप्यस्ति मोक्षोऽप्यस्तीत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ १५ ॥

अथ बन्धसद्भावे पुण्यपापयोरपि सद्भावः । तर्हि—

नत्थि पुन्ने व पावे वा, नेवं सन्नं निवेसए । अत्थि पुन्ने व पावे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १६ ॥

व्याख्या—' नास्ति ' न विद्यते ' पुण्यं ' शुभकर्मप्रकृतिलक्षणं तथा पाप-मशुभकर्मप्रकृतिलक्षणं ' नास्ति ' न विद्यते,

इत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत्, यतः-पुण्यपापयोर्विना जगद्वैचित्र्यं न स्यात्। केषांचिन्मते जगद्वैचित्र्यं नियतिकृतं, नियत्या जगद्वैचित्र्यं स्यात् तदप्ययुक्तम्, यदि नियत्या स्वभावेन वा जगद्वैचित्र्यं स्यात् तदा सकलक्रियावैयर्थ्यं स्यात्। सकल क्रियात एव सकलकार्योत्पत्तिः। यतः-शुभक्रियातः पुण्यं पुण्याच्च सुखं अशुभक्रियातः पापं पापाच्च दुःखमित्यतः 'अत्थि पुन्नं च पावं वे'त्यादि, अस्ति पुण्यं पापं चास्ति एवंविधां संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ १६ ॥

नत्थि आसवे संवरे वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि आसवे संवरे वा, एवं स ॱ निवेसए ॥ १७ ॥

व्याख्या—आश्रवः प्राणातिपातादिरूपः कर्म्मोपादानकारणं, तन्निषेधः संवरः एतौ द्वावपि न स्तः, इत्येवं संज्ञां न निवेशयेत्, किन्त्वस्त्याश्रवः संवरश्च, इत्येवंविधां संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ १७ ॥

नत्थि वेयणा निज्जरा वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि वेयणा निज्जरा वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ १८ ॥

व्याख्या—'वेदना' कर्मानुभवलक्षणा तथा 'निर्जरा' कर्मपुद्गलशाटनलक्षणा, एते द्वे अपि न विद्येते इत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत्, यतः-पल्योपमसागरोपमशताऽनुभवनीयं कर्म अन्तर्मुहूर्त्तेनैव क्षयमुपयातीत्यभ्युपगमात्तदुक्तं—*"जं अन्नाणी कम्मं, खवेइ बहुयाहिं वासकोडीहिं। तं नाणी तिहि गुत्तो, खवेइ ऊसासमित्तेणं ॥ १ ॥" इत्यादि। क्षपकश्रेण्यां तु झटित्येव कर्मणो भस्मीकरणाद्यथाक्रमबद्धस्य चानुभवनाभावेन वेदनाया अभावः, तदभावान्निर्जराया अप्य

* यदज्ञानी कर्म क्षपयति बहुकाभिर्वर्षकोटीभिः। तज्ज्ञानी त्रिभिर्गुप्तः क्षपयत्युच्छ्वासमात्रेण ॥ १ ॥

भावः, इत्येवं सा नो निवेशयेत् । किमिति ? यतः—कस्यचिदेव कर्मण एवमनन्तरोक्तया नीत्या क्षपणात्तपसा प्रदेशानु-
भवेन चापरस्य तूदयोदीरणाभ्यामनुभवनमित्यतोऽस्ति वेदना, आगमोऽप्येवम्भूत एव, तद्यथा—" × पुव्विं दुच्चिण्णाणं
दुप्पडिक्कंताणं वेइत्ता मोक्खो, नत्थि अवेइत्ता " इत्यादि । वेदनासिद्धौ च निर्जराऽपि सिद्धेत्यतोऽस्ति वेदना
निर्जरा चेत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ १८ ॥

वेदना निर्जरा च क्रियाऽक्रियायत्ते, तदस्तित्वं प्रतिषेधपूर्वकं दर्शयितुमाह—

नत्थि किरिया अकिरिया वा, नेवं सन्नं निवेसए । अत्थि किरिया अकिरिया वा, एवं सन्नं निवेसए ॥१९॥

व्याख्या—'क्रिया' परिस्पन्दलक्षणा तद्विपर्यस्ता त्वक्रिया, ते द्वे अपि न स्तो—न विद्येते, इत्येवंविधां संज्ञां नो निवेशयेत्, यतः शरीरात्मनोर्देशाद्देशान्तरावाप्तिनिमित्ता परिस्पन्दात्मिका क्रिया प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते, सर्वथा निष्क्रियत्वे चात्मनोऽभ्युपगम्यमाने बन्धमोक्षाभावः, स च इष्टेनाबाधितः, अपि चैकान्तेन क्रियाऽभावे संसारमोक्षाभावः स्यादित्यतोऽस्ति क्रिया तद्विपक्षभूता चाक्रियाऽप्यस्ति इत्येवंविधां संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ १९ ॥

अथ सक्रिये आत्मनि सति क्रोधादिसद्भाव इत्येतद्दर्शयितुमाह—

नत्थि कोहे व माणे वा, नेवं सन्नं निवेसए । अत्थि कोहे व माणे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २० ॥

× पूर्वं दुश्चीर्णानां दुष्प्रतिक्रान्तानां (कर्मणां) वेदयित्वा मोक्षो, नास्त्यवेदयित्वा ।

व्याख्या—स्वपरात्मनोरप्रीतिलक्षणः क्रोधः, स चानन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसञ्ज्वलनभेदेन चतुर्धाऽऽगमे पठ्यते, तद्वताद्भेद एव ' मानो ' गर्वः, तौ द्वावपि ' न स्तो ' न विद्येते, इत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत् , यतः—कारणकस्मादपराधी दष्टोष्ठः कृतभृकुटीभङ्गो रक्तवदनो गलत्स्वेदबिन्दुसमाकुलः क्रोधाध्मातः समुपलभ्यते, केषाञ्चिन्मतेन क्रोधो मानांश एवेत्येतदप्ययुक्तं, क्षपकश्रेण्यां तु भेदेन क्षपणात् क्रोधक्षये न मानस्य क्षयः, पृथक् पृथक् क्षयो द्वयोरपि, तदभावस्य च नरगिरा[द्रि]स्यन्दनरथादिलाभोऽस्ति क्रोधः, मानोऽप्यस्ति चेत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ २० ॥

नत्थि माया व लोभे वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि माया व लोभे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २१ ॥

व्याख्या—अत्रापि प्राग्वन्मायालोभयोरभाववादिनं निराकृत्यास्तित्वं प्रतिपादनीयमिति ॥ २१ ॥

साम्प्रतमेषामेव क्रोधादीनां समासेनास्तित्वं प्रतिपादयन्नाह—

नत्थि पेज्जे व दोसे वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि पेज्जे व दोसे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २२ ॥

व्याख्या—प्रीतिलक्षणं पेम, पुत्रकलत्रधनधान्याद्यात्मीयेषु रागस्तद्विपरीतस्त्वात्मीयोपघातकारिणि द्वेषस्तावेतौ द्वावपि न विद्येते इत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत्। प्रेमाप्यस्ति द्वेषोऽप्यस्ति, यतः—" को दुःखं पाविज्जा ?, कस्स व सुक्खे हि विम्हओ हुज्जा ?। को व न लहिज्ज ? मुक्खं, रागद्दोसा जइ न हुज्जा ॥ १ ॥ तो बहुगुणनासाणं, सम्मत्तचरित्तगुणविणासाणं। न हु वसमागंतव्वं, रागद्दोसाण पावाणं ॥ २ ॥" इत्यादिवचनप्रामाण्यान्न तदभावः,

मतः प्रेमाप्यस्ति द्वेषोऽप्यस्ति इत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ २२ ॥×

नत्थि चाउरंते संसारे, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि चाउरंते संसारे, एवं सन्नं निवेसए ॥ २३ ॥

व्याख्या—चत्वारोऽन्ता गतिभेदा नारकतिर्यङ्नरामरलक्षणा यस्य संसारस्यासौ चातुरन्तः, संसार एव कान्तारो भयैकहेतुत्वात्स चतुर्विधो न विद्यते, अपि तु सर्वेषां संसृतिरूपत्वात् कर्मबन्धात्मकतया च दुःखैकहेतुत्वादेकविध एव, अथवा नारकदेवयोरनुपलभ्यमानत्वात्तिर्यङ्मनुष्ययोरेव सुखदुःखोत्कर्षतया तद्व्यवस्थानाद् द्विविधः संसारः, पर्यायनयाश्रयणात्त्वेकविधः, अतश्चातुर्विध्यं न कथञ्चिद्घटत इत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत्, अपि त्वस्ति चातुरन्तः संसार इत्येवं संज्ञां निवेशयेत्। यदुक्तमेकविधः संसारस्तन्न घटते, यतोऽध्यक्षेण तिर्यङ्मनुष्ययोर्भेदः समुपलभ्यते, तथा [सम्भवानुमानेन] नारकदेवानामप्यस्तित्वाभ्युपगमात् [द्वैविध्यमपि न विद्यते], एवं चातुर्गतिक एव संसार इत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ २३ ॥

नत्थि देवो व देवी वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि देवो व देवी वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २४ ॥

व्याख्या—भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका देवा न सन्ति तथा देवाभावाद्देव्योऽपि न सन्ति इत्येवं संज्ञां नो

× श्लोऽनन्तर निम्नोद्धृतः श्लोकः सवृत्तिकः समुपलभ्यते हर्षकुलीयाया—" नत्थि रागे व दोसे वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि रागे व दोसे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २३ ॥ दी०—रागद्वेषौ न स्तः इति न स्वीकार्यं, तौ विद्येते इति मतिः कार्या, युक्तिः पूर्वोक्ता। (पुनरुक्त एवायम्)

निवेशयेत्, किन्तु देवा देव्यश्च सन्ति, अर्हतां पञ्चसु कल्याणकेषु समागमनदर्शनात् "जिणपंचसु कल्लाणएसु चेव महरिसितवाणुभावाओ। जम्मतरनेहेण य, आगच्छंती सुरा इहयं ॥ १ ॥" अन्यथा नायान्ति, (यतः–) "चत्तारि पंच जोयण-सयाइं गंधो उ मणुयलोयस्स। उड्ढं वच्चइ जेणं, न हु देवा तेण आविंति ॥ १ ॥" तथा च प्रकृष्टतपश्चरणदानादिना च तदस्तित्वमनुमानेन साध्यते, अतो देवा देव्यश्च सन्तीत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ २४ ॥

नत्थि सिद्धी असिद्धी वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि सिद्धी असिद्धी वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २५ ॥

व्याख्या—अशेषकर्मक्षयलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययभूता चासिद्धिर्नास्तीत्येवं नो संज्ञां निवेशयेत्, अस्ति सिद्धिरित्येवं संज्ञां निवेशयेत्। सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकस्य मोक्षमार्गस्य सद्भावात् कर्मक्षयस्य च पीडोपशमनादिना प्रत्यक्षेण-दर्शनात्, अतः कस्यचिदात्यन्तिककर्महानिसिद्धेरस्ति सिद्धिरिति गाथार्थः ॥ २५ ॥

नत्थि सिद्धी नियं ठाणं, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि सिद्धी नियं ठाणं, एवं सन्नं निवेसए ॥ २६ ॥

व्याख्या—सिद्धेरशेषकर्मक्षयलक्षणाया निजं स्थानमीषत्प्राग्भाराख्यं व्यवहारतो, निश्चयतस्तु तदुपरि योजन[चतुर्थ]-कोशषड्भागः, तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्स नास्तीत्येवं संज्ञां नो निवेशयेत्, किन्तु सिद्धानामवस्थानस्थानं सिद्धाश्च सन्तीत्येवं संज्ञां निवेशयेत्, यतः—अयोगिचरमसमये त्रयोदश प्रकृतीः "क्षयं नीत्वा स लोकान्तं, तत्रैव समये व्रजेत्। लब्धसिद्धत्वपर्यायः, परमेष्ठी सनातनः ॥ १ ॥ पूर्वप्रयोगतोऽसङ्ग-भावाद्बन्धविमोक्षतः। स्वभाव-

परिणामात्, सिद्धस्योर्द्ध्वगतिर्भवेत् ॥ २ ॥ कुलालचक्रदोलेषु, मुख्याणां हि यथा गतिः । पूर्वप्रयोगतः सिद्धा, सिद्धस्योर्द्ध्वगतिस्तथा ॥ ३ ॥ मृल्लेपसङ्गनिर्मोक्षा-द्यथा दृष्टाऽऽस्वलाबुनः । पूर्वसङ्गविनिर्मोक्षा-त्तथा सिद्धिगतिः स्मृता ॥ ४ ॥ एरण्डफलबीजादे-र्बन्धच्छेदाद्यथा गतिः । कर्मबन्धनविच्छेदात्, सिद्धस्यापि तथा भवेत् ॥ ५ ॥ यथाऽधस्तिर्यगूर्द्ध्वं च, लोष्टवाय्वग्निवीचयः । स्वभावतः प्रवर्त्तन्ते, तथोर्द्ध्वगतिरात्मनः ॥ ६ ॥ न चाधो गौरवाभावा-न्न तिर्यक् प्रेरकं विना । न च धर्मास्तिकायस्या-भावाल्लोकोपरि व्रजेत् ॥ ७ ॥ मनोज्ञा सुरभिस्तन्वी, पुण्या परमभासुरा । प्राग्भारा नाम वसुधा, लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ ८ ॥ नृलोकतुल्यविष्कम्भा, सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊर्द्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धा, लोकान्ते समवस्थिताः ॥ ९ ॥ ईसीपब्भाराए, उवरिं खलु जोयणंमि जो कोसो । कोसस्स य छब्भाए, सिद्धाणोगाहणा भणिया ॥ १० ॥" इति सिद्धानां स्थानम् । अथ सिद्धास्तु-" नो किण्हे नो नीले नो लोहिए नो हालिद्दे नो सुक्किल्ले नो सुरभिगंधे नो दुरभिगंधे नो तित्ते नो कडुए नो कसाए नो अंबिले नो महुर (नो लवणे)नो वट्टे नो तंसे नो चउरंसे नो परिमंडले नो दीहे नो हस्से नो गुरुए नो लहुए नो सीए नो उण्हे नो कक्खडे नो मउए नो इत्थी नो पुरिसे नो अन्नहा " एवं सिद्धाः लोकाग्रपदसंस्थिताः सदाऽव्ययाः अनन्ता अजरामराः सदाऽऽनन्दमया अवतिष्ठन्ते । एवं सिद्धास्तथा सिद्धानां च स्थानं विद्यते, एवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ २६ ॥

नत्थि साहू असाहू वा, नेवं सन्नं निवेसए । अत्थि साहू असाहू वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २७ ॥

व्याख्या—'नास्ति' न विद्यते यथोक्तगुणोपेतः साधुस्तदभावाच्च तत्प्रतिपक्षभूतस्यासाधोरप्यभावः, यतः "केवलमणोहिचउदस-दसनवपुव्वीहिं संपयं रहिए। सुद्धमसुद्धं चरणं, को जाणइ? कज्जभावं च ॥ १ ॥" इत्येवम्भूता संज्ञां नो निवेशयेत् "कालाइदोसवसओ, कहवि दीसंति तारिसा न जइ। सव्वत्थ तहवि नत्थित्ति, नेव कुज्जा अणासासं ॥ १ ॥ कालोचियजयणाए, मच्छररहियाण उज्जमंताणं। जणजत्तारहियाणं, होइ जइत्तं जईण सया ॥ २ ॥ अन्नाणनिरंतरतिमिर-पूरपूरियंमि भवभवणे। को पयडइ? पयत्थे, जइ गुरुदीवा न दिप्पंति ॥ ३ ॥ पलए महागुणाणं, हवंति सेवारिहा लहुगुणा वि। अत्थमिए दिणनाहे, अहिलसइ जणो पईवं पि ॥ ४ ॥ अट्ठ गुणाणं मज्झे, इक्केण गुणेण संघपच्चक्खं। तित्थुन्नयं कुणंतो, जुगपवरो सो इहं नेओ ॥ ५ ॥ दुप्पसहंतं चरणं, जं भणियं भगवया इह खित्ते। आणाजुत्ताणं पुण, न होइ अहुणत्ति वामोहो ॥ ६ ॥" श्रीभगवत्यां-"केवइयं कालं तु देवाणुप्पियाणं तित्थे अणुसज्जिस्सइ?, गोयमा! इक्कवीसवाससहस्साइं ममं तित्थे अणुसज्जिस्सइ, तित्थं पुण चाउवण्णो समणसंघो-समणा समणीओ सावया साविआओ" इत्यादिभगवद्वचनप्रामाण्यात्तीर्थं यावत् साधवः सन्ति तद्विपरीताश्चासाधवोऽपि सन्तीत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ २७ ॥

नत्थि कल्लाण पावे वा, नेवं सन्नं निवेसए। अत्थि कल्लाण पावे वा, एवं सन्नं निवेसए ॥ २८ ॥

व्याख्या—यथेष्टार्थफलसम्प्राप्तिः कल्याणं तन्न विद्यते× तथा पापं पापवान्वा न कश्चिद्विद्यते, तदेवमुभयोरप्यभावः, इत्येवं रूपां संज्ञां नो निवेशयेत्, यतः-कल्याणपापयोर्विना सुखी दुःखी सरोगी निरोगी सुरूपः कुरूपो दुर्भगः सुभगो धनी दरिद्रो मूर्खः पण्डितो वेत्यादिको जगद्वैचित्र्यभावोऽध्यक्षसिद्धोऽपि न स्यात्तस्मादस्ति कल्याणं पापं चेत्येवं संज्ञां निवेशयेदिति गाथार्थः ॥ २८ ॥

न चैकान्तेन[कल्याणं]कल्याणमेव, यतः-केवलिनां प्रक्षीणघनघातिकर्मचतुष्टयानां सातासातोदयसद्भावात्तथा नारकाणामपि पञ्चेन्द्रियत्वविशिष्टज्ञानादिसद्भावान्नैकान्तेन ते पापवन्त इति, तस्मात्कथञ्चित्कल्याणं कथञ्चित्पापमिति स्थितम्। तदेवं कल्याणपापयोरनेकान्तरूपत्वं प्रसाध्य एकान्तं दूषयितुकाम आह—

कल्लाणे पावए वा वि, ववहारो न विज्जई। जं वेरं तं न जाणंति, समणा बालपंडिया ॥ २९ ॥

व्याख्या—सर्वथा कल्याणवानेवायं तथा पापवानेवायमित्येवम्भूतो व्यवहारो न विद्यते, एकान्तस्यार्थस्याभावात्, अनेकान्तवादस्यैवाश्रयणात्सर्ववस्तूनामनेकान्ताश्रयणेन[पाठ]पक्षाश्रितत्वात्, एकान्तिको व्यवहारो न विद्यते कुत्रापि वस्तुन्येव इति भावः। यः पुरुष एकान्तेन पुण्यवान् दृश्यते सोऽप्यन्त्यावस्थायां परिणामपरावर्त्ताद्दुर्गतौ प्रयाति यः पापी सोऽपि परिणामवशात्सुगतिगामी स्यात्, अत एकान्तवचनं न ब्रूयात्। तथा वैरं कर्मविरोधो वा वैरं, तद्येन च परोप-

× "सर्वत्रैवे कल्याणवांश्च न कश्चिद्विद्यते" इति बृहद्वृत्तिः।

पापादिना एकान्तपक्षसमाश्रयणेन वा वर्तते, तदेवं 'श्रमणा'स्तीर्थिकाः 'बालाः' रागद्वेषकलिताः 'पण्डिताः' अभिमानिनः शुष्कतर्कदर्पाध्माता न जानन्ति, परमार्थभूतस्याहिंसालक्षणस्य धर्मस्यानेकान्तपक्षस्य वाऽनाश्रयणात्। यदि वा यदेवं एते श्रमणा बालाः पण्डिता न जानन्तीत्येवं वाचं न निसृजेत्, तदेषां कोपोत्पत्तेः, यदेवंभूतं वचस्तन्न वाच्यं, यतः—"+अपत्तियं जेण सिया, आसु कुप्पेज्ज वा परो। सव्वसो तं न भासिज्जा, भासं अहियगामिणिं ॥ १ ॥" इति गाथार्थः ॥ २९ ॥ अपरमपि वाक्संयममधिकृत्याह—

असेसं अक्खयं वा वि, सव्वदुक्खेति वा पुणो। वज्झा पाणा न वज्झत्ति, इति वायं न नीसिरे ॥ ३० ॥

व्याख्या—इह जगति सर्वेऽपि घटपटादयः पदार्था एकान्तेन नित्याः—शाश्वताः, सर्वं जगदकृतं नित्यं एवं न ब्रूयात्, सर्वेषां पदार्थानां प्रतिक्षणं चान्यथा भावदर्शनात्, सर्वथा क्षणिकमेतमपि न ब्रूयात्। तथा सर्वं जगद्दुःखात्मकमेतदपि न वदेत्, सुखात्मकस्यापि सम्यग्दर्शनादिभावेन दर्शनात्, यतः—"×तणसंथारनिसन्नोऽवि, मुणिवरो भट्ठरागमयमोहो। जं पावइ मुत्तिसुहं, कत्तो ? तं चक्कवट्टीवि ॥ १ ॥" इत्यादि, तथा वध्याश्चौरपारदारिकादयोऽवध्या वा, तत्कर्मानुमतिप्रसङ्गात् *, इत्येवंभूतां वाचं स्वानुष्ठानपरायणः साधुः परव्यापारनिरपेक्षो न निसृजेत्। तथाहि—सिंहव्याघ्र

+ अप्रीतिकं यया स्यादाशु कुप्येद्वा परः। सर्वशस्तां न भाषेत भाषामहितगामिनीम् ॥ १ ॥

× तृणसंस्तारकनिषण्णोऽपि मुनिवरो भ्रष्टरागमदमोहः। यत्प्राप्नोति मुक्तिसुखं कुतस्तच्चक्रवर्त्यपि ॥ १ ॥

* वध्यकथने हिंसादिकर्मणामवध्यकथने च चौर्यादिकर्मणाम्।

मार्गाभिमुखान् वस्त्रव्यापारनपरायणान् दृष्ट्वा माध्यस्थ्यमवलम्बयेत्। तथाऽमी गवादयो वाह्या न वाह्या वा तथाऽमी वृक्षाः स्थूला पर्बुला वा इत्यादिकं वचो न वाच्यं साधुनेति गाथार्थः ॥ ३० ॥

अथाधुनातो वाक्संयमप्रकारोऽन्तःकरणशुद्धिमाश्रितः प्रदर्श्यते—

दीसंति समियाचारा, भिक्खुणो साहुजीविणो। एए मिच्छोवजीविंत्ति, इति दिट्ठिं न धारए ॥ ३१ ॥

व्याख्या—जगत्येके दृश्यन्ते 'समियाचार'[त्ति समिताचाराः]सिद्धान्तोक्ताचारे प्रवर्त्तमाना भिक्षवो दोषरहितान्नपानादिग्रहणशीला साधुजीविनः, न कस्यचिदपराधविधायिनः, क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रिया जितक्रोधा ईर्याशोधका युगमात्रान्तरदृष्टयः सत्यभाषा दृढव्रताः परिपूतोदकपायिनो मौनिनः सदा तापिनो विविक्तैकान्तध्यानाभ्यासिनोऽकौत्कुच्यास्तानेवम्भूतानवलोक्यापि 'सरागा अपि वीतरागा इव चेष्टन्ते' इति मत्वा एते मिथ्योपजीविन इत्येवं दृष्टिं न धारयेत्–नैवम्भूतमध्यवसायं कुर्यान्नाप्येवम्भूतां वाचं निसृजेत्–यथैते मिथ्योपाचारप्रवृत्ता मायाविन इति, छद्मस्थेन ह्यर्वाग्दर्शिना एवम्भूतस्य निश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः, ते च स्वयूथ्या वा भवेयुस्तीर्थान्तरीया वा, तावुभावपि न वक्तव्यौ साधुनेति ॥३१॥ किञ्च—

दक्खिणाए पडिलंभो, अत्थि वा नत्थि वा पुणो। न वियागरेज्ज मेहावी, संतिमग्गं च वूहए ॥ ३२ ॥

व्याख्या—दानं दक्षिणा, तस्याः 'प्रतिलम्भः' प्राप्तिः, स दानलाभोऽस्माद्गृहस्थादेः सकाशादस्ति नास्ति वेत्येवं न व्याकुर्वीत 'मेधावी' मर्यादावान् स्वयूथ्यस्य तीर्थान्तरीयस्य वा एकान्तेन दानं–दाननिषेधं वा न कुर्यात्, तथाहि—

तद्दाननिषेधेऽन्तरायसम्भवः, तद्दानानुमतावप्यधिकरणोद्भवः, इत्यतोऽस्ति दानं न वेत्येकान्तेन न ब्रूयात्। कथं तर्हि ब्रूयात् ? इति दर्शयति–'शान्ति'र्मोक्ष[स्तस्य]मार्गस्तं 'उपबृंहयेत्' वर्द्धयेत्, यथा मोक्षमार्गाभिवृद्धिर्भवति तथा वदेदित्यर्थः। एतावता यथा सावद्यं स्यात्तथा न वदेदिति गाथार्थः ॥ ३२ ॥

इच्चेएहिं ठाणेहिं, जिणदिट्ठेहिं संजए। धारयंते उ अप्पाणं, आमोक्खाए परिव्वएज्जासि त्तिबेमि ॥ ३३ ॥

वीयसुयखंधस्स अणायारनामं पंचमज्झयणं समत्तं ॥ ५ ॥

व्याख्या—इत्येतैरेकान्तनिषेधद्वारेणानेकान्तविधायिभिः स्थानैर्वाक्संयमप्रधानैः समस्ताध्ययनोक्तैः रागद्वेषरहितैर्जिनैः दृष्टैरुपलब्धैर्न स्वमतिविकल्पोत्थापितैः 'संयतः' संयमवानात्मानं धारयन्, एभिः स्थानैरात्मानं वर्त्तयन् आमोक्षाय[अ]शेषकर्मक्षयार्थं 'परि' समन्तात्संयमानुष्ठाने 'व्रजेः' गच्छेस्त्वमिति विनेयस्योपदेशः। इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत्।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिवरसन्दृब्धायां श्रीसूत्रकृताङ्ग-
दीपिकायां समाप्तमनाचारश्रुताख्यं पञ्चममध्ययनमिति ॥ ५ ॥

अथ षष्ठमार्द्रकीयमध्ययनम् ।

उक्तं [illegible], साम्प्रतं षष्ठमारभ्यते इदमार्द्रककुमाराध्ययनम् ।

[illegible] आर्द्रककुमारोत्पत्तिः [illegible] प्रतिमादर्शनोत्पन्नजातिस्मरणादिकं सर्वं बृहद्वृत्तितोऽवसेयं, अत्र तु सूत्रार्थ एव [illegible], तथाहि—

पुरे कडं अद्द ! इमं सुणेह, एगंतयारी समणे पुरासी ।
से भिक्खुणो उवणेत्ता अणेगे, आइक्खतिण्हिं पुढो वित्थरेणं ॥ १ ॥

व्याख्या—यथा गोशालकेन समं वादोऽभूदार्द्रककुमारस्य तथाऽनेनाध्ययनेनोपदिश्यते, तं च राजपुत्रमार्द्रककुमारं [illegible] भगवत्समीपमागच्छन्तं गोशालकोऽभणीत्, यथा—भो आर्द्रक ! यदहं ब्रवीमि तच्छृणु, 'पुरा' पूर्वं यदनेन [illegible] दर्शयति—पुरा एकान्तप्रदेशचारी—श्रमणः पुराऽऽसीत्तपश्चरणोद्युक्तः, साम्प्रतं तूग्रैस्तपश्चरणै- [illegible] धर्मं कथयति । बहून् भिक्षूनुपनीय—प्रभूतशिष्यपरिवारं कृत्वा भवद्विधानां मुग्ध- [illegible] धर्ममाचष्टे पृथक् पृथक् विस्तरेणेति गाथार्थः ॥ १ ॥

साऽऽजीविया पट्ठविताऽथिरेणं, सभागओ गणओ भिक्खुमज्झे ।
आइक्खमाणो वहुजन्नमत्थं, न संधयाती अवरेण पुव्वं ॥ २ ॥

व्याख्या—येयं बहुजनमध्यगतेन युष्मद्गुरुणा धर्मदेशना प्रारब्धा सा आजीविका प्रस्थापिता, एकाकी विहरन् पामरैः परिभूयत इति मत्वा महान् परिकरः कृतः, तदनेन दम्भप्रधानेन आजीविकार्थमिदमारब्धं अस्थिरेण, पूर्वमयं मया सार्द्धमेकाकप्रान्तप्रान्ताशनेन शून्यारामदेवकुलादौ वृत्तिं कल्पितवान्, न च तथाभूतमनुष्ठानं सिकताकवलवन्निरास्वादं यावज्जीवं कर्तुमलं, अतो मां विहाय बहून् शिष्यान् प्रतार्य एवम्भूतेन स्फटाटोपेन विहरतीत्यतो अनवस्थितचित्तः, पूर्वचर्यापरित्यागेनापराचारसमाश्रयणात् । 'सभागतः' पर्षदि व्यवस्थितः 'गणओ'त्ति 'गणशो' बहुशो भिक्षूणां मध्यगतो (बहुजन्यमर्थ—) बहुजनहितमर्थं कथयन् विहरति, एतच्चास्यानुष्ठानं [पूर्वापर न सन्दधाति—] पूर्वापरविरुद्धं, यदि साम्प्रतीयं वृत्तं प्राकारत्रयसिंहासनाशोकवृक्षभामण्डलछत्रचामरादिकं मोक्षाङ्गमभविष्यत्ततो या प्राक्तना चर्या क्लेशबहुलाऽनेन कृता सा क्लेशाय केवलं, अथ निर्जराहेतुका परमार्थभूता ततः साम्प्रतावस्था परप्रतारकत्वाद्दम्भकल्पा, ततः पूर्वोत्तरयोरनुष्ठानयोर्मौनव्रतधर्मदेशनयोः परस्परतो विरोध इति गाथार्थः ॥ २ ॥ अपि च—

एगंतमेवं अदुवावि इण्हिं, दोवण्णमन्नं न समेति जम्हा ।
पुव्विं च इण्हिं च अणागयं च, एगंतमेवं पडिसंधयाति ॥ ३ ॥

व्याख्या—यदेतदन्नाशित्वेन शोभनं, पूर्वमाश्रितत्वात्ततः सर्वदाऽन्यनिरपेक्षैस्तदेव कर्त्तव्यं, अथ चेदं महापरिवारवृतताया साम्प्रतं ततस्तदेवादावप्याचरणीयमासीत्, अपि च द्वे अप्येते छायाऽऽतपवदत्यन्तविरोधिनी वृत्ते नैकत्र समवायं गच्छतः । तथा यदि मौनेन धर्म्मस्ततः किमियं महता प्रबन्धेन धर्म्मदेशना ? अथानयैव धर्म्मस्ततः किमिति पूर्वं मौनव्रतमनेनाऽवलम्बि ? । तदेवं गोशालकेनोक्ते सत्यार्द्रकः श्लोकपश्चार्द्धेनोत्तरदानायाह—'पुव्विं चे'त्यादि, 'पूर्वं' पूर्वस्मिन् काले यन्मौनव्रतिकत्वं या चैकचर्या तच्छद्मस्थत्वाद् घातिकर्मचतुष्टयक्षयार्थं, साम्प्रतं यद्धर्मदेशनादीनां दानं तत्तीर्थकरनाम्नो वेदनार्थं "+तं च कहं वेडज्जड ? अगिलाए धम्मदेसणाईहिं" इति वचनात्, अपरासां चोच्चैर्गोत्रशुभायुर्नामादीनां शुभप्रकृतीनां वेदनार्थमिति, यदिवा पूर्वं साम्प्रतं चानागते काले[च]रागद्वेषरहितत्वादेकत्वभावनाऽनतिक्रमणाच्चैकत्वमेवाशेषजनहितं धर्म्मं कथयन् सन्दधाति, न तस्य पूर्वोत्तरयोरवस्थयोराशंसारहितत्वाद्भेदोऽस्ति । यदुच्यते—पूर्वोत्तरयोरवस्थयोर्भेदो नैव किञ्चित् ॥ ३ ॥ अथ धर्म्मदेशनया श्रोतॄणां कश्चिदुपकारोऽपि स्यादत आह—

समिच्च लोयं तसथावराणं, खेमंकरे समणे माहणे वा ।
आइक्खमाणो वि सहस्समज्झे, एगंतयं सारयई तहच्चे ॥ ४ ॥

व्याख्या—'समेत्य' ज्ञात्वा लोकं त्रसस्थावराणां जन्तूनां 'क्षेमं' शान्तिः—रक्षा, तत्करणशीलः क्षेमङ्करः श्रमणो

+ तच्च कथं वेद्यते ? अग्लान्या धर्मदेशनादिभिः ।

२०

मादृनो वा, स एवम्भूतो निर्ममो रागद्वेषरहितः प्राणिहितार्थं, न लाभपूजाख्यात्यर्थं, धर्म्ममाचक्षाणोऽपि प्राग्वच्छद्मस्थाव-स्थायां मौनव्रतिक उत्पन्नदिव्यज्ञानोऽपि देवासुरनरतिर्यङ्महसमध्येऽपि व्यवस्थितः पङ्काधारपङ्कजवत्तद्दोषव्यासङ्गा-(संयोगा)भावान्ममत्वविरहादाशंसादोषविकलत्वादेकान्तमेव [मारयति–] साधयति । अस्य भगवतः पूर्वावस्थासाम्प्रत-कालीनावस्थयोर्नास्त्यन्तरं, रागद्वेषाभावात् । तथा प्राग्वदर्चा-लेश्या शुक्लध्यानाख्या यस्य, अष्टमहाप्रातिहार्यैः पूज्य-मानोऽपि नोत्कर्ष[नोत्से]कं-गर्वं विदधाति, जितरागद्वेषत्वात् । तथा चोक्तं–" रागद्वेषौ विनिर्जित्य, किमरण्ये करिष्यसि ? । अथ नो निर्जितावेतौ, किमरण्ये करिष्यसि ? ॥ १ ॥ " तथा बाह्यमनङ्गमान्तरं कषायजयादिकं प्रधानं कारणमिति गाथार्थः ॥ ४ ॥

अथ भगवाननेकैर्लोकैः परिवृतोऽपि रागद्वेषाभावादेकान्तचार्येवासौ मन्तव्यः, निरीहः सन् धर्म्मं कथयन्नपि न दोष-भागिति दर्शयति—

धम्मं कहंतस्स उ नत्थि दोसो, खंतस्स दंतस्स जिइंदियस्स ।
भासाइ दोसे य विवज्जगस्स, गुणे य भासाइ निसेवगस्स ॥ ५ ॥

व्याख्या—तस्य भगवतोऽपगतघनघातिकलङ्कस्योत्पन्नसकलपदार्थाविर्भावविज्ञानस्य जगदभ्युद्धरणप्रवृत्तस्यैकान्तपर-हितकारिणः स्वकार्यनिरपेक्षस्य क्षान्तस्य दान्तस्य जितेन्द्रियस्य भाषादोषविवर्जकस्य कर्कशमस्यवचोवर्जकस्य तथा

भाषणे तु गुणा हितमितदेशकालासन्दिग्धभाषणादग्रस्तनिपेक्षस्य सतो धर्म्मं कथयतोऽपि नास्ति दोषः, छद्मस्थस्य हि [वाङ्नियंत्रणं] मौनमेव श्रेयः समुत्पन्नकेवलस्य हि भाषणमपि गुणायेति गाथार्थः ॥ ५ ॥

किम्भूतं भगवान् कथयतीत्याह—

महव्वए पंच अणुव्वए य, तहेव पंचासव संवरे य ।
विरइं इहस्सामणियंमि पन्ने, लवावसक्की समणे त्तिबेमि ॥ ६ ॥

व्याख्या—पञ्चमहाव्रतानि तथा पञ्चैवाणुव्रतानि श्रावकानुद्दिश्य प्रज्ञापितवान्, तथा पञ्चाश्रवसंवरं च तथा सप्तदश-प्रकारं संयमं च प्रतिपादितवान्, संयमवतो हि विरतिर्भवत्यतो विरतिं च प्रतिपादितवान्, च शब्दात्तत्फलभूतौ निर्जरा-मोक्षौ च कथितवान्। कथम्भूतः? श्रामण्ये प्राप्तः प्राज्ञो वा एतत्प्रतिपादितवान्, कथम्भूतो? 'लवावसक्की' लवं-कर्म्म, तस्मादवसर्पति, एवंविधः श्रमणस्तपस्वी, स्वयमेव हि भगवान् पञ्चमहाव्रतोपपन्न इन्द्रियनोइन्द्रियगुप्तो विरतो लवाव[सक्की]सर्पी सन्, ततोऽन्येषामपि तथाभूतमुपदेशं दत्तवान्। तत आर्द्रककुमारवचनमाकर्ण्य गोशालकस्तत्प्रतिपक्ष-भूतमर्थं व्याकुर्वाण इदमाह—इत्येतद्वक्ष्यमाण यदहं ब्रवीमि तच्छृणु त्वमिति गाथार्थः ॥ ६ ॥ अथाह गोशालकः—

सीओदगं सेवउ बीयकायं, अहायकम्मं तह इत्थियाओ ।
एगंतचारिस्सिह अम्ह धम्मे, तवस्सिणो णाभिसमेति पावं ॥ ७ ॥

व्याख्या--भो आर्द्रकुमार! त्वया प्रतिपादितं-परार्थं प्रवृत्तस्याष्टमहाप्रातिहार्यादिपरिग्रहस्तथा शिष्यादिपरिग्रहो धर्म्मदेशना च न दोषाय यथा तथाऽस्माकमपि सिद्धान्ते यदेतद्वक्ष्यमाणं तन्न दोषाय. तथाहि-' शीतोदक 'मप्रासुकोदकं, तत्परिभोगं न दोषस्तथा बीजकायपरिभोगमाधाकर्म्माश्रयणं स्त्रीप्रसङ्गं च विदधातु, अस्मदीये धर्म्मे प्रवृत्तस्य ' एकान्तचारिणः ' आरामोद्यानादिष्वेकाकिविहारोद्यतस्य तपस्विनः पापं नाभिसमेति-न लगतीत्यर्थः। इदमुक्तं भवति-शीतोदकस्त्रीप्रसङ्गादिकं च यद्यपि कर्मबन्धाय तथापि धर्म्माधार शरीर प्रतिपालयत एकान्तचारिणस्तपस्विनो न बन्धाय भवतीति गाथार्थः ॥ ७ ॥

एवं आर्द्रक उवाच—

सीओदगं वा तह वीयकायं, अहायकम्मं तह इत्थियाओ।
एयाइं जाणं पडिसेवमाणा, अगारिणो अस्समणा भवंति ॥ ८ ॥

—शीतोदकपरिभोगादीनि प्रतिसेवन्तः ' अगारिणो '

इमं वयं तु तुमं पाउकुव्वं, पावाइणो गारिहसि सव्व एव ।
पावाइणो पुढो किट्टयंता, सयं सयं दिट्ठि करिंति पाउ ॥ ११ ॥

व्याख्या—अहो आर्द्रकुमार ! 'इमां' पूर्वोक्तां वाचं 'प्रादुष्कुर्वन्' प्रकाशयन् सर्वान् प्रावादुकान् गर्हसि, यस्मात्सर्वेऽपि तीर्थिका बीजोदकादिभोजिनोऽपि संसारोच्छेदनाय प्रवर्त्तन्ते, ते तु भवता नाभ्युपगम्यन्ते, ते तु प्रावादुकाः पृथक् पृथक् स्वीयां स्वीयां दृष्टिं प्रत्येकं स्वदर्शनं कीर्त्तयन्तः 'प्रादुष्कुर्वन्ति' प्रकाशयन्ति, यदिवा श्लोकपश्चार्द्धमार्द्रककुमार आह—सर्वेऽपि प्रावादुका यथावस्थितं स्वदर्शनं प्रादुष्कुर्वन्ति, तत्प्रामाण्याच्च वयमपि स्वदर्शनाविर्भावनं कुर्मः, तथाहि—अप्रासुकेन बीजोदकादिपरिभोगेन कर्मबन्ध एव केवलं, न संसारोच्छेदः, इतीदमस्मदीयं दर्शनं, एवं च व्यवस्थिते काऽत्र परनिन्दा ? को वाऽऽत्मोत्कर्ष ? इति गाथार्थः ॥ ११ ॥ किञ्च—

ते अन्नमन्नस्स तु गरहमाणा, अक्खंति भो समणा माहणा य ।
सतो य अत्थी असतो य णत्थी, गरहामो दिट्ठीं ण गरहामो किंचि ॥ १२ ॥

व्याख्या—'ते' प्रावादुकाः 'अन्योऽन्यस्य' परस्परेण तु स्वदर्शनस्थापनेन परदर्शनं गर्हमाणाः स्वदर्शनगुणान् कथयन्ति, ते श्रमणा ब्राह्मणाः स्वपक्षमेव समर्थयन्ति परकीयं च दूषयन्ति । तदेव पश्चार्द्धेन दर्शयति—स्वकीये पक्षे स्थाप्यमानेऽस्ति पुण्यं तत्कार्यं च स्वर्गापवर्गादिकमस्ति, 'असत' परा(भ्यु)पगमाच्च नास्ति पुण्यादिकमित्येवं सर्वेऽपि तीर्थिकाः

परस्परव्याघातेन प्रवृत्ताः, अतो वयमपि यथावस्थिततत्त्वप्ररूपणतो युक्तिविकलत्वादेकान्तदृष्टिं गर्हामो, नापरं किमपि गर्हामः, रागद्वेषविरहात्र कमपि गर्हाम इति गाथार्थः ॥ १२ ॥

मन्ये उक्ते न काऽपि गर्हा ×, एकान्तवादं निराकुर्मः, न परवादिनो,

एतदेव स्पष्टतरमाह—

न किंचि रूवेणऽभिधारयामो, सदिट्ठिमग्गं तु करेमो पाउं ।
मग्गे इमे किट्टिए आरिएहिं, अणुत्तरे सप्पुरिसेहिं अंजू ॥ १३ ॥

व्याख्या—भो गोशालक! वयं न कञ्चन श्रमणं ब्राह्मणं वा 'रूपेण' जुगुप्सिताङ्गोपाङ्गोद्घट्टनेन जात्यादिमर्मप्रकाशनेन[वा] गर्हामः, केवलं स्वदृष्टिमार्गं प्रादुष्कुर्मः—स्वदर्शनं प्रकाशयामः, अथवाऽन्यदर्शनप्ररूपितं मार्गं दर्शयामः, यथा—"ब्रह्मा लूनशिरा हरिर्दृशि सरुक् व्यालुप्तशिश्नो हरः, सूर्योऽप्युल्लिखितोऽनलोऽप्यखिलभुक् सोमः कलङ्काङ्कितः। स्वर्नाथोऽपि विसंस्थुलः खलु वपुःसंस्थैरुपस्थैः कृतः, सन्मार्गस्खलनाद्भवन्ति विपदः प्रायः प्रभूणामपि ॥ १ ॥" इत्यादि, एतच्च तैरेव स्वागमे पठ्यते, वयं तु श्रोतारः, परं न कस्याप्यपवादं कुर्मः। अयमस्मदीयो मार्गः 'अनुत्तरः' प्रधानः 'आर्यैः' सर्वज्ञैः [कीर्त्तितः] प्ररूपितः अत एव 'अंजू' इति व्यक्तो, निर्दोषत्वात्प्रकटः

× "नेत्रैर्निरीक्ष्य बिलकण्टककीटसर्पान्, सम्यग्यथा व्रजत तान्परिहृत्य सर्वान् ।
कुज्ञानकुश्रुतिकुमार्गकुदृष्टिदोषान्, सम्यग् वि(चा)रयत कोऽत्र परापवादः ? ॥ १ ॥" इति हर्ष०

[एतद्] गोशालकमतं परिहर्तुकाम आर्द्रक आह—

णोऽकामकिच्चा ण य बालकिच्चा, रायाभिओगेण कुओ भएणं ।
वियागरेज्जा पसिणं नवावि, स कामकिच्चेणिह आरियाणं ॥ १७ ॥

व्याख्या—भो गोशालक! स हि भगवान् प्रेक्षापूर्वकारितया नाकामकृत्यो भवति, एतावता अनिच्छाकारी न भवति । यो ह्यविमृश्यकारितया भवति सोऽनिष्टमपि—स्वपरात्मनो निरर्थकमपि कृत्यं कुर्वीत, भगवाँस्तु सर्वज्ञः सर्वदर्शी परहितैकरतः [कथं] स्वपरयोर्निरर्थकारकमेवं कुर्यात्? तथा न चासौ बालकृत्यः—बालवदनालोचितकारी न पराऽनुरोधान्नाऽपि गौरवाद्धर्मदेशनादिकं विधत्ते, अपितु यदि कस्यचिद्भव्यसत्त्वस्योपकाराय तद्भाषितं भवति तेन प्रवृत्तिर्भवति, नान्यथा, तथा न राजाभियोगेनासौ धर्मदेशनादौ कथञ्चित्प्रवर्त्तते, ततः कुतस्तस्य भयेन प्रवृत्तिः? स्यादित्येवं व्यवस्थिते केनचित् कृतसंशयकृत प्रश्नं व्यागृणीयाद् यदि तस्योपकारो भवति, उपकारमन्तरेण न व्यागृणीयाद्, यदिवा अनुत्तरसुराणां मनःपर्यवज्ञानिनां च द्रव्यमनसैव तन्निर्णयसम्भवाद्तो न व्यागृणीयादित्युच्यते, यद्भवता कथ्यते—वीतरागोऽसौ किमिति धर्मकथां करोतीति? चेदित्याशङ्क्याह—'स्वकामकृत्येन' स्वेच्छा[चारि]कारितयाऽसावपि तीर्थकृन्नामकर्म्मणः क्षपणाय, न यथाकथञ्चिद्, अतोऽसावग्लान 'इह' अस्मिन् संसारे आर्य्यक्षेत्रे चोपकारयोग्ये आर्य्याणामुपकाराय धर्म्मदेशनां व्यागृणीयादसावितिति गाथार्थः ॥ १७ ॥ किञ्चान्यत्—

पदं जहा वणिए उदयट्ठी, आयस्स हेउं पगरेति संगं ।
तओवमे समणे नायपुत्ते, इच्चेव मे होति मती वियक्का ॥ १९ ॥

व्याख्या—भो आर्द्रकुमार ! यथा कश्चिद्वणिक् 'उदयार्थी' लाभार्थी 'पण्यं' व्यवहारयोग्यं भाण्डं कर्पूरागुरुकस्तूरिकाम्बरादिकं गत्वा देशान्तरं विक्रीणाति, तथा 'आयस्य' लाभस्य 'हेतोः' कारणान्महाजनमङ्गं विधत्ते, तदुपमोऽयमपि भवत्तीर्थकरः 'श्रमणो' ज्ञातपुत्रः इत्येवं मे मतिर्भवति वितर्को-मीमांसा वेति गाथार्थः ॥ १९ ॥

एवमुक्ते गोशालकेन आर्द्रक आह—

णवं ण कुज्जा विहुणे पुराणं, चिच्चाऽमइं ता[इ]य इ(?)साह एवं ।
प(त्ता)वा [एत्तो]वया बंभवतित्ति वुत्ता, तस्सोदयट्ठी समणे त्तिबेमि ॥ २० ॥

व्याख्या—भो गोशालक ! योऽयं वणिग्दृष्टान्तो दर्शितः, स किं सर्वतो देशतो वा सदृक्षः ? यदि देशतस्ततो न नः (अस्माकं) क्षतिमावहति, यतो वणिग्यत्रैव लाभं पश्यति तत्रैव क्रियां व्यापारयति, न यथाकथञ्चिदिति, एतावता साधर्म्यमस्त्येव । अथ सर्वसाधर्म्येण, तन्न युज्यते, यतो भगवान् विदितवेद्यतया सावद्यानुष्ठानरहितो नवं कर्म्म न कुर्यात्, तथा विधूनय-त्यपनयति पुरातनं यद्भवोपग्राहिकर्म्म बद्धं, तथा त्यक्त्वा 'अमतिं' विमतिं 'त्रायी' भगवान् 'तायी वा' मोक्षं प्रति गमनशीलो भवतीति, एतावता च सन्दर्भेण 'श्रमणो' मोक्षस्य व्रतं व्रतमायतमित्येतदुक्तं, तस्मिश्चोक्ते तदर्थे च

...नुष्ठाने क्रियमाणे ...र्थी–लाभार्थी श्रमण इति ब्रवीम्यहमिति ॥ २० ॥

न चैवम्भूता ...णिज इति पुनरार्द्रकुमारो दर्शयितुमाह—

समारभंते वणिया भूयगामं, परिग्गहं चेव ममायमाणा ।
ते णातिसंजोगमविप्पहाय, आयस्स हेउं पकरेंति संगं ॥ २१ ॥

...—ते हि वणिजश्चतुर्दशप्रकारमपि भूतग्रामं समारभन्ते, तदुपमर्दकाः क्रियाः प्रवर्त्तयन्ति क्रयविक्रयार्थं शकट... ...(यानपात्रा)दिभिरनुष्ठानैरिति, तथा परिग्रहं द्विपदचतुष्पदादिकं ममीकुर्वन्ति, ते हि वणिजो ज्ञातिभिः सह ... 'अविप्पहाय' अपरित्यज्य 'आयस्य' लाभस्य हेतोरपरेण सार्द्धं 'सङ्गं' सम्बन्धं कुर्वन्ति । भगवांस्तु–षड्जीव... ...सर्वत्राप्रतिबद्धो धर्म्माऽऽयमन्वेषयन् गत्वाऽपि धर्म्मदेशनां विधत्ते, अतो भगवतो ... न ...स्तीति गाथार्थः ॥ २१ ॥ पुनरपि वणिजां दोषमुद्भावयन्नाह—

वित्तेसिणो मेहुणसंपगाढा, ते भोयणट्ठा वणिया वयंति ।
...तु कामेहिं अज्झोववन्ना, अणारिया पेमरसेसु गिद्धा ॥ २२ ॥

...णस्तथा 'मैथुने' स्त्रीसम्पर्के 'सम्पगाढा' अध्युपपन्नास्तथा ते भोजनार्थ–माहारार्थं वणिज ... वयं तु वणिजो नयमेवं ब्रूमो–यथैते कामेष्वध्युपपन्नाः–गृद्धाः, अनार्य्या रसेषु च साता-

गोशालादि 'गृद्धा' मूर्च्छिताः, न त्वेवम्भूता भगवन्तोऽर्हन्तः, कथं तेषां तैः सह साधर्म्यमिति दूरत एव निरस्तैषा कथेति गाथार्थः ॥ २२ ॥ किञ्च—

आरंभगं चेव परिग्गहं च, अविउस्सिया णिस्सिय आयदंडा ।
तेसिं च से उदए जं वयासी, चउरंतणंताय दुहाय णेह ॥ २३ ॥

व्याख्या—आरम्भं परिग्रहं च 'अव्युत्सृज्य' अपरित्यज्य तस्मिन्नेवारम्भे परिग्रहे च निश्चयेन 'सृता' बद्धा निसृता वणिजो भवन्ति । तथा आत्मदण्डा असदाचारप्रवृत्तेरिति, भावोऽपि च तेषां वणिजां परिग्रहारम्भवतां स 'उदयो' लाभो यदर्थं ते प्रवृत्ताः यं च त्वं लाभं वदसि, स तेषां 'चतुरन्तः' चतुर्गतिको यः संसारोऽनन्तस्तस्मै-तदर्थं भवतीति, [तथा] दुःखाय न भवति । अतस्त्वमर्हतां वणिजां साम्यं मा कुर्विति गाथार्थः ॥ २३ ॥ एतदेव दर्शयितुमाह—

णेगंतिएऽणच्चंतिय उदए से, वयंति ते दो वि गुणोदयंमि ।
से उदए सातिमणंतपत्ते, तमुदयं साहयइ ताइ णाई ॥ २४ ॥

व्याख्या—अहो गोशालक ! स वणिजां लाभो नैकान्तिकः, लाभार्थं यातामलाभोऽपि स्यात्, स तु लाभ नात्यन्तिकोऽपि न-अस्य सर्वकालभाव्यपि न, कदाचित्स्यात् कदाचिन्नेति व्यापारविदो वदन्ति । तौ च द्वावपि भावो विगतगुणोदयौ, किमुक्तं भवति ? किं तेनोदयेन-लाभेन ? यो नैकान्तिको नात्यन्तिकश्च अनर्थाय च प्रत्युत स्यात् । तथा

भगवतः सर्वस्य यो लाभः स केवलज्ञानप्राप्तिलक्षणो निर्जरारूप एव, स तु साद्यनन्तो लाभ इति, एवंविधलाभसहितो भगवान् अन्येषामपि तादृग्विधमेव लाभं ददाति। कथम्भूतो भगवान्? त्रायी, आसन्नसिद्धिगमनानां त्राणकरणात् तथा 'ज्ञाती' ज्ञातक्षत्रियवंशोद्भवः अथवा 'ज्ञाती' विदितसमस्तवेद्य इत्यर्थः। तदेवम्भूतेन भगवता तेषां वणिजां निर्विवेकिना कथं सर्वसाधर्म्यं? कथं वा तैः सह भगवतः उपमानं दीयत? इति गाथार्थः ॥ २४ ॥

साम्प्रतं देवकृतसमवसरणपद्मावलीदेवच्छन्दकसिंहासनादिकोपभोगं कुर्वन्नप्याधाकर्मकृतवसतिनिषेवकसाधुवत्कथं तदनुमतिकृतेन कर्मणाऽसौ न लिप्यत इत्येतद्गोशालकमतमाशङ्क्याह आर्द्रकुमारः—

अहिंसयं सव्वपयाणुकंपी, धम्मे ठितं कम्मविवेगहेउं।
तमायदंडेहिं समायरंता, अवोहीए ते पडिरूवमेयं ॥ २५ ॥

व्याख्या—भो गोशालक! असौ भगवान् समवसरणाद्युपभोगं कुर्वन्नप्यहिंसन्नुपभोगं करोति, एतदुक्तं भवति—न हि तत्र भगवतो मनागप्याशंसा प्रतिबन्धो वा विद्यते, समतृणमणिलोष्टुकाञ्चनतया तदुपभोगप्रवृत्तेर्देवाः प्रवचनप्रभावनाहेतोः सम्यक्त्वनिर्म्मलीकरणार्थमर्हद्भक्तिभाविताः सन्तः प्रवर्त्तन्ते, अतोऽसौ भगवानहिंसकः, तथा सर्वप्रजाऽनुकम्पकः। एवम्भूतं भगवन्तं धर्मे व्यवस्थितं कर्म्मविवेकहेतुभूतं भवद्विधा आत्मदण्डैः समाचरन्त आत्मकल्पं कुर्वन्ति वणिगादिभिरुदाहरणैरेतच्चाबोधेः—अज्ञानस्य प्रतिरूपं वर्त्तते। एकं तावदिदमज्ञानं—यत्स्वतः कुमार्गप्रवर्त्तनं द्वितीयं च यद्भगवतामपि जग-

दर्शनानां मर्यादितगमनिधानभूतानामितरैः ममत्वापादनमिति गाथार्थः ॥ २५ ॥

गोशालमार्द्रकुमारेण पराजितगोशालक ततो भगवदभिमुखं गच्छन्तं दृष्ट्वाऽपान्तराले शाक्यपुत्रीया भिक्षव इदमूचुर्यदेत अनिरस्तशास्त्र गोशालोक्तं त्वया दूषितं तच्छोभनं कृतं भवता, यतो बाह्यमनुष्ठानं शून्यप्रायं अन्तरङ्गमनुष्ठानमेव प्रधानं मोक्षाङ्गं जगज्जयम् । अस्मत्सिद्धान्तेऽप्येवमेव व्यावर्ण्यते, भो आर्द्रककुमार ! त्वं सावधानतया मदुक्तमवधारयेति भणित्वा ते भिक्षवः आन्तरानुष्ठानसमर्थकमात्मीयसिद्धान्ताविर्भावनायेदमाहुः ।

पिन्नागपिंडीमवि विद्धु सूले, केइ पएज्जा पुरिसे इमोत्ति ।
अलाउयं वावि कुमारएत्ति, स लिप्पती पाणिवहेण अम्हं ॥ २६ ॥

व्याख्या—'पिण्याकः' खलस्तस्य 'पिण्डि'मिंमकं खलशकलमचेतनमपि क्वापि स्थाने पतितं दृष्ट्वा तदुपरि केनचिन्न्यस्ता प्रावरण (वस्त्रं) खलोपरि प्रक्षिप्त, तच्च म्लेच्छेन केनाप्यन्वेष्टुं प्रवृत्तेन पुरुषोऽयमिति मत्वा खलपिण्ड्या सह गृहीतं, ततोऽसौ म्लेच्छो वस्त्रवेष्टितां ता खलपिण्डि पुरुषबुद्ध्या शूले प्रोतां पावके पचेत् , तथा 'अलाबुकं' तुम्बकं कुमारकोऽयमिति मत्वा अग्नावेव पचेत्, स नैव चित्तस्य दुष्टत्वात्प्राणिवधजनितेन पातकेन लिप्यते, अस्मत्सिद्धान्ते चित्तमूलत्वाच्छुभा भवन्त्यस्य, कुशुभपरिणामेन बन्धः, अशुभचित्तप्रामाण्यादकुर्वन्नपि प्राणातिपातं प्राणिघातफलेन युज्यत इति गाथार्थः ॥ २६ ॥

अथोक्त तेषां विपरीतमेवाह—

कश्चिदुपासकः पचनपाचनाद्यपि कृत्वा भोजयेत् सर्मांसगुडदाडिमेन इष्टेन भोजनेन, ते महासत्त्वाः पुरुषाः श्रद्धालवः पुण्यस्कन्धं [मु]महान्तं समावर्ज्य-अर्जयित्वा तेन च पुण्यस्कन्धेनाऽऽरोप्याख्या देवा भवन्ति, सर्वोत्तमां देवगतिं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तदेवं बुद्धेन दानमूलः शीलमूलश्च धर्मः प्रवेदितः, तदेत्था-गच्छ बौद्धसिद्धान्तं प्रपद्यस्वेत्येवं भिक्षुकैरभिहितः सन्नार्द्रकोऽनाकुलया दृष्ट्या तान् वीक्ष्योवाचेदं वक्ष्यमाणमित्याह—

अजोगरूवं इह संजयाणं, पावं तु पाणाण पसज्झ उं ।
अबोहिए दोण्ह वि तं असाहू, वयंति जेआवि पडिस्सुणंति ॥ ३० ॥

व्याख्या—अहो शाक्यपुत्रीयाः ! 'इह' अस्मिन् भवदीये शाक्यमते 'संयतानां' भिक्षूणां यदुक्तं भोजनं तदयो-[ग्यरूप-मयो]ग्यं, तथाहि-अहिंसार्थमुत्थितस्य त्रिगुप्तिगुप्तस्य पञ्चसमितिसमितस्य सतः प्रव्रजितस्य सम्यग्ज्ञानपूर्विकां क्रियां कुर्वतो भावशुद्धिः फलवती भवति, तद्विपर्यस्तमनेस्त्वज्ञानावृतस्य महामोहाकुलीकृतान्तरात्मतया खलपुरुषयोरपि विवेकमजानतः कुतस्त्या भाव शुद्धिः ? अतोऽत्यन्तमयुक्तमेतद्बुद्धमतानुसारिणां यत्खलबुद्ध्या पुरुषस्य शूलप्रोतनपचनादिकं, तथा बुद्धस्य चाऽन्न[पिण्याक]बुद्ध्या पिशित(मांस)भक्षणानुमत्यादिकमित्येतदाह 'पाणाना'मिन्द्रियादीनामपगमनेन तु पापमेव कृत्वा रससातगौरवादिगृद्धास्तदभावं व्यावर्णयन्ति, एतच्च तेषां पापाभावव्यावर्णनमचौर्ये-अबोधिलाभार्थं तयो-

द्वयोरपि गम्यते अतोऽनाश्रवेणत्, कयोर्द्वयोरित्याह—ये वदन्ति पिण्याकबुद्ध्या पुरुषकेऽपि पातकाभावं ये च तेभ्यः शृण्वन्ति तयोर्द्वयोरपि गम्योरभाव्येतदिति । अपिच—नाज्ञानावृतमूढजने भावशुद्ध्या शुद्धिर्भवति, यदि स्यात्संसारमोचकादीनामपि तर्हि कर्मविमोक्षः स्यात्, तथा भावशुद्धिमेव केवलामभ्युपगच्छतां भवतां शिरस्तुण्डमुण्डनपिण्डपातादिकं चैत्यकर्मादिकं चानुष्ठानमनर्थकमापद्यते, तस्मान्नैवंविधया भावशुद्ध्या शुद्धिरुपजायत इति स्थितमिति गाथार्थः ॥ ३० ॥

अथार्द्रकः स्वपक्षाविर्भावनायाह—

उड्ढं अहेयं तिरियं दिसासु, विन्नाय लिंगं तसथावराणं ।
भूयाभिसंकाइ दुगुंछमाणे, वदे करेज्जा वि कओ विहऽत्थि ॥ ३१ ॥

व्याख्या—ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् सर्वासु दिक्षु त्रसानां स्थावराणां च लिङ्गं-चलनस्पन्दनाङ्कुरोद्भवच्छेदम्लानादिकं विज्ञाय भूताभिशङ्कया-जीवोपमर्दोऽत्र भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या सर्वमनुष्ठानं जुगुप्समानस्तदुपमर्दं परिहरन् ' वदेत् ' धर्मं कथयेत्कुर्याद्यतः कुतोऽस्मीहास्मिन्नेवम्भूतेऽनुष्ठाने क्रियमाणे प्रोच्यमाने वाऽस्मत्पक्षे युष्मदापादितो दोष इति गाथार्थः ॥ ३१ ॥

अथ खले पुरुषबुद्ध्या असम्भवमेव दर्शयितुमाह—

पुरिसेत्ति पिन्नंति [विन्नत्ति] न एय अत्थि, अणारिए से पुरिसे तहा हु ।
को संभवो ? पिन्नगपिंडियाए, वाया वि एसा बुइया असच्चा ॥ ३२ ॥

व्याख्या—तस्यां पिण्याकपिण्ड्यां पुरुषोऽयमित्येवं महामूर्खस्यापि [विज्ञप्तिरेव नास्ति] मतिरीदृशी न जायते, तथा खलेऽपि यः पुरुषमतिं मन्यते स अनार्य एवासौ यः पुरुषमेव खलोऽयमिति मत्वा हतेऽपि नास्ति दोषः इत्येवं वदेत्, तथाहि—कः सम्भवः ? पिण्याकपिण्ड्यां पुरुषबुद्धेरित्यतो वागपीयमसत्या, ईदृग्भाषाया भाषकोऽपि निर्विवेक अशुभं कर्म्म बध्नाति अनन्तं च संसार रुलतीति गाथार्थः ॥ ३२ ॥ किञ्च—

वायाभिओएण जमावहेज्जा, णो तारिसं वायमुदाहरि ॥

अट्ठाणमेयं वयणं गुणाणं, णो दिक्खिए बूय सुरालमेयं ॥ ३३ ॥

व्याख्या—वाचाऽभियोगो—वागभियोगस्तेनापि यस्मात्पापमावहेत्, अतो विवेकी—भाषागुणदोषज्ञो न तादृशीं 'वाचं' भाषामुदाहरेत्—न वदेत्। यत एवं ततोऽस्थानमेतद्वचनं गुणानां, अतो यः प्रव्रजितः [उदारं—सुष्ठु परिस्थूरं] ईदृशमसारं वचनं न ब्रूयात्। तद्यथा—पिण्याकोऽपि पुरुषः पुरुषोऽपि पिण्याकः तथाऽलाबुकमेव बालको बालक एव अलाबुकमिति गाथार्थः ॥ ३३ ॥

साम्प्रतमार्द्रक एव तं भिक्षुकं युक्तिपराजितं सन्तं सोल्लुण्ठं विभणिषुराह—

लद्धे (हु) अट्ठे अहो !! एव तुब्भे, जीवाणुभागे सुविचिंतिए य ।

पुव्वं समुद्दं अवरं च पुट्ठं, ओलोइए पाणितलट्ठिए वा ॥ ३४ ॥

तं भुंजमाणा पिसितं पभूतं, नो उवलिप्पामो वयं रएणं ।
इच्चेवमाहंसु अणज्जधम्मा, अणारिया बाल रसेसु गिद्धा ॥ ३८ ॥

व्याख्या—'तत्' पिशितं शुक्रशोणितसम्भूतमनार्या इव भुञ्जाना अपि प्रभूतं तद्रजसा-पापेन कर्म्मणा न वयमुपलिप्यामहे इत्येवं धार्ष्ट्यात् प्रोचुरनार्या 'बाला' विवेकरहिताः 'रसेषु' मांसादिषु 'गृद्धाः' मूर्च्छिताः, इत्येतच्च तेषां महते अनर्थायेति गाथार्थः ॥ ३८ ॥ एतदेव दर्शयति—

जे यावि भुंजंति तहप्पगारं, सेवंति ते पावमजाणमाणा ।
मणं न एयं कुसला करिंती, वाया वि एसा बुइया उ मिच्छा ॥ ३९ ॥

व्याख्या—ये चापि रसगौरवगृद्धाः शाक्योपदेशवर्त्तिनस्तथाप्रकारं स्थूलोरभ्रसम्भूतं घृतलवणमरिचादिसंस्कृतं पिशितं भुञ्जते पापमजानानाः निर्विवेकिनः सेवन्ते* तदेवं महादोषं मांसभक्षणमिति मत्वा यद्विधेयं तद्दर्शयति—तदेवम्भूतं मांसाद-

* " यदुक्त—हिंसामूलममेध्यमास्पदमलं ध्यानस्य रौद्रस्य यद्—बीभत्सं रुधिराविलं कृमिगृहं दुर्गन्धिपूयाविलम् । शुक्रासृक्प्रभवं नितान्तमलिनं सद्भिः सदा निन्दितं, को भुङ्क्ते नरकाय राक्षससमो मांसं तदात्मद्रुहः ॥ १ ॥ तथा—मां स भक्षयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाद्म्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं, प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २ ॥ (तथा)-योऽत्ति यस्य च मांस-मुभयोः पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणिका तृप्ति-रन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥ ३ ॥ " इति हर्ष०

नाभिलाषरूपं मनो-ऽन्तःकरणं 'कुशला' निपुणा न कुर्वन्ति, महापापहेतुत्वा[त्तदभिलाषा]न्मनो निवर्त्तयन्ती त्यर्थः× । आस्तां भक्षणं तावदेषा "न मांस भक्षणे दो+प०" इत्यादिका वागप्युक्ता महते पातकायेति मत्वा वचोऽपि न वाच्यमिति गाथार्थः ॥ ३९ ॥ न केवल मांसादनमेव त्याज्यमन्यदपि मुमुक्षूणां परिहर्त्तव्यमिति दर्शयितुमाह—

सव्वेसि जीवाण दयट्ठयाए, सावज्जदोसं परिवज्जयंता ।

तस्संकिणो इसिणो नायपुत्ता, उद्दिट्ठभत्तं परिवज्जयंति ॥ ४० ॥

व्याख्या—सर्वेषां जीवानां सुखाभिलाषिणां दुःखद्विषां, न केवलं पञ्चेन्द्रियाणामेवेति सर्व ग्रहणं, 'दयाऽर्थं' दयानिमित्तं सावद्यारम्भं महादोषं मत्वा तं परिवर्जयन्तः [तच्छङ्किनो-दोषशङ्किनः] साधवो ज्ञातपुत्रीया महर्षयः 'उद्दिष्टं' साधुदानाय कल्पितं यद्भक्तपानादिकं, तत् परिवर्जयन्तीति गाथार्थः ॥ ४० ॥ किञ्च—

भूयाभिसंकाइ दुगुंछमाणा, सव्वेसि पाणाण निहाय दंडं ।

तम्हा ण भुंजंति तहप्पगारं, एसोऽणु धम्मो इह संजयाणं ॥ ४१ ॥

× "निवृत्तिस्तु महागुणाय, यदुक्त-श्रुत्वा दुःखपरम्परामतिघृणां मांसाशिना दुर्गतिं, ये कुर्वन्ति शुभोदयेन विरतिं मांसादनस्यादरात् । सद्दीर्घायुरदूषितं गदरुजा सम्भाव्य यास्यन्ति ते, मर्त्येषूद्भटभोगधर्ममतिषु स्वर्गापवर्गेषु च ॥ १ ॥" इति हर्ष० । + "षो, न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां, निवृत्तिस्तु महाफला ॥ १ ॥"

व्याख्या—'भूताभिशङ्कया' भूतोपमर्दशङ्कया सावद्यमनुष्ठानं 'जुगुप्समानाः' परिहरन्तस्तथा सर्वेषां प्राणिनां 'दण्डः' शस्त्रमारम्भं 'नि[धा य]ाय' त्यक्त्वा सम्यगुत्थानेनोत्थाय सम्यग्यतो यतयस्ततो न भुञ्जते तथाप्रकारमशुद्धाहारमाहारयन्ति, ततोऽनु पश्चात् इह प्रवचने यतनानां-यतीनां तीर्थकराचरणादनु-पश्चादाचर्यते [इत्यनेन विशेष्यते], तथा तीर्थकरनिर्दिष्टमाचरणं कृतं तथा तदनुसारिभिः साधुभिरपि तथैव विधेयं, यतोऽणुरपि स्तोकेनाप्यतिचारेण बाध्यते निर्ग्रन्थानां सुसाधूनामयं धर्मः इति भावार्थः ॥ ४१ ॥ किञ्चान्यत्—

निग्गंथधम्मंमि इमं समाहिं, अस्सिं सुठिच्चा अणिहे चरेज्जा ।

बुद्धे मुणी सीलगुणोववेए, अच्चत्थ[ओ]तं पाउणती सिलोगं ॥ ४२ ॥

व्याख्या - निर्ग्रन्थधर्मे-श्रुतचारित्राख्ये सर्वज्ञोक्ते व्यवस्थितः 'इमं' पूर्वोक्तं समाधिमनुप्राप्तोऽस्मिंश्चानाबाधके सुस्थितो सुस्थि[ता]त्मा 'अनिहो' मायारहितोऽस्नेहो वा साधुः संयमानुष्ठानं चरेत, तथा बुद्धोऽवगततत्त्वो 'मुनिः' कालत्रयवेदी, तथा शीलेन ओघतस्तपसा गुणैश्च-मूलोत्तरगुणभूतैरुपेतो-युक्तः इत्येवं गुणसंस्थितोऽत्यर्थमत्यन्तं 'श्लाघां' प्रशंसां लोके लोकोत्तरे चाप्नोति, तथा चोक्तम्—"राजानं तृणतुल्यमेव मनुते शक्रेऽपि नैवादरः, वित्तोपार्जनरक्षणव्ययकृताः प्राप्नोति नो वेदनाः । संसारान्तरवर्त्यपीह लभते यो मुक्तवन्निर्भयः, सन्तोषात्पुरुषोऽमृतत्वमचिरात्यायात्सुरेन्द्रार्चितः ॥ १ ॥" इत्यादि ॥ ४२ ॥

तदेवमार्द्रककुमारं निराकृतगोशालकाजीवकबौद्धमतमभिसमीक्ष्य साम्प्रतं द्विजातयः प्रोचुस्तद्यथा—भो आर्द्रककुमार ! शोभनमकारि भवता यदेते वेदबाह्ये द्वे अपि मते निरस्ते, तत्मात्पतगेतदप्यार्हतं वेदबाह्यमेवातस्तदपि नाश्रयणार्हं भवद्विधानां, तथाहि-भवान् क्षत्रियः, क्षत्रियाणां च सर्ववर्णोत्तमा ब्राह्मणा एवोपास्याः, न शूद्राः, अतो यागादिविधिना ब्राह्मणसेवां युक्तिमतीत्येतत्प्रतिपादयन्नाह—

सिणायगाणं तु दुवे सहस्से, जे भोयए णि[यए]तिए माहणाणं ।
ते पुन्नखंधं सुमहऽज्जणित्ता, भवंति देवा इति वेयवाओ ॥ ४३ ॥

व्याख्या—षट्कर्माभिरताः वेदाध्यापकाः शौचाचारपरतया नित्यस्नायिनो ब्रह्मचारिणो द्विजाः स्नातका उच्यन्ते, तेषां नित्यं सहस्रद्वयं ये भोजयेयुः कामिकाहारेण, ते समुपार्जितपुण्यस्कन्धाः सन्तो देवाः स्वर्गनिवासिनो भवन्तीत्येवम्भूतो वेदवाद इति गाथार्थः ॥ ४३ ॥ अथार्द्रक एतद्दूषयितुमाह—

सिणायगाणं तु दुवे सहस्से, जे भोयए णि[यए]तिए कुलालयाणं ।
से गच्छति लोलुयसंपगाढे, तिव्वाहितावी णरगाभिसेवी ॥ ४४ ॥

व्याख्या—स्नातकानां सहस्रद्वयमपि नित्यं ये भोजयन्ति, किम्भूतानां ? ‘ कुलालयाः ’ मार्जारास्तत्सदृशाः द्विजाः-ज्ञातव्याः, यतः-मांसाहारवाञ्छया सदा सर्वगृहेषु मार्जारा इव भ्रमन्ति, एवंविधानां निन्द्यजीविकाजीवनानां सहस्र-

दुरगो भोजयेन्नोऽसत्पात्रनिक्षिप्तदानरतैः स्नातकैर्ब्राह्मणैः सह नरके बहुवेदने [गच्छति] एतावता त्रयस्त्रिंशत्सागरायु-र्नारको जायते इति गाथार्थः ॥ ४४ ॥ अपि च—

दयावरं धम्म दुगुंछमाणे, वहावहं धम्म पसंसमाणे ।
एगंपि जे भोजयाति असीलं, निवो णिसं जाति कओऽसुरेहिं ? ॥ ४५ ॥

व्याख्या—[दयया वर]दयावरं धर्मं 'जुगुप्समानो' निन्दन् तथा 'वधात्मकं' प्राण्युपमर्दात्मकं धर्मं प्रशंसन् एकमपि 'अशीलं' विरतिरहितं षट्कायोपमर्देन यो भोजयेत्, एकमपि, किम्पुनः प्रभूतान् ? 'नृपो' राजाऽन्यो वा यः कश्चिन्मूढमति-र्धार्मिकमात्मानं मन्यमानः, स वराको निशेव नित्यान्धकारत्वान्निशा—नरकभूमिस्तां याति, कुतस्तस्यासुरेष्वप्यधमदेवेषु प्राप्तिरिति गाथार्थः ॥ ४५ ॥

तदेवमार्द्रकुमारं निराकृतब्राह्मणवादं भगवदन्तिकं गच्छन्तं दृष्ट्वा एकदण्डिनोऽन्तराल एवोचुस्तद्यथा—भो आर्द्रककुमार ! शोभनं कृतं भवता, यदेते सर्वारम्भप्रवृत्ता गृहस्थाः शब्दादिविषयपरायणा मांसाशिनो राक्षसकल्पा द्विजातयो निराकृताः, साम्प्रतमस्मत्सिद्धान्तं शृणु, श्रुत्वा चावधारय, अस्मत्सिद्धान्तभवत्सिद्धान्तयोर्न कोऽपि भेदोऽस्ति, इत्येतद्दर्शयितुमाह—

दुहओ वि धम्मंमि समुट्ठियामो, अस्सिं सुठिच्चा तह एसकालं ।
आयारसीले बुइएऽह णाणे, ण संपरायम्मि विसेसमत्थि ॥ ४६ ॥

ऽनन्तेनापि कालेनैकस्यापि प्रदेशस्य व्ययाभावात्, तथा सर्वेष्वपि भूतेषु कार्याकारपरिणतेषु प्रतिशरीरं 'सर्वतः' सामस्त्येनासाववनाशात्मा समयाति, किमि[? क इ]व ? 'चन्द्र इव' शशीव, ताराभिरश्विन्यादिभिर्नक्षत्रैर्यथा 'समस्तरूपः' सम्पूर्णः सम्बन्धमुपयात्येवमसावप्यात्मा प्रत्येकं शरीरैः सह सम्पूर्णः सम्बन्धमुपयाति। तदेवमेकदण्डिभिर्दर्शनारोपणाद्वारेण सामयादपूर्वकं स्वदर्शनारोपणार्थमार्द्रककुमारोऽभिहितो, यत्रैतानि सम्पूर्णानि निरुपचरितानि पूर्वोक्तानि विशेषणानि धर्मसंसारिणोर्विद्यन्ते स एव पन्थाः सत्प्रतिज्ञेन समाश्रयितव्यो भवति, एतानि चास्मदीय एव दर्शने यथोक्तानि सन्ति, नाऽऽर्हते, अतो भवताऽप्यस्मदीयमेव दर्शनमभ्युपगन्तव्यमिति गाथार्थः ॥ ४७ ॥

अथार्द्रककुमारस्तदुत्तरदानायाह—

एवं ण मिज्जंति न संसरंति, न माहणा खत्तिय वेस पेसा ।
कीडा य पक्खी य सरीसिवा य, नरा य सवे तह देवलोगा ॥ ४८ ॥

व्याख्या—यदिह प्राक्तनः श्लोकः 'अव्यक्तरूव'मित्यादिको वेदान्तवाद्यात्माऽद्वैतमतेन व्याख्यातव्यस्तथाहि—ते एकमेवात्मकं पुरुषमात्मानं महान्तमाकाशमिव सर्वव्यापिनं सनातन[मनन्त]मक्षयमव्ययं सर्वेष्वपि भूतेषु 'सर्वतः' सर्वात्मतयाऽसौ स्थित इत्येवमभ्युपगतवन्तो, यथा सर्वास्वपि तारास्वेक एव चन्द्रः सम्बन्धमुपयात्येवमसावपीति, अस्य चोत्तरदानायाह—'एव'मित्यादि-यथा भवतां दर्शने एकान्तेनैव नित्योऽविकारी चात्माऽभ्युपगम्यते इत्येवं पदार्थाः

सर्वेऽपि नित्यास्तथा च सति कुतो बन्धमोक्षसद्भावः ? बन्धाभावाच्च न नारकतिर्यङ्नरामरलक्षणश्चतुर्गतिकः संसारो, मोक्षाभावाच्च निरर्थकं व्रतग्रहणं भवतां पञ्चरात्रोपदिष्टयमनियमप्रतिपत्तिश्च, एवं च यदुच्यते भवता—यथा 'आवयोस्तुल्यो धर्म' इति तदयुक्तमुक्तं, यतो न कथञ्चिदावयोः साम्यं, किञ्च—सर्वव्यापित्वे सत्यात्मनो निष्क्रियत्वे चात्माद्वैते चाभ्युपगम्यमाने नरकतिर्यङ्नरामरभेदेन बालकुमारसुभगदुर्भगाढ्यदरिद्रादिभेदेन वा न मीयेरन्—न परिच्छिद्येरन्, नापि स्वकर्मप्रेरिता नानागतिषु संसरन्ति, सर्वव्यापित्वादेकत्वाद्वा, तथा न ब्राह्मणा न क्षत्रिया न वैश्या न प्रेष्या न शूद्रा नापि कीटपक्षिसरीसृपाश्च भवेयुः, तथा नराश्च सर्वेऽपि देवलोकाश्चेत्येवं नानागतिभेदेन न भिद्येरन्, अतो न सर्वव्याप्यात्मा नवा नाप्यात्माऽद्वैतवादो ज्यायान्, यतः प्रत्येकं सुखदुःखानुभवः समुपलभ्यते, तथा शरीरत्वक्पर्यन्तमात्र एवात्मा, तत्रैव गुणविज्ञानोपलब्धेरिति स्थितं, तदेवं व्यवस्थिते युष्मदागमो यथार्थाभिधायी न भवति, असर्वज्ञप्रणीतत्वाद्, असर्वज्ञप्रणीतत्वं चैकान्तपक्षसमाश्रयणादिति ॥ ४८ ॥ एवमसर्वज्ञस्य मार्गोद्भावने दोषमाविर्भावयन्नाह—

लोयं अजाणित्तिह केवलेणं, कहंति जे धम्ममजाणमाणा ।
णासंति अप्पाण परं च नट्ठा, संसारघोरम्मि अणोरपारे ॥ ४९ ॥

व्याख्या—लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं चराचरं वा लोकमज्ञात्वा 'केवलेन' दिव्यज्ञानावभासेन 'इह' अस्मिन् जगति ये तीर्थिका 'अजानाना' अविद्वांसो धर्मं दुर्गतिगमनमार्गार्गलाभूतं 'कथयन्ति' प्रतिपादयन्ति ते स्वतः

स्थापयन्ति, क्व? 'घोरे' भयानके संसारसागरे 'अणोरपारे' अर्वाग्भागपरभागविवर्जिते अनाद्यनन्ते, दुरुत्तारे संसारार्णवे आत्मानं प्रक्षिपन्तीति गाथार्थः ॥ ४९ ॥

साम्प्रतं सम्यग्ज्ञानवतामुपदेष्टॄणां गुणानाविर्भावयन्नाह—

लोयं विजाणंतिह केवलेणं, पुन्नेण नाणेण समाहिजुत्ता ।
धम्मं समत्तं च कहंति जे उ, तारंति अप्पाण परं च तिण्णा ॥ ५० ॥

व्याख्या—लोकं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं केवलालोकेन केवलिनो विविध-मनेकप्रकारं जानन्ति, इह जगति प्रकर्षेण जानाति यतः पुण्यहेतुत्वाद्वा पुण्यं, तेन तथाभूतेन ज्ञानेन समाधिना च युक्ताः समस्तं धर्मं श्रुतचारित्ररूपं ये तु परहितैषिणः 'कथयन्ति' प्रतिपादयन्ति ते महापुरुषाः स्वतः संसारसागरं तीर्णाः परं च तारयन्ति सदुपदेशदानत इति, यथादेशकः -सन्मार्गज्ञः आत्मानं परं च तदुपदेशवर्तिनं महाकान्ताराद्विवक्षितदेशप्रापणेन निस्तारयति, एवं केवलिनोऽप्यात्मानं परं च संसारकान्तारान्निस्तारयन्तीति गाथार्थः ॥ ५० ॥ पुनरप्यार्द्रकुमार एवमाह—

जे गरहियं ठाणमिहावसंति, जे यावि लोए चरणोववेया ।
उदाहडं तं तु समं मतीए, अहाउसो विप्परियासमेव ॥ ५१ ॥

व्याख्या—[illegible] भवति, तद्यथा—ये केचित्संसारान्तर्वर्त्तिनोऽशुभकर्मणोपपेताः—समन्विताः 'गर्हितं'

संवच्छरेणावि य एगमेगं, पाणं हणंता अणिअत्तदोसा ।

सेसाण जीवाण वहेण लग्गा, सिया य थोवं गिहिणो वि तम्हा ॥ ५३ ॥

व्याख्या—[illegible] ॥ ५३ ॥

[illegible]—

संवच्छरेणावि य एगमेगं, पाणं हणंता समणव्वतेसु ।

आयाहिते से पुरिसे अणज्जे, णो तारिसे केवलिणो भवंति ॥ ५४ ॥

व्याख्या—[illegible]

ते अनार्याः, असत्कर्मानुष्ठायित्वात्, तथा आत्मनः परेषां चाहितास्ते पुरुषाः केवलिनो न भवन्ति, तथा एकस्य प्राणिनः संरम्भेणापि याने येऽन्ये पिशिताश्रितास्तत्संस्कारे च क्रियमाणे स्थावरजङ्गमा विनश्यन्ति ते तैः प्राणिघातोपदेशकैर्न दृष्टा, न च तैर्निरवद्योपायो माधुकर्या वृत्त्या यो भवति स दृष्टः, अतस्ते न केवलमकेवलिनो विशिष्टविवेकरहिताश्चेति। तदेवं हस्तितापसान्निराकृत्य भगवदन्तिकं गच्छन्तमार्द्रकुमारं महता कलकलेन लोकेनाभिष्टूयमानं तं समुपलभ्याभिनवगृहीतः सन्निबन्धनसम्पूर्णो वनहस्ती समुत्पन्नतथाभिविवेकोऽचिन्तयत्, यथा—अयमार्द्रकुमारोऽपाकृताशेषतीर्थिको निष्प्रत्यूहं सर्वज्ञपादपद्मान्तिकं वन्दनाय व्रजति, ततोऽहमपि यद्यपगताशेषबन्धनः स्यां तत एनं महापुरुषमार्द्रकुमार प्रत्युद्गतस्फारपक्ष्म- शतोपेतं तथा प्रबोधितानेकादिगणसमन्वितं परमया भक्त्यैतदन्तिकं गत्वा वन्दामीत्येवं यावदसौ हस्ती कृतसङ्कल्प- स्तावत्त्रटत्त्र(टदिति)टितसमस्तबन्धनः सन्नार्द्रकुमार प्रति पद्च्च कर्णतालस्तथोर्द्धप्रसारितदीर्घकरः प्रधावितः, तदनन्तरं लोकेन कृतहाहारावसकलकलेन पूत्कृतं, यथा—धिक्कष्टं ! हतोऽयमार्द्रकुमारो महर्षिर्महापुरुषस्तदेवं प्रलपन्तो लोका इतश्चे- तश्च प्रपलायमानाः, असावपि वनहस्ती समागत्यार्द्रककुमारसमीपं भक्तिसम्भ्रमानततापता(प्रमा)ग्रोत्तमाङ्गो निभृतकर्ण- तालिः प्रदक्षिणीकृत्य निहितधरणीतलदन्ताग्रभागः स्पृष्टकराग्रतचरणयुगलः सुप्रणिहितमनाः प्रणिपत्य महर्षिं वना- भिमुखं ययाविति। तदेवमार्द्रकुमारतपोऽनुभावाद्बन्धनान्मुक्तं महागजमुपलभ्य सपौरजनपदः श्रेणिकराजस्तमार्द्र- कुमार महर्षिं तत्तपःप्रभावं चाभिनन्द्य अभिवन्द्य च प्रोवाच—भगवन्! आश्चर्यमिदं यदसौ वनहस्ती तादृग्विधाच्छृङ्खलो- च्छेद्यान्नृकृत्लावबन्धनात्कथमत्तपःप्रभावान्मुक्त इत्येतदतिदुष्करमित्येवमभिहिते आर्द्रकुमारः प्रत्याह—भो श्रेणिकमहाराज !

नो दुष्करं गजो वनहस्ती बन्धनान्मुक्त, अपि त्वेतद्दुष्करं यत्स्नेहपाशमोचनं । एतच्च प्राग्नियुक्तिगाथया दर्शितम्, सा चेयं-
“ न दुक्करं वा णरपासमोयणं, गयस्स मत्तस्स वणंमि रायं । जहा उ वत्तावलिएण तंतुणा, सुदुक्करं मे पडिहाइ मोयणं ॥ १ ॥ ” एवमार्द्रकुमारो राजानं प्रतिबोध्य भगवदन्तिकं गत्वाऽभिवन्द्य च भगवन्तं भक्तिभरनिर्भर रामानाऽके । भगवानपि तानि पञ्चापि शतानि प्रव्राज्य तच्छिष्यत्वेनोपनिन्ये इति गाथार्थः ॥ ५४ ॥

साम्प्रतं समस्ताध्ययनोपसंहारार्थमाह—

बुद्धस्स आणाइ इमं समाहिं, अस्सिं सुठिच्चा तिविहेण ताई ।
तरिउं समुद्दं च महाभवोघं, आयाण वंधं समुदाहरिज्जा त्ति वेमि ॥ ५५ ॥

अद्दइज्जं छठं अज्झयणं समत्तं ।

व्याख्या—' बुद्ध ' अवगततत्त्वः सर्वज्ञो वर्द्धमानस्वामी, तस्याज्ञया—तदागमेनेमं समाधिं सद्धर्मावाप्तिलक्षणमवाप्य- स्मिन् समाधौ सुष्ठु स्थितः मनोवाक्कायैश्च प्रणिहितेन्द्रियः स एवम्भूतः आत्मनः परेषां च ' त्रायी ' त्राणशीलस्तायी वा

+ “ न दुष्करं ... वारणस्य विमोचनं वने राजन् ! । एतत्तु मे प्रतिभाति दुष्करं यच्च तन्त्रावलितेन तन्तुना

गमनशीलो मोक्षं प्रति, स एवम्भूतस्तारीतुमतिलङ्घ्य समुद्रमिव दुस्तरं महाभवौघं मोक्षार्थमादीयत इत्यादानं-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररूपं, तद्विद्यते यस्यासावादानवान् साधुः, स च सम्यग्दर्शनेन सता परतीर्थिकृतपस्समृद्धिदर्शनेन मौनीन्द्रदर्शनान्न चल्यते, सम्यग्ज्ञानेन तु यथावस्थितवस्तुप्ररूपणतः समस्तप्रावादुकवादनिराकरणेनापरेषां यथावस्थितमोक्षमार्गमाविर्भावयतीति, सम्यक्चारित्रेण तु समस्तभूतग्रामहितैषितया निरुद्धाश्रवद्वारः संस्तपोविशेषाच्चानेकभवोपार्जितं कर्म निर्जरयति स्वतोऽन्येषां चैवं प्रकारमेव धर्ममुदाहरेद्व्यागृणीयादाविर्भावयेदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इतिः परिसमाप्त्यर्थे, ब्रवीमीति पूर्ववत् ।

इति श्रीपरमसुविहितखरतरगच्छविभूषणपाठकप्रवरश्रीमत्साधुरङ्गगणिसन्दब्धायां श्रीसूत्रकृताङ्गदीपिकायां समाप्तश्चेदमार्द्रकुमाराध्ययनं षष्ठमिति ।

अथ सप्तमं नालन्दीयाख्यमध्ययनम् ।

——⊶○⊷——

व्याख्यातं षष्ठमध्ययनं, साम्प्रतं सप्तमं नालन्दीयाख्यं समारभ्यते अस्य चायमभिसम्बन्धः—

इह द्वितीयाङ्गे आर्द्रकाध्ययने आर्द्रकसंवादद्वारेण प्रायः साधूनामाचारोऽभिहितोऽनेन तु श्रावकाणां विधिरुच्यते, यदि वाऽनन्तराध्ययने परवादिनिराकरणं कृत्वा साध्वाचारस्य च उद्देशः स उदाहरणद्वारेण दर्शितः, इह तु श्रावकधर्मस्य च उद्देशः स उदाहरणद्वारेण प्रदर्श्यते, यदि वाऽनन्तराध्ययने परतीर्थिकैः सह वाद इह तु स्वयूथिकेन सह गौतमस्वामिनो वादप्रदर्शनं आरभ्यते, तथाहि—

ते णं काले णं ते णं समए णं रायगिहे नामं नगरे होत्था, रिद्धित्थिमियसमिद्धे वण्णओ जाव पडिरूवे । तस्स णं रायगिहस्स नगरस्स बहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए, एत्थ णं नालंदा- नामं बाहिरिया होत्था, अणेगभवणसयसंनिविट्ठा जाव पडिरूवा [सू० १]

व्याख्या—सुगमं, नवरं नालन्दा इति नाम्ना बाहिरिका शोभाः समभूत् ।

तत्थ णं नालंदाए बाहिरियाए लेवे नामं गाहावई होत्था । अड्ढे दित्ते वित्ते जाव

+अपरिभूए । से णं लेवे नामं गाहावई समणोवासए आवि होत्था । अभिगयजीवाजीवे जाव विहरइ । ×[निग्गंथे पावयणे निस्संकिए निक्कंखिए निव्वितिगिच्छे लद्धट्ठे गहियट्ठे पुच्छियट्ठे विणिच्छियट्ठे अभिगहियट्ठे अट्ठिमिंजापेमाणुरागरत्ते, अयमाउसो ! निग्गंथे पावयणे अयं अट्ठे अयं परमट्ठे सेसे अणट्ठे, उस्सियफलिहे अप्पाव(अवंगु)यदुवारे चियत्तंतेउरप्पवेसे चाउद्दसऽट्ठमुद्दिट्ठपुण्णमासीणीसु पडिपुण्णं पोसहं सम्मं अणुपालेमाणे समणे निग्गंथे तहाविहेणं एसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेमाणे बहूहिं सीलव्वयगुणविरमणपच्चक्खाणपोसहोववासेहिं अप्पाणं भावेमाणे एवं च णं विहरइ ॥ सू० २]

तस्स णं लेवस्स गाहावइस्स तीए नालंदाए बाहिरियाए उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए एत्थ णं

+ 'जाव' इत्यत्र "विच्छिन्नविपुलभवणसयणासणजाणवाहणाइण्णे बहुधणबहुजातरूवरजते आओगपओगसंपउत्ते विच्छड्डियपउरभत्तपाणे बहुदासीदासगोमहिसगवेलगप्पभूते बहुजणस्स" इति पाठः प्रत्यंतरे ।

× [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठो नास्ति सर्वेष्वपि दीपिकादर्शेषु ।

आउसो! सोच्चा निसम्म जाणिस्सामो। सवायं उदए पेढालपुत्ते भगवं गोयमं एवं वयासी—

व्याख्या—आयुष्मन् गौतम! 'अस्ति' विद्यते मम कश्चित्प्रदेशः—प्रश्नः प्रष्टव्यः, तत्र सन्देहात्, तं च प्रदेशं मम यथाश्रुतं भगता यथा च भगवता सन्दर्शितं तथैव मम—'व्यागृणीहि' प्रतिपादय एवं पृष्टः, स चायं भगवान् सवादं वा शोभनवागरतीकं वा प्रश्नं पृष्टस्तमुदकं पेढालपुत्रमेवमवादीत्तद्यथा—अपि चायुष्मन्नुदक! 'श्रुत्वा' भवदीयं प्रश्नं निशम्य—तदभावं च गुणदोषविचारणतः सम्यगहं ज्ञास्ये। तदुच्यतां विश्रब्धं भवता स्वाभिप्रायः। सवादमुद(कः)यः पेढालपुत्रो भगवन्तं गौतममेवमवादीत्तद्यथा—

आउसो गोयमा! अत्थि खलु कुमारपुत्तिया नामं समणा निग्गंथा तुम्हाणं पवयणं पवयमाणा गाहावतिं समणोवासगं उवसंपन्नं एवं पच्चक्खावेंति—णण्णत्थ अभिओएणं, गाहावती चोरग्गहणविमोक्खणताए तसेहिं पाणेहिं निहाय दंडं। एवं ह्णं पच्चक्खंताणं दुप्पच्चक्खायं भवइ। एवं हं पच्चक्खावेमाणाणं दुप्पच्चक्खावियं भवइ। एवं ते परं पच्चक्खावेमाणा अतियरंति सयं पतिण्णं, कस्स णं तं हेउं?।

व्याख्या—भो गौतम! अस्तीति—विद्यन्ते सन्ति कुमारपुत्रा नाम निर्ग्रन्था युष्मदीयं प्रवचनं प्रवदन्तस्तद्यथा—गृहपतिं

भगवो गौतमस्वामिन्-नियमायोगिपनमेवं 'प्रत्याख्यापयन्ति' प्रत्याख्यानं कारयन्ति-स्थूलेषु प्राणिषु 'दण्डं' विनाशं परित्यज्य प्राणातिपातनिवृत्तिं कुर्वन्ति, एतावता स्थूलप्राणातिपातनिवृत्तिं कुर्वन्ति, अन्यत्र राजाद्यभियोगेन यः प्राण्युपघातो न तत्र निवृत्तिरिति, राजाद्यभियोगं विना स्थूलप्राणिवधनिवृत्तिः परमन्येषां स्थूलव्यतिरिक्तानां प्राणिनां वधानुमतिकृतो दोषः स्यात्। एतावता त्रसप्राणिवधनिवृत्तौ कृतायामन्येषां प्राणिनामनुमतिदोषो लगतीति भावः, इत्याह[उदकः]स्तदाह—

['सावयं' इत्यादि,] अस्य चार्थमुत्तरत्र विभावयिष्यामः-अग्रे कथयिष्यामः। 'एवं ह'मित्यादि, एवमेव त्रसप्राणिविषयमहिंसाव्रतं गृह्णतां श्रावकाणां दुष्प्रत्याख्यातं भवति, प्रत्याख्यानदातॄणामपि साधूनां दुष्टं प्रत्याख्यानदानं भवति, किमिति? अत आह—एवं ते साधवः प्रत्याख्यानं कारयन्तः श्रावकाश्च प्रत्याख्यानं गृह्णन्तः स्वां प्रतिज्ञामतिचरन्ति-अतिलङ्घयन्ति, एवं कुर्वतामेवं च कारयतां प्रत्याख्यानं भवति। 'कस्स णं तं हेउं' केन कारणेन प्रतिज्ञामतिचरन्ति-प्रतिज्ञाभङ्गो भवति? उद(क)य उवाच—

संसारिया खलु पाणा, थावरा वि पाणा तसत्ताए पच्चायंति, तसा वि पाणा थावरत्ताए पच्चायंति, थावरकायाओ विप्पमुच्चमाणा तसकायंसि उववज्जंति तसकायाओ विप्पमुच्चमाणा थावरकायंसि उववज्जंति। तेसिं च णं थावरकायंसि उववन्नाणं ठाणमेयं घत्तं। [सू० ४]

व्याख्या—नागरिकाः खलु 'प्राणाः' जङ्गमाः स्थावराश्च प्राणिनः सन्तोऽपि तथाविधकर्मोदयात् 'त्रसतया' स्वभावेन 'प्रत्यायान्ति' उत्पद्यन्ते, तथा त्रसा अपि स्थावरतयोत्पद्यन्ते, एवं च परस्परगमने व्यवस्थिते सत्यवक्रगमनाश्री नांनागरिकोपलक्षितो—नागरिको यथा न हन्तव्य इत्येवंभूता प्रतिज्ञा येन गृहीता स यदा बहिरारामादौ व्यवस्थितं नागरिकं व्यापादयेत् किं तावता तस्य न भग्नप्रतिज्ञालोपः ? एवमत्रापि येन त्रसप्राणनिवृत्तिः कृता स यदा तमेव त्रसं प्राणिनं स्थावरकायस्थं व्यापादयेत् किं तस्य न भग्नप्रतिज्ञाभङ्गः ? अपि तु भवत्येवेत्यर्थः। एवमपि स्थावरकाये समुत्पन्नानां त्रसानां यदि नामार्थ किञ्चिन्नाभावेन किञ्चित् स्थानतः त्रसाः स्थावरत्वेऽप्युत्पन्नाः शक्यन्ते परिहर्तुं, न च तदस्तीत्येतद्दर्शयन्नाह—'थावरकायाओ' इत्यादि, स्थावरकायात्प्रविमुच्यमानाः—स्थावरकायायुषा विप्रमुक्तास्त(दोद्ध्यै)श्च) अपरैः कर्मभिः गर्भतया त्रसकाये समुत्पद्यन्ते, तथा त्रसकायादपि गर्भतया विप्रमुच्यमानाः (तत्कर्मभिः) स्थावरकाये समुत्पद्यन्ते, तत्र तेषां तथाभूतप्रतिज्ञाभङ्गप्रतिज्ञालोप इत्येतत्सूत्रेण दर्शयति 'होति न ण' मित्यादि, तेषां—त्रसानां स्थावरकाये समुत्पन्नानां गृहीतप्रत्याख्यानिनामविरतेः श्रावकस्याभ्यारम्भमप्रवृत्तत्वेनेतरेषां[स्थावरा]णां स्थानं घात्यं भवति, यतः स्थावरकायसमुत्पन्नत्रसान् व्यापादयति, एवं कृतप्रत्याख्यानस्य श्रावकस्य प्रतिज्ञाभङ्गः स्यात्।

एवं ण्हं पच्चक्खंताणं सुपच्चक्खायं भवइ, एवं ण्हं पच्चक्खावेमाणाणं सुपच्चक्खावियं भवइ, एवं ते परं पच्चक्खावेमाणा नाइयरंति सयं पइण्णं ॥

व्याख्या—आदिह्रस्वत्वेन एवमेव व्यवहारेणात्मानं कथयन्तोऽपरं प्रतिज्ञातवतः, मतमात एव सद्भूता
... सुप्रत्याख्यातं भवति । एवमेव न प्रत्याख्यानस्य सुप्रत्याख्यातं भवति, एवं च
प्रत्याख्यानं ... तीर्थं प्रतिज्ञालोपेनदर्शयितुमाह—

नन्नत्थ अभिओगेणं गाहावईचोरग्गहणविमोक्खणयाए तसभूतेहिं पाणेहिं निहाय दंडं, एवमेव सइ भासाए परक्कमे विज्जमाणे जे ते कोहा वा लोहा वा परं पच्चक्खावेंति अयंपि नो उवएसे से किं णेयाउए भवति? अवियाइं आउसो गोयमा! तुब्भंपि एवं रोयति?। [सू० ५]

व्याख्या—ये एवं कुर्वन्ति प्रत्याख्यानमेवं गृह्णन्ति, तद्यथा—त्रसभूतेषु वर्तमानकाले त्रसत्वेनोत्पन्नेषु 'दण्डः' प्राण्युपमर्दकारी व्यापारः—स निक्षिप्तः प्रत्याख्यानं करोति, तदिह भूतशब्दविशेषणात्स्थावरपर्यायापन्नेऽपि न प्रत्याख्यानभङ्गः, एवमेव ... एतदपि एवमेव सम्यक्, तदेतदपि एवमेव भूतशब्दविशेषणमयुक्तमेव, एतदन्यथा ... दर्शयन्नाह ... न प्रतिज्ञाविलोपस्तथा अभूताः मरता न हन्तव्या इत्येवं प्रतिज्ञातः ... न प्रत्याख्यानातिचारः, तदेवं विद्यमाने सति 'भाषायाः' प्रत्याख्यानवाचः 'पराक्रमे' भूतविशेषणाद्युपादानविशेषे एवं पूर्वोक्तया नीत्या सति दोषपरिहरणोपाये ये केचन क्रोधाद्वा लोभाद्वा 'परं' श्रावकादिकं प्रत्याख्यानं कारयन्ति तेषां प्रत्याख्यानं ददतां मृषावादो भवति मृषां चावदतो व्रतलोप इति,

तदेवमपि 'नः' अस्मदीयोपदेशाभ्युपगमो भूतत्वविशेषणविशिष्टः पक्षः किं भवतो नैव 'नैयायिको' न्यायोपपन्नो भाति? इदमुक्तं भवति भूतत्वविशेषणेन हि स्थावरघातान्निवृत्तोऽपि न प्रतिज्ञाऽतिचार इति। अपि च आयुष्मन् गौतम! तवापि रोचत एतदेवमथवा यथा व्याख्यातं। एवमभिहितो गौतमः सद्भावं सवादं वा तमुदकं पेढालपुत्रमेवं वक्ष्यमाणमाहितवान्—

भगवं भगवं गोयमे उदयं पेढालपुत्तं एवं वयासी—आउसंतो! उदगा! नो खलु अम्हं एयं एवं रोयति, जे ते समणा वा माहणा वा एवमाइक्खंति जाव परूविंति, नो खलु ते समणा वा निग्गंथा वा भासं भासंति, अणुतावियं खलु ते भासं भासंति।

व्याख्या—आयुष्मन् उदक! नो खलु अस्मभ्यमेतदुक्तं, यद्भवता व्याचक्षते, तद्रोचते, इदमुक्तं भवति—यदिदं श्रमणानां भूतविशेषणं कथितं तन्निरर्थकत्वादस्मभ्यं न रोचत इति। तदेवं व्याचक्षते भो उदक! ये ते श्रमणा वा ब्राह्मणा वा एवं भूतत्वविशेषणत्वेन प्रत्याख्यानमाचक्षते, परैः पृष्टास्तथैव भाषन्ते प्रत्याख्यानं ददतः कुर्वन्तश्च कारयन्तोऽनुमन्वानाश्च परेषां प्रत्याख्यानं भाषन्ते, परतेऽर्थं भाषान्तरेण प्रज्ञापयन्तो न खलु ते श्रमणा वा निर्ग्रन्था वा यथार्थां भाषां भाषन्ते, किन्तु अनुतापिकां भाषां भाषन्ते, अन्यथाप्रकाशनेन श्रोतृणामनुतापो भवति, तेनानुतापिकेत्युच्यते। तथा पुनरपि तथा भूतविशेषणप्रत्याख्यानदानानुसरण(प्रकट)दोषमाह—

अब्भाइक्खंति खलु ते समणे समणोवासए वा, जेहिं वि अन्नेहिं पाणेहिं भूतेहिं जीवेहिं सत्तेहिं संजमयंति, ताण वि ते अब्भाइक्खंति, कस्स णं तं हेउं ?।

व्याख्या—ते हि भूतविशेषणवादिनो यथावस्थितप्रत्याख्यानं ददतः साधून् गृह्णतश्च श्रावकान् 'अभ्याख्यान्ति' असद्भूतदोषोद्भावनेनाभ्याख्यानं ददति। किञ्चान्यत्-येष्वप्यन्येषु प्राणिषु भूतेषु जीवेषु सत्त्वेषु ये 'संयमयन्ति' संयमं ददति, तद्यथा—ब्राह्मणो न मया हन्तव्य इत्युक्ते स यदा वर्णान्तरे तिर्यक्षु वा व्यवस्थितस्तदा तद्वधे ब्राह्मणवधाभावात्, भूतशब्दविशेषणात्, एवं ते भूतशब्दविशेषणवादिनोऽन्यान् 'अभ्याख्यान्ति' दूषयन्ति। 'कस्स णं तं हेउं' कस्माद्धेतोरसद्भूतं दूषणं भवति ? यस्मात्—

संसारिया खलु पाणा, तसा वि पाणा थावरत्ताए पच्चायंति थावरा वि पाणा तसत्ताए पच्चायंति, तसकायाओ विप्पमुच्चमाणा थावरकायंसि उववज्जंति, थावरकायाओ विप्पमुच्चमाणा तसकायंसि उववज्जंति, तेसिं च णं तसकायंसि उववन्नाणं ठाणमेयं अघत्तं। [सू० ६]

व्याख्या—सांसारिकाः खलु प्राणाः परस्परं जातिसङ्क्रमणभाजो भवन्ति, यतस्त्रसाः प्राणाः स्थावरत्वेन प्रत्यायान्ति स्थावरत्वं गच्छन्तीति, त्रसकायाश्च सर्वात्मना त्रसायुष्कं परित्यज्य स्थावरकाये तद्योग्यकर्मोपादानादुत्पद्यन्ते तथा-स्थावरकायाच्च तदायुष्कादिना कर्मणा विमुच्यमानास्त्रसकाये समुत्पद्यन्ते, तेषां च स्थावर[त्रस]काये समुत्पन्नानां स्थान-

सेऽन्यस्मिन् कायान्तरगमनात्—न पातादि भवति, यस्मात्तेन श्रावकेण त्रसानुद्दिश्य प्रत्याख्यानं कृतमस्ति, तस्य तीव्राशुभकर्मो· दयात्स्थावरकायोत्पत्तिरिति, ततो स्थूलप्राणातिपातनिवृत्तस्तन्निवृत्त्या च त्रसस्थानमवाप्तं प्रार्थने, स्थावरेषु निरत इति, तदा तत्स्थान घातयामीति । स्थावरकाये समुत्पन्नस्य त्रसाणस्य पर्यायान्तरमापन्नस्य स्थावरकायघातेऽपि कृते न भवति, न प्रत्याख्यानभङ्ग इति । तदेवं त्वाद्दभिप्रायेण निशिष्टत्रसोद्देशेनापि प्राणातिपातनिवृत्तौ कृतायामपर- पर्यायात्प्राणेन व्यापादयतो व्रतभङ्गो भवति, ततश्च न कस्यचित्सम्यग् व्रतपालनं स्यात् इति । एवमव्याख्यानमभूत· शब्दाग्रहणं भवतो वदति । यदपि भवद्भिर्वर्तमानकालविशेषणत्वेन क्रियायं भूतशब्द उपादीयतेऽपि व्यामोहाय- तनं भाणितेदं, यतः—भूतशब्दोऽत्युपमानेऽपि वर्त्तते, तद्यथा देवलोकभूतं नगरमिदं, न देवलोक एव, तथाऽत्रापि त्रसभूता—त्रससदृशानामेव प्राणिनां प्राणातिपातनिवृत्तिः कृता स्यात्, न तु त्रसानामिति । अथवा तादर्थ्ये भूतशब्दोऽयं, यथा शीतीभूतमुदकं शीतमित्यर्थः, एवं त्रसभूतास्त्रसा प्राणाः, तथा च सति त्रसशब्देनैव गतार्थत्वात्पौनरुक्त्यं स्यात् । एवमपि किं भूतशब्दोपादानं क्रियते तन्निरर्थकमतिप्रसङ्गः स्यात् । तदेवं निरस्ते भूतशब्दे गति उदक आह—

सवायं उदए पेढालपुत्ते भयवं गोयमं एवं वयासी—कयरे खलु ते आउसंतो गोयमा ! तुब्भे वयह तसा पाणा तसा अह अन्नहा ? सवायं भगवं गोयमे उदयं पेढालपुत्तं एवं वयासी—आउ- संतो उदगा ! जे तुब्भे वयह तसभूता पाणा तसा ते वयं वदामो तसा पाणा, जे वयं वदामो

[illegible] पाणा ने [illegible] तत्थभूया पाणा, एते संति दूरे ठाणा तुज्झ एगद्धा, किमाउसो ! इमे [illegible] दुक्खणीतत्थाए भवंति—तत्थ-भूया पाणा [तसा], इमे भे दुक्खणीतत्थाए भवंति—तसा पाणा [तसा], नो एगमाउसो ! पडिक्कोसह एयं अभिणंदह, अयंपि भेदे से णो णेयाउए भवति ।

[illegible] 'तसभूया' [illegible], [illegible] उद्दक-पेढालपुत्तो [illegible] गोतमोत्तमादीत्, तत्था—हे आयु- [illegible] ! [illegible] पाणिनो एवं [illegible] ? [illegible] पाणा [illegible] आत्म- [illegible] पुत्रो [illegible] गोतमस्य [illegible] अपलापकर्ता ! [illegible] प्राणिनो एवं [illegible] प्राणिनो, [illegible], किन्तु [illegible] इति, [illegible] प्राणत्वकालावधि [illegible] 'त्रे सत' इत्यादि, [illegible] प्राणिनः, [illegible] ? [illegible] 'प्रतीतरो' [illegible] प्रतिपादयति ? [illegible] 'भवंति' प्रतिपादयति ? [illegible], कोऽयं भेदः ? [illegible] कोऽयं व्यामोहो ? [illegible] द्वितीयं [illegible] [illegible] नैयायिको— [illegible] [illegible] ! [illegible]—

त्रसानां त्रसनिवृत्तौ कारितायां साधोरनुमतिदोषः स्थावरप्राणिविषयो लगति, भूतशब्दाकथनेऽनन्तरमेव त्रसं स्थावरपर्यायापन्नं व्यापादयतो व्रतभङ्ग इत्येतदपि न किञ्चित्, तत्परिहर्तुकाम आह—

भगवं च णं उदाहु—संतेगतिया मणूसा भवंति, तेसिं च णं एवं वुत्तपुव्वं भवति—नो खलु वयं संचाएमो मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइत्तए, वयं णं अणुपुव्वेणं गोत्तस्स लिसिस्सामो, ते एवं संखं सावेंति ते एवं संखं ठवयंति, नन्नत्थ अभिओएणं।

व्याख्या—भगवान् गौतमस्वामी पुनराह-सन्त्येके केचन लघुकर्म्माणो मनुष्याः प्रव्रज्यां कर्त्तुमसमर्थाः प्रव्रज्यां विना धर्मं चिकीर्षवः साधोर्धर्म्मोपदेशदानोद्यतस्याग्रत इदमुक्तपूर्वं भवति, तथाहि—भोः साधो ! न खलु वयं शक्नुमो मुण्डा भवितु-प्रव्रज्यां गृहीतुं अगारादनगारतां-साधुभावं प्रतिपत्तुं, वयं त्वाऽनुपूर्व्येण-क्रमशो 'गोत्रं' साधुत्वं, तस्य साधुभावस्य 'पर्यायेण' परिपाट्यात्मानमनुश्लेषयिष्यामः। इदमुक्तं भवति-पूर्वं देशविरतिरूपं श्रावकधर्मं अनुपालयामस्ततोऽनुक्रमेण पश्चाच्छ्रमणधर्ममिति। तत एवं ते 'संख्यां' व्यवस्थां श्रावयन्ति। एवं व्यवस्थां प्रत्याख्यानं कुर्वन्तः 'स्थापयन्ति' प्रकाशयन्ति नान्यत्र अभियोगेन, स च "रायाभिओगो गणाभिओगो देवयाभिओगो बलाभिओगो गुरुनिग्गहो" इत्येवमादिनाऽभियोगेन व्यापादयतोऽपि त्रसं न व्रतभङ्गः। एवं साधूपदेशेन प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति।

गाहावइचोरग्गहणविमोक्खणताए।

तद्यथाऽनुश्रूयते:—रत्नपुरे नगरे रत्नशेखरो नाम राजा, तेन च परितुष्टेन रत्नमालाऽग्रमहिषी प्रमुखाऽन्तःपुरस्य कौमुदी-महोत्सवे नगरोद्याने स्वेच्छागमनादेशोऽनुज्ञातः । तदवगम्य नागरलोकेनापि राजाऽनुमत्या स्वकीयस्य स्त्रीजनस्य तथैव प्रोत्सवमनुमतं, राज्ञा च नगरे सडिण्डिमशब्दमाघोषितं, तद्यथा—अस्तमनोपरि कौमुदीमहोत्सवे प्रवृत्ते यः कश्चित्पुरुषो नगरमध्ये स्थितः पुरुषत्वमुपलक्ष्यते तदा तस्य शरीरनिग्रहं करिष्यामि न केनाप्यस्मिन्नर्थे विज्ञप्तिः कार्या नाहं तं मोक्ष्यामि, इतो नगरनिवासिनो मनोरमस्य वणिजः षट्पुत्राः, ते च कौमुदीदिने क्रयविक्रयव्यग्रतया तावत्स्थिताः यावत्सूर्योऽस्तंगतः, तदनन्तरमेव स्थगितानि च नगरद्वाराणि, तेषां च व्यग्रतया न निर्गमनमभूत् । ततस्ते भयसम्भ्रान्ताः नगरमध्य एव तदहोरात्रं गोपायित्वा स्थिताः । ततोऽतिक्रान्ते कौमुदीप्रचारे राज्ञाऽऽरक्षकाः समाहूयादिष्टाः, यथा—सम्यग्निरूपयत यूयमत्र कौमुदीप्रचारे नगरान्तः कश्चित्पुरुषो व्यवस्थित इति । तैरप्यारक्षकैः सम्यङ् निरूपयद्भिरुपलभ्य षड्वणिक्पुत्रवृत्तान्तो राज्ञे निवेदितः । राज्ञाप्यात्माज्ञाभङ्गकुपितेन तेषां षण्णामपि वधः समादिष्टः । ततस्तत्पिता पुत्रवधसमाकर्णनगुरुशोकविह्वलोऽकालागतकृतान्तशोकोद्भ्रान्तलोचनः किंकर्त्तव्यतामूढतयाऽगणितनिषेधाधेयविशेषो राजानमुपस्थितोऽवादीच्च गद्गदया गिरा, यथा—मा कुरु देव ! कुलक्षयमस्माकं, गृह्यतामिदमस्मदीयं कुलक्रमागतं स्वभुजोपार्जितं च प्रभूतं द्रविणजातं, मुच्यताममी षट्पुत्राः, क्रियतामस्माकमनुग्रहः इत्येवमभिहितो राजा तद्वचनमाकर्ण्य विशेषं पुनरपि वधमादिदेश । असावपि राजहृदयमाकलय्य समस्तमोचनानभिप्रायं राजानमवेत्य पञ्चानां मोचनं याचितवान्, तानप्यसौ राजा न मोक्तुमना इत्येवमागम्य चतुर्मोचनकृते सादरं विज्ञप्तवान्, तथाऽपि राजा तमनादृत्य कुपितवदन एव स्थितः । ततस्त्रयाणां विमोचने

[illegible] त्रसत्वं [illegible] भावी वनगड इत्येतत्परिहर्तुकाम आह—

[illegible] वि वुच्चंति तसा तससंभारकडेणं कम्मुणा नामं च णं अब्भुवगतं भवति, तसाउयं च णं पलिक्खीणं भवति, तसकायट्ठितीया ते ततो आउयं विप्पजहंति, ते तओ आउयं विप्पजहित्ता थावरत्ताए पच्चायंति । थावरा वि वुच्चंति थावरा थावरसंभारकडेण कम्मुणा णामं च णं अब्भुवगतं भवति, थावरआउं च णं पलिक्खीणं भवति, थावरकायट्ठितीया तो आउगं विप्पजहंति, ततो-आउगं विप्पजहित्ता भुज्जो पारलोइयत्ताए पच्चायंति, ते पाणा वि वुच्चंति ते तसा वि वुच्चंति, ते महाकाया चिरट्ठितीया [सू० ८]

[illegible] — ' त्रसा ' [illegible] त्रसा उच्यन्ते, ते च त्रसाख्यसम्भारकृतेन कर्मणा भवन्ति, सम्भारो नाम [illegible] त्रसनामकर्मणा त्रसा अभिधीयन्ते, तदन्येन गत्यतिवद्धमायुष्कं तत्र-[illegible] त्रसा इति व्यपदिश्यन्ते । यदा [च] त्रसायुः परिक्षीणं भवति, त्रसकाय-[illegible] त्रसत्वतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतः सातिरेकसागरोपमसहस्रद्वयपरिमाणं, तदा, [illegible] परित्यजन्ति, [illegible] तत्सहचरितानि कर्माणि परित्यज्य स्थावरत्वेन प्रत्या-

भवति, स्थावराः नाम न तावत्पर्युपपन्नं भवति, अपराण्यपि तत्सहचरितानि सर्वात्मना त्रसत्वं परित्यज्य स्थावरत्वेनोद्यं भवति इति, एवं च व्यवस्थिते कथं स्थावरकायं व्यापादयतो गृहीतत्रसकायप्राणातिपातनिवृत्तेः श्रावकस्य व्रतभङ्ग ? इति । किञ्चान्यत् 'थावराउयं च णं'मित्यादि, यदा तदपि स्थावरायुष्कं परिक्षीणं भवति [तथा] स्थावरकायस्थितिश्च, सा च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतोऽनन्तकालमसङ्ख्येयपुद्गलपरावर्त्ता इति, ततस्तत्कायस्थितेरभावात्तदायुष्कं परित्यज्य भूयः पारलौकिकत्वेन स्थावरकायस्थितेरभावात्त्रसत्वेन प्रत्यायान्ति । 'ते पाणा वि वुच्चंति' ते त्रससम्भारकृतेन कर्मणा समुत्पन्नाः सन्तः सामान्यसंज्ञया प्राणा अप्युच्यन्ते, त्रसा अप्युच्यन्ते, ते महाकाया योजनलक्षप्रमाणवपुर्विकुर्वणात्, तथा चिरस्थितिका अप्युच्यन्ते, भवस्थित्यपेक्षया त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुष्कसद्भावात् । ततस्त्रसपर्यायव्यवस्थितानामेव प्रत्याख्यानं तेन गृहीतं, न तु स्थावरकायव्यवस्थितानामपीति, यस्तु नागरिकदृष्टान्तो भवतोपन्यस्तोऽसावपि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-र्वैषम्यादलं भवतोऽनुपासितगुरुकुलतामितरमाविष्करोति, तथाहि—नगरधर्मैर्युक्तो नागरिकः, स च मया न हन्तव्यः, इति प्रतिज्ञां गृहीत्वा यदा तमेव व्यापादयति बहिःस्थितं पर्यायापन्नं तदा तस्य किल व्रतभङ्ग इति भवतः पक्षः, स च न घटते, यतो—यो हि नगरधर्मोपेतः स बहिःस्थितोऽपि नागरिक एव, अतः पर्यायापन्न इत्येतद्विशेषणं नोपपद्यते । अथ सामस्त्येन परित्यज्य नगरधर्मानसौ वर्तते ? ततस्तमेवेत्येतद्विशेषणं नोपपद्यते, तदेवमत्र त्रसः सर्वात्मना त्रसत्वं परित्यज्य यदा स्थावरः समुत्पन्नो तदा पूर्वपर्यायपरित्यागादपरपर्यायापन्नत्वात्स एवासौ न भवति, त[थ]था—नागरिकः पत्तनां प्रतिकृतद्धर्मोपेतरागारं सर्वधर्मपरित्यागान्नागरिक एवासौ न भवति । पुनरप्यन्ययोदकः पूर्वपक्षमारचयितुमाह—

तए णं उदए पेढालपुत्ते भयवं गोयमं एवं वयासी—आउसंतो गोयमा ! नत्थि णं से केइ परियाए जन्नं समणोवासगस्स एगपाणातिवायविरए वि दंडे निखित्ते, कस्स णं तं हेउं ? ।

व्याख्या—तत[ः स]मुदकः पेढालपुत्रो भगवन्तं गौतममेवमवादीत्, तद्यथा—आयुष्मन् गौतम ! नास्त्यसौ कश्चित्पर्यायो यत्र एकप्राणातिपातविरतिनिक्षिप्ते दण्डस्त्यक्तो भवति श्रमणोपासकस्य, एतावता श्रावक एकां प्राणातिपातविरतिं कर्तुं न शक्नोतीति भावः । कस्माद्धेतोः—केन कारणेन ? । अथोदकः कारणं दर्शयति—

संसारिया खलु पाणा, थावरा वि पाणा तसत्ताए पच्चायंति, तसा वि पाणा थावरत्ताए पच्चायंति ।

व्याख्या—संसारिणः खलु प्राणिनः, ततः स्थावराः सामान्येन त्रसतया प्रत्यायान्ति, त्रसा अपि स्थावरतया प्रत्यायान्ति, तेन सर्वेषां परस्परगमन प्रदर्शयन्नुदा यत्तरेण निरूपितं तदा[विष्कुर्वन्ना]ह—

थावरकायाओ विप्पमुच्चमाणा सव्वे तसकायंसि उववज्जंति, तसकायाओ विप्पमुच्चमाणा सव्वे थावरकायंसि उववज्जंति, तेसिं च णं थावरकायंसि उववन्नाणं ठाणमेयं घत्तं ।

व्याख्या—स्थावरकायाद्विप्रमुच्यमानाः स्थावरेभ्यो निर्गत्य सर्वेऽपि प्राणिनस्त्रसेषु समुत्पद्यन्ते, स्थावरशून्यं जगज्जातं तथा त्रसकायाद्विप्रमुच्यमानाः सर्वेऽपि प्राणिनः स्थावरेषु समुत्पद्यन्ते, न कोऽपि त्रसो जगति लभ्यते, तेषां च त्रसानां स्थावरकाये समुत्पन्नानां स्थानमेतद् घात्यं भवति, यतः श्रावकेण स्थावरवधनिवृत्तिः कृता नास्ति, एतावता

(२७१)ए [illegible] दंडे निक्खित्ते, अयंपि भेदे से नो णेआउए भवति । [सू० ९]

[illegible] उदकं [illegible] प्रत्याहीत्—नो खलु आयुष्मन् उदक ! अस्माकं सम्मतिना नकल्पेन एतदस्ति, [illegible] सर्वेऽपि त्रसत्वेन प्रत्यायान्ति नैतदस्मद्वक्तव्यतायामस्ति, तथाहि–नैतद्भूतं [illegible] सर्वेऽपि [illegible] निर्लेपतया त्रसत्वं प्रतिपद्यन्ते, स्थावराणामानन्त्यात्त्रसानां चा· [illegible] सर्वेऽपि [illegible] निर्लेपतया त्रसत्वं प्रतिपद्यन्ते, स्थावराणामानन्त्यात्त्रसानां चा· [illegible], यदा सर्वेऽपि [illegible] × तथा तथा अपि सर्वेऽपि न स्थावरत्वं प्रतिपन्ना न प्रतिपद्यन्ते नापि प्रतिपत्स्यन्ते, इदमुक्तं [illegible] स्थावरकायत्वेन यास्यन्ति तथाप्यपरापरत्नसोत्पत्त्या त्रसजा· [illegible] सर्वथा निर्युक्तिकं भवद्वचः । भवदीयं पक्ष भवदभिप्रायेणैव [illegible] भवतीति सर्वथा निर्युक्तिकं भवद्वचः । भवदीयं पक्ष भवदभिप्रायेणैव [illegible] पर्यायः, स नाय–भवदभिप्रायेण यदा सर्वेऽपि स्थावरास्त्रसत्वं प्रति [illegible] पर्यायः, स नाय–भवदभिप्रायेण यदा सर्वेऽपि स्थावरास्त्रसत्वं प्रति [illegible] प्राणातिपातनिवृत्तेः ततस्त्रसत्वेन [न] भवदभ्युपगमेन सर्वप्रा· [illegible] कारणभूतेषु [वा] विषयभूतेषु दण्डो 'निक्षिप्तः' परित्यक्तः । इदमुक्तं [illegible] तदा सर्वप्राणविषय प्रत्याख्यानं श्रमणोपासकस्य भवतीति । [illegible] 'कम्मं णं तं हेउं ?' इत्यादि सुगमं, यावत्तत्काले समुत्पन्नानां स्थावराणां स्थानमेत·

[illegible] समाप्ति ! ।

यावत्-मरणान्तं, तत्र निक्षिप्तदण्डत्वात्। ते च त्रसा नारकतिर्यङ्नरामरगतिभाजः सामान्यसंज्ञया प्राणिनोऽप्यभिधीयन्ते विशेषसंज्ञया त्रसा[अपि]अभिधीयन्ते[,तथा] महाकायाः, वैक्रियशरीरस्य योजनलक्षप्रमाणत्वादिति। तथा चिरस्थितिकास्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमपरिमाणत्वात्स्थितेः, तथा[च]ते प्राणिनो बहुतमाः यैः श्रमणोपासकस्य सुप्रत्याख्यानं भवति, त्रसानुद्दिश्य तेन प्रत्याख्यानग्रहणात्। भवन्मते सर्वस्थावराणां त्रसत्वेनोत्पत्तेरतस्तेऽल्पतरकाः प्राणिनो, यैः श्रावकस्य अप्रत्याख्यानं भवति। इदमुक्तं भवति-अनवगतस्याभावत्वान्नित्यत्वान्न सन्त्येव ते येष्वप्रत्याख्यानमिति। इत्येवं पूर्वोक्तया नीत्या 'से' तस्य श्रमणोपासकस्य महतस्त्रसकायादुपशान्तस्योपरतस्य प्रतिविरतस्य भवतः सुप्रत्याख्यातं भवतीति। तदेवं व्यवस्थिते 'ण' मिति वाक्यालङ्कारे, यन्मूयं वदथ अन्यो वा कश्चित्, यथा-नास्ति कोऽपि पर्यायो यत्र श्रावकस्य प्राणातिपात प्रत्याख्यानं भवति, अयमपि भवद्वादो नो नैयायिको-न युक्त इत्यर्थः। अथ श्रीगौतमस्वामी स्थावरपर्यायापन्नानां त्रसानामपि न व्रतभङ्गो भवतीत्यस्यार्थस्य प्रसिद्धये दृष्टान्तत्रयमाह—

भगवं च णं उदाहु नियंठा खलु पुच्छियव्वा—आउसंतो नियंठा! इह खलु संतेगतिया मणुस्सा भवंति, तेसिं च णं एवं वुत्तपुव्वं भवइ—जे इमे मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइया, एएसिं च णं आमरणंताए दंडे निक्खित्ते, जे इमे अगारमावसंति एतेसि णं आमरणंताए दंडे नो निक्खित्ते, केई च णं (केचित्) समणा जाव वासाइं चउपंचमाइं छद्दसमाणि अप्पयरो वा भुज्जयरो वा देसं

वा दुइज्जित्ता अगारमावसेज्जा? हंता वसेज्जा, तस्स णं तं गारत्थं वहमाणस्स से पच्चक्खाणे भग्गे भवति? नो इणट्ठे समट्ठे, एवामेव समणोवासगस्स वि तसेहिं पाणेहिं दंडे निखित्ते थावरेहिं पाणेहिं दंडे नो निखित्ते, तस्स णं तं थावरकायं वहमाणस्स से पच्चक्खाणे नो भग्गे भवति। से एवमायाणह? नियंठा!, एवमायाणियव्वं।

एवं स्थिते, भगवान् गौतमस्वामी अन्यानपि [तत्] स्थविरान् साक्षिणः कर्त्तुमिदमाह—

भो उदक! निर्ग्रन्थाः [युष्मत्स्थविराः] खलु प्रष्टव्यास्तद्यथा-भो निर्ग्रन्था! युष्माकमप्येतद्वक्ष्यमाणमभिमतं आहोस्वित्? युष्माकमप्येतदभिमतं भवतु नाम, तथाहि-सन्त्येके मनुष्याः ये मुण्डा भूत्वाऽगारात्-गृहान्निर्गत्यानगारतां प्रव्रजिताः, पर्यायान्तरेण साधवः, तेषामपि यावज्जीवमामरणान्तं मया दण्डो 'निक्षिप्तः' परित्यक्तो भवति, कोऽर्थः? कश्चिदसौ मनुष्यो यतीनुद्दिश्य व्रतं गृह्णाति, तद्यथा—न मया यावज्जीवं यतयो हन्तव्याः, एतावता यावज्जीवं यतीन्न हनिष्यामि, गृहस्थानुद्दिश्य नियमो नास्ति, एवं न सति केचन मनुष्याः प्रव्रज्यां गृहीत्वा श्रमणा जाताः कियन्तमपि कालं श्रामण्यपर्यायं पालयित्वा चत्वारि पञ्च वा षड् दश वा अल्पतरं वा प्रभूततरं वा कालं तथा देशं च 'दूइज्जित्ता' विहृत्य ग्रामेषु कर्मोदयात्तथाविधपरिणतेरगार-गृहमावसेयुः-गृहस्था भवेयुरित्येवम्भूतः पर्यायः किं सम्भवति? उत नेति, इत्येवं पृष्टा निर्ग्रन्थाः ब्रूयुः-हन्त गृहवासं व्रजेयुः, 'तस्य च' श्रावकस्य यतिवधगृहीतव्रतस्य

हंता कप्पंति, किं ते तहप्पगारा कप्पंति सिक्खावित्तए? हंता कप्पंति, किं ते तहप्पगारा कप्पंति उवट्ठावित्तए? हंता कप्पंति, तेसिं च णं तहप्पगाराणं सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तेहिं दंडे निखित्ते? हंता निखित्ते, से णं एयारूवेणं विहारेणं विहरमाणा जाव वासाइं चउपंचमाइं छद्दसमाणि वा अप्पयरो वा भुज्जयरो वा देसं दूइज्जित्ता अगारं वइज्जा? हंता वएज्जा, तस्स णं सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तेहिं दंडे निखित्ते? णो तिणट्ठे समट्ठे, से जे से जीवे जस्स परेणं सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तेहिं दंडे नो निखित्ते, से जे से जीवे जस्स आरेणं सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तेहिं दंडे निखित्ते, से जे से जीवे जस्स इदाणिं सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तेहिं दंडे नो निखित्ते भवइ, परेणं अस्संजए आरेणं संजए, इदाणिं अस्संजए, अस्संजयस्स णं सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तेहिं दंडे नो निखित्ते भवति, से एवमायाणह?, नियंठा!, से एवमायाणियव्वं।

[illegible] गृहस्था यतीनामन्तिके [समागत्य] धर्मं श्रुत्वा सम्यक्त्वं प्रतिपद्य तदुत्तरकालं [illegible] प्रव्रज्यां गृहीत्वा पुनस्तथाविधकर्मोदयात्प्रव्रज्यां त्यजन्ति, ते च पूर्वं गृहस्थाः सर्वारम्भप्रवृत्तास्तदारतः [illegible] पुनः प्रव्रज्यापरित्यागे सति नो परित्यक्तदण्डाः, तदेवं प्रत्याख्यातॄणां यथात्र-

[illegible] नमस्कारपोऽपि द्रष्टव्यम्। एतेन 'भगवं च णं उदाहु' इत्यादिग्रन्थस्य 'से एव-मायाणियव्वं' इत्येतत्पर्यन्तस्य तात्पर्यम्, [illegible] तु गुणभेति [illegible] कार्या। तदेव द्वितीयं दृष्टान्तं [illegible] दर्शयितुमाह —

भगवं च णं उदाहु नियंठा खलु पुच्छियव्वा—आउसंतो नियंठा ! केई खलु परियायगा [वा] परियाइयाओ वा अन्नयरेहिंतो तित्थाययणेहिंतो आगम्म धम्मसवणवत्तियं उवसंकमेज्जा ? हंता उवसंकमेज्जा।

व्याख्या—भगवान् श्रीमहावीरो ब्रवीति निर्ग्रन्थाः पृष्टव्याः निर्ग्रन्थानुद्दिश्य पृच्छति—भो आयुष्मन्तो निर्ग्रन्थाः ! केचित् परिव्राजकाः परिव्राजिका वा अन्यतीर्थिकायतनादागत्य साधुसमीपे धर्मं श्रोतुमुपगच्छेत् ? निर्ग्रन्था वदन्ति उपगच्छेत्, तादृशस्य परिव्राजकस्य कल्पते धर्मः ? हन्त कल्पते, तमुपस्थापयितुं कल्पते ? हन्त कल्पते।

किं तेसिं तहप्पगाराणं धम्मे आइक्खियव्वे ? हंता आइक्खियव्वे, तं चेव जाव उवट्ठावित्तए, [कप्पंति ? हंता कप्पंति] किं ते तहप्पगारा कप्पंति संभुंजित्तए ? हंता कप्पंति, ते णं एयारूवेणं विहारेणं विहरमाणा तं चेव जाव अगारं वएज्जा ? हंता वएज्जा, ते णं तहप्पगारा कप्पंति संभुंजित्तए ?

[illegible] तथा–न खलु वयं शक्नुमः पत्रज्यां गृहीतुं, किन्तु वयं चतुर्दश्यष्टमीपूर्णमासीषु सम्पूर्ण [illegible] प्रपालयन्तः [illegible] स्थूलप्राणातिपातमृषावादादत्तमैथुनपरिग्रहं प्रत्याख्यास्यामो ' द्विविध '- [illegible] तथा ' त्रिविधेन ' मनसा वाचा कायेन च तथा ' मा ' [illegible] मम मा कार्षीः, तथा परेण मा कारयत तत्राऽनुमतानपि सर्वथा [illegible], ते एवं कृतनियमाः सन्तः श्रावकाः अभुक्त्वा अपीत्वा अस्नात्वा च पौषधोपेतत्वादामन्दी- [illegible] पौषधं गृहीत्वा कालं कृतवन्तस्ते तथा प्रकारेण कृतकालाः सन्तः सम्यक्कृतकाला [illegible] कथं न वक्तव्यं स्यात् ? इत्येवं पृष्टनिर्ग्रन्थैरवश्यमेवं वक्तव्यं स्यात्–सम्यक्कालगता इति एवं च [illegible] ते तथा एव, ततश्च कथं निर्विषयता प्रत्याख्यानस्योपासकस्येति ? । [illegible] प्रत्याख्यानं स्यात्, ते स्वोक्ता येषु विषये न प्रत्याख्यानं, एवं श्रावकस्य महद्व्रत- [illegible] सन्तः श्रावकस्य [illegible] विरतिः । एवंविधस्य श्रावकस्य सद्भिरुच्यते–नास्ति [illegible] श्रावकस्य प्राणातिपातप्रत्याख्यानं स्यात्, एतद्भवद्वचो न न्यायोपपन्नमिति । पुनरन्यथा [illegible]—

[illegible] " इति [illegible] ।

[illegible]-गृद्धिता दुर्गतिगामिनो भवन्ति। एतदुक्तं भवति—महारम्भपरिग्रहत्वात्ते मृताः पुनरन्यतरपृथिव्यां नारकत्रसत्वेनो-त्पद्यन्ते, न च तस्मान्[illegible] प्राणिनो तिर्यक्संज्ञया त्रसाः महाकायाश्चिरस्थितिका इत्यादि पूर्ववत्, यावत् 'नो णेआ-उपति'। पुनरप्यन्तरेण प्रकारेण प्रत्याख्यानस्य विषयं दर्शयितुमाह—

भगवं च णं उदाहु संतेगतिया मणुस्सा भवंति [तं जहा] अणारंभा अपरिग्गहा धम्मिया धम्माणुया जाव सव्वाओ परिग्गहाओ पडिविरया जावज्जीवाए, जेहिं समणोवासगस्स आया-णसो आमरणंताए दंडे निक्खित्ते, ते तओ आउयं विप्पजहंति, ते तओ भुज्जोसगमादाए सोग्गति-गामिणो भवंति, ते पाणा वि वुच्चंति जाव णो णेयाउए भवति।

व्याख्या—भगवानाह—सन्त्येके मनुष्याः महारम्भपरिग्रहादिभ्यो विपर्यस्ताः सुशीलाः सुव्रताः सुप्रत्यानन्दाः साधव [illegible] सुव्रतं, यावत् 'नो णेयाउए भवति' एते च सामान्यश्रावकास्तेऽपि त्रसेष्वेवान्यतरेषु देवेषूत्पद्यन्ते अतोऽपि न निवृत्तिः प्रत्याख्यानमिति। किञ्चान्यत्—

भगवं च णं उदाहु संतेगतिया मणुस्सा भवंति, तंजहा—अप्पिच्छा अप्पारंभा अप्पपरिग्गहा धम्मिया धम्माणुया जाव एगच्चाओ परिग्गहाओ अप्पडिविरया, जेहिं समणोवासगस्स आया-

[illegible] ते पाणा वि [वुच्चंति] ते तसा [वि वुच्चंति] ते महाकाया ते समाउया [ते बहुतरगा, [illegible] समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं भवति,] जाव नो णेआउए भवति ।

[illegible] गृह्णाति ते न समायुष्का एके प्राणिनः सन्ति ते समसमेव कालं कुर्वन्ति [illegible] तेषां आरभ्य प्रत्याख्यानं सुप्रत्याख्यानं भवति, यदुच्यते [illegible] प्रत्याख्यानं स्यादपि गुथेति अयंपि भेदे से नो णेआउए ।

[illegible] पाणा अप्पाउगा, जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणं-[illegible] [illegible] ते पुव्वामेव कालं करिंति, करित्ता पारलोइयत्ताए पच्चायंति, ते पाणा० [illegible] अप्पाउया ते बहुतरगा पाणा, जेहिं समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं हवइ [illegible] समणोवासगस्स दुपच्चक्खायं हवइ इति से महया जाव नो णेयाउए भवइ ।

[illegible] सन्ति तेऽपि त्रसा उच्यन्ते, कृतप्रत्याख्यानात्प्रभृति आमरणात्पूर्वं म्रियन्ते, तद्विषयं [illegible] प्रत्याख्यानं [illegible] अप्रत्याख्यानं, अथवा यस्मात् आरभ्य [illegible] प्रत्याख्यानं स्यात्, ते तु मृत्वा पुनस्त्रसत्वेनोत्पद्यन्ते तदाऽऽगतोऽपि

तत्थ आरेणं जे तसा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए दंडे निक्खित्ते, ते ततो [illegible] निप्पजहंति विप्पजहित्ता तत्थ आरेणं चेव जे तसा पाणा जेहिं समणोवासगस्स, आयाणसो ([illegible] निक्खित्ते) जाव तेसु पच्चायंति, तेहिं समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं भवति । ते पाणा वि [illegible] ते तसा० महाकाया ते चिरट्ठितीया जाव अयंपि भेदे से नो णेयाउए ॥ १ ॥ [सू० ११]

[illegible]—'[illegible]' गृहीतपरिमाणे देशे ये आरेण त्रसाः प्राणा तेषु श्रमणोपासकस्य आदान इत्यादेरारभ्याऽऽमरणान्तो [illegible] 'नि[illegible]' [illegible], ते च त्रसाः प्राणाः स्वायुष्कं परित्यज्य तत्र—गृहीतपरिमाणदेश एव योजनादिदेशा- [illegible] पश्चादागच्छन्ति, स्वायुष्कं [illegible]—गृहीतपरिमाणे देशे त्रसायुष्कं परित्यज्य त्रसेष्वेवोत्पद्यन्ते, ततश्च [illegible] भवति, अन्यथापि [illegible], शेषं सुगमं, यावत् 'नो णेआउए भवति'त्ति [illegible] न्यायेन [illegible] व्याख्यातं, तत्रारम्भूतं, तद्यथा—गृहीतपरिमाणे देशे ये त्रसास्ते [illegible] पञ्चेन्द्रियेषूत्पद्यन्ते । [illegible] तत्थ आरेणं जे तसा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आया- [illegible] आमरणंताए दंडे [illegible], ते ततो आउं विप्पजहंति ते ततो आउं वि० तत्थ आरेणं चेव जे थावरा पाणा जेहिं [illegible] दंडे णिक्खित्ते [illegible] दंडे निक्खित्ते तेसु पच्चायंति, तेहिं समणोवासगस्स अट्ठाए दंडे अणिक्खित्ते [illegible] दंडे निक्खित्ते, ते पाणा वि वुच्चंति ते तसा वि० ते चिरट्ठिइया जाव अयंपि भेदे से० ॥ २ ॥ अयं द्वितीयो भङ्गकः ।

तत्थ जे आरेणं तसा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए जाव आउं विप्पजहंति [विप्पजहित्ता] तत्थ परेणं जे तसा–थावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए दंडे निक्खित्ते, तेसु पच्चायंति, तेहिं समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं भवइ । ते पाणा वि जाव, अयं पि भेदे से णो नेयाउए ॥ ३ ॥ तत्थ जे आरेणं थावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो अट्ठाए दंडे अणिक्खित्ते अणट्ठाए निक्खित्ते, ते तओ आउं विप्पजहंति विप्पजहित्ता तत्थ आरेणं चेव जे तसा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए० तेसु पच्चायंति, जेहिं [तेसु] समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं भवति, ते पाणा वि वुच्चंति जाव अयंपि भेदे नो णेयाउए ॥ ४ ॥ तत्थ जे ते आरेणं थावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स अट्ठाए दंडे अणिक्खित्ते अणट्ठाए णिक्खित्ते ते तओ आउं विप्पजहंति विप्पजहित्ता तत्थ आरेणं चेव जे थावरा पाणा, जेहिं समणोवासगस्स अट्ठाए दंडे निक्खित्ते तेसु पच्चायंति, तेहिं समणोवासगस्स ×सुपच्चक्खायं भवति ते पाणा वि० जाव अयंपि भेदे से नो० ॥ ५ ॥ तत्थ णं जे ते

× एतच्चिह्नान्तर्गतपाठस्थाने " अट्ठाए अणट्ठाए " इत्येवं रूपः प्रत्यन्तरे ।

परेणं थावरा पाणा, जेहिं समणोवासगस्स अट्ठाए दंडे अणिक्खित्ते, अणट्ठाए णिक्खित्ते, ते तओ आउं विप्पजहंति विप्पजहित्ता ते तत्थ आरेणं चेव जे तसथावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए० तेसु पच्चायंति, तेहिं समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं हवइ, ते पाणा वि० जाव अयंपि भेदे से णो णेयाउए भवति ॥ ६ ॥ तत्थ जे ते परेणं तसथावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए अट्ठाए अणट्ठाए दंडे निक्खित्ते हवइ, ते तओ आउं विप्पजहंति विप्पजहित्ता तत्थ आरेणं जे तसा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए दंडे निक्खित्ते तेसु पच्चायंति, तेहिं समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं हवइ, ते पाणा वि० जाव अयंपि भेदे से णो णेयाउए भवति ॥ ७ ॥ तत्थ जे ते परेणं तसथावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए अट्ठाए अणट्ठाए दंडे निक्खित्ते, ते ततो आउं विप्पजहंति विप्पजहित्ता तत्थ आरेणं जे थावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स अट्ठाए दंडे अणिक्खित्ते अणट्ठाए दंडे निक्खित्ते तेसु पच्चायंति तेहिं समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं भवइ, ते पाणावि० जाव अयंपि

भेदे से णो णेयाउए भवति । ॥ ८ ॥ तत्थ जे ते परेणं तसथावरा पाणा, जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए अट्ठाए अणट्ठाए दंडे निक्खित्ते, ते ततो आउं विप्पजहंति विप्पजहित्ता ते तत्थ परेणं चेव जे तसथावरा पाणा जेहिं समणोवासगस्स आयाणसो आमरणंताए दंडे निक्खित्ते तेसु पच्चायंति जे(ते)हिं समणोवासगस्स सुपच्चक्खायं भवइ, ते पाणा वि० जाव अयंपि भेदे से नो णेयाउए भवति ॥ ९ ॥

व्याख्या—गृहीतपरिमाणे देशे ये त्रसास्ते [गृहीतपरिमाणदेशस्थाश्च]तेष्वेव त्रसेषूत्पद्यन्ते इति प्रथमो भङ्गकः ॥ १ ॥ द्वितीयं सूत्रं त्वाराद्देशवर्त्तिनस्त्रसा आराद्देशवर्त्तिषु स्थावरेषूत्पद्यन्ते (इति) द्वितीयः ॥ २ ॥ तृतीये त्वाराद्देशवर्त्तिनस्त्रसा गृहीतपरिमाणाद्देशाद्बहिर्ये त्रसाः स्थावराश्च तेषूत्पद्यन्ते अयं तृतीयः ॥ ३ ॥ चतुर्थे त्वाराद्देशवर्त्तिनो ये स्थावरास्ते तद्देशवर्तिष्वेव त्रसेषूत्पद्यन्ते अयं (चतुर्थः) तुर्यः ॥ ४ ॥ पञ्चमसूत्रे तु आराद्देशवर्तिनो ये स्थावरास्ते गृहीतपरिमाणस्थेषु तद्देशवर्तिषु स्थावरेषूत्पद्यन्ते अय पञ्चमः ॥ ५ ॥ षष्ठसूत्रं तु परदेशवर्त्तिनो ये स्थावरास्ते गृहीतपरिमाणस्थेषु त्रसस्थावरेषूत्पद्यन्ते अयं षष्ठः ॥ ६ ॥ सप्तमसूत्रं त्विदं— परदेशवर्त्तिनो ये त्रसाः स्थावरास्ते आराद्देशवर्त्तिषु त्रसेषूत्पद्यन्ते अयं सप्तमः ॥ ७ ॥ अष्टमसूत्रं तु परदेशवर्त्तिनो ये त्रसाः स्थावरास्ते आराद्देशवर्तिषु स्थावरेषूत्पद्यन्ते अष्टमः ॥ ८ ॥ नवमसूत्रे परदेशवर्त्तिनो ये त्रसाः स्थावरास्ते परदेशवर्त्तिष्वेव त्रसस्थावरेषूत्पद्यन्ते नवमोऽयम् ॥ ९ ॥ (एवमनया प्रक्रियया नवापि सूत्राणि भणनीयानि)

[illegible] [११] [illegible] यतु [illegible] दण्डस्तत्र इत्येवं योजनीयं, यत्र तु स्थावरा-
[illegible] न परित्यक्त इति। शेषाक्षरघटना तु स्वबुद्ध्या विधेयेति।

[illegible] उदाहु णो एतभूयं णो एयं भवं णो एयं भविस्संति जण्णं तसा पाणा वोच्छि-[illegible] थावरा पाणा भविस्संति, थावरा पाणा [वि] वोच्छिज्जिहिंति तसा पाणा भविस्संति, [illegible] तस-थावरेहिं पाणेहिं जण्णं तुब्भे वा अन्नो वा एवं वदह-णत्थि णं से केइ परियाए [illegible] भवति। [सु० १२]

[illegible] नैतद्भूतमनादिके काले प्रागतिक्रान्ते नाप्यागामिनि [illegible] नो छेत्स्यन्ति-विच्छेदं यास्यन्ति, [illegible] न भविष्यन्ति-विच्छेदं यास्यन्ति, सर्वेऽपि त्रसा भविष्यन्ति। [illegible] निर्लेपतया त्रसाः सर्वे स्थावरा भवन्ति स्थावराश्च सर्वेऽपि [illegible] प्रत्याख्यानिनो विहाय परेषां नारकाणां द्वीन्द्रियादीनां तिरश्चां [illegible] निर्विषयं भवति यदि तस्य प्रत्याख्यानिनो जीवत एव [illegible] स्थावरास्त्वनन्ता न तेषु समान्ति त्रसास्तत्संख्यातास्ते

त्वनन्ताः अनन्ताः कथमसङ्ख्यातेषु मस्मान्ति ? सुप्रतीतमिदं, तद्देनमव्यवच्छिन्नैस्सैः स्थावरैश्च प्राणिभिर्यद्दत युगमन्यो ना कश्चिद्वदति यन्नास्त्यसौ कश्चित्पर्यायो यच्छ्रावकस्यैकत्रसत्रिपयोऽपि दण्डः परित्यक्तो भवति, तदेतत्सर्वमप्ययुक्तमिव प्रतिभासते। साम्प्रत उपसंजिघृक्षुराह—

भगवं च णं उदाहु आउसंतो उदगा! जे खलु समणं वा माहणं वा परिभासे इमित्तिं मन्नंति + आगमित्ता नाणं आगमित्ता दंसणं आगमित्ता चरित्तं पावाणं कम्माणं अकरणयाए से खलु परलोय–पलिमंथत्ताए चिट्ठति, जे खलु समणं वा माहणं वा नो परिभासइ मित्तिं मन्नमाणे × आगमेत्ता नाणं आगमेत्ता दंसणं आगमेत्ता चारित्तं पावाणं कम्माणं अकरणयाए से खलु परलोयविसुद्धीए चिट्ठति।

व्याख्या—श्री गौतमस्वाम्युदकं प्रत्युवाच। आयुष्मन्नुदक! खलु श्रमणं वा माहनं वा सद्गुणान्वितं 'परिभाषते' निन्दति मैत्रीं मन्यमानोऽपि तथा सम्यग्ज्ञानमागम्य तथा दर्शनं चारित्रं च पापानां कर्मणामकरणाय समुत्थितः [illegible] लघुप्रकृतिः पण्डितंमन्यः परलोकस्य सुगतिलक्षणस्य स[त्]त्कारणस्य वा सत्संयमस्य वा 'पलिमन्थाय' [illegible] यस्तु पुनर्महासत्त्वो रत्नाकरवद्गम्भीरो न श्रमणादीन् परिभाषते तेषु च परमां मैत्रीं मन्यते सम्यग्दर्शन[illegible]

+ "मन्नमाणं" इत्यधिकमन्या पुस्तकपाठान्ति। × "मन्नंति" इति बहुष्वादर्शेषु।

धार्मिकं तथा शोभनवचनं श्रुत्वा निशम्याऽऽत्मन एव तदनुत्तरं योगक्षेमपदमित्येवमवगम्य 'सूक्ष्मया'–कुशाग्रीयया बुद्धया 'प्रत्युपेक्ष्य'–पर्यालोच्य तद्यथा–अहमनेनैवम्भूतमर्थपदं 'लम्भितः' प्रापितः सन्नमावपि तावल्लौकिकस्तमुपदेशदातारमाद्रियते पूज्योऽयमित्येवं जानाति तथा कल्याणं मङ्गलं देवतामिव स्तौति पर्युपास्ते च यद्यप्यसौ पूजनीयः किमपि नेच्छति तथापि तेन [तस्य] परमार्थोपकारिणो यथाशक्ति विधेयमिति । तदेवं गौतमस्वामिनाऽभिहित उदक इदमाह—

तए णं से उदए पेढालपुत्ते भयवं गोयमं एवं वयासी–एतेसि णं भंते ! पदाणं पुव्विं अन्नाणयाए असवणयाए अबोहिए अणाभिगमेणं अदिट्ठाणं अस्सुयाणं अमुणयाणं अविन्नायाणं अनिगूढाणं अव्वोगडाणं अवोच्छिन्नाणं अणिसिट्ठाणं अणिवूढाणं अणुवहारियाणं एयमट्ठं नो सद्दहियं नो पत्तियं नो रोइयं एतेसि णं भंते ! पदाणं इण्हिं जाणयाए सवणयाए बोहिए जाव उवहारणयाए एयमट्ठं सद्दहामि पत्तियामि रोएमि एवमेव जहेयं तुब्भे वदह । तएणं भगवं गोतमे उदयं पेढालपुत्तं एवं वयासि–सद्दहाहि णं अज्जे ! पत्तियाहि णं अज्जे ! रोएहि णं अज्जे ! एवमेयं जहा णं अम्हे वदामो । तए णं से उदए पेढालपुत्ते भयवं गोयमं एवं वयासी–इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंचमहव्वइयं सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरित्तए। तए णं

[illegible]-पाठकप्रवर-श्रीमत्साधुरङ्गगणिवर-गुम्फितायां श्रीसूत्रकृताङ्ग-

[illegible] नालन्दीयाख्यं सप्तममध्ययनं तत्समाप्तौ च समाप्तमिदं

सूत्रकृताख्यं द्वितीयमङ्गसूत्रं दीपिकान्वितम् ॥

॥ श्रीकल्याणं भूयात् ॥